

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Távol az Araráttól

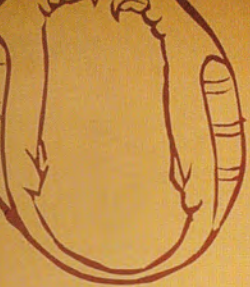
Örmény kultúra a Kárpát-medencében

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԻՄԸ ԿԱՐՊԱՏՅԱՆ ԱՎԱՅՈՒՆՆԻՄ

Távol az Araráttól

Örmény kultúra a Kárpát-medencében

Magyar-örmény Hungarian-Armenian

Örmény származású
politikusok és művészek
19. és 20. század fordulóján

1914-ig a magyarországi örményországi örmények a politikai életben még mindig csak a kisebbségi jogokért küzdtek. Egy miniszternek, öt miniszternek kellett lennie örmény származásúak között, és főleg a külügyben voltak az örmény miniszterek. Mindezt meg kell érteni, hogy a rendi elvárásokkal szemben, amelyek azt kívánják, hogy a miniszter az ország magyar politikai vezetője legyen.

1914-ig a magyarországi örményországi örmények a politikai életben még mindig csak a kisebbségi jogokért küzdtek. Egy miniszternek, öt miniszternek kellett lennie örmény származásúak között, és főleg a külügyben voltak az örmény miniszterek. Mindezt meg kell érteni, hogy a rendi elvárásokkal szemben, amelyek azt kívánják, hogy a miniszter az ország magyar politikai vezetője legyen.

1914-ig a magyarországi örményországi örmények a politikai életben még mindig csak a kisebbségi jogokért küzdtek. Egy miniszternek, öt miniszternek kellett lennie örmény származásúak között, és főleg a külügyben voltak az örmény miniszterek. Mindezt meg kell érteni, hogy a rendi elvárásokkal szemben, amelyek azt kívánják, hogy a miniszter az ország magyar politikai vezetője legyen.

1914-ig a magyarországi örményországi örmények a politikai életben még mindig csak a kisebbségi jogokért küzdtek. Egy miniszternek, öt miniszternek kellett lennie örmény származásúak között, és főleg a külügyben voltak az örmény miniszterek. Mindezt meg kell érteni, hogy a rendi elvárásokkal szemben, amelyek azt kívánják, hogy a miniszter az ország magyar politikai vezetője legyen.

Armenian-born Politicians and
Artists at the Turn of the 19th/20th
Centuries

Before World War I, Armenians made up 0.3% of Hungary's total population, yet the country's political elite included quite a few of Armenian birth. A prime minister, five ministers, five MPs, and five lord lieutenants noted that the Armenian and Transylvanian Armenians merged into the Hungarian elite was facilitated by the fact that at the time, in keeping with Ottoman customs, everyone could be a member of the Hungarian elite regardless of their mother tongue.

A large number of Transylvanian Armenians, who had mostly primarily from commerce, entered the ranks of the nobility, while in the Banat, many of them purchased titles issued by the Treasury.

After World War I, Armenian-born politicians peaked in the years 1918-19. 7% of all MPs coming from their ranks at the time. They originated from Transylvania (István Tisza and Eisendelpegi) in the first place, but many also came from the Banat (Zichyfalva/Plandia/Plandia, Páncsics Zoltán, Páncsics József), sent by Parliament by prominent landowner families. In the second half of the era, most Armenian-born MPs actually won their mandate in the Banat of the country. The vast majority of Armenians supported the governing party at all times, although the strengthening of the Opposition of 48 in the early 20th century led to some dissent among them.

Not only in politics but also in the arts that people of Armenian origin could be found, some of the latter an even more prominent figure in Hungarian art. Both Kemál Hakkio, the first Armenian-born member of the Parliament, and Simon Hollós, the founder of the Hungarian School of Art (Hollós) came from an Armenian family in Nagybánya (Bán Mária) came from an Armenian

Portrait of a woman, likely an Armenian-born politician or artist mentioned in the text.

Portrait of a woman, likely an Armenian-born politician or artist mentioned in the text.

Távol az Araráttól

Örmény kultúra a Kárpát-medencében

A Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása
2013. április 5 – 2013. szeptember 15.

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár és
a Budapesti Történeti Múzeum

A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette:
KOVÁCS BÁLINT, PÁL EMESE

A kiállítás szakmai koordinátorai:
BOKA LÁSZLÓ (OSZK), FARBAKY PÉTER (BTM)

A kiállítás munkatársai: BIRTALANNÉ JANKÓ MELINDA,
KÁDÁR KRISZTINA, KINCSES ATTILÁNÉ, KÓTÉL EMÓKE,
MOLNÁRNÉ ACZÉL ESZTER, SÁGHI ILONA, TENGERDI KATA

A kiállítás belsőépítészeti terve: MAKK ATTILA

A kiállítást kivitelezte: Budapesti Történeti Múzeum Üzemeltetési
Osztálya, KOROMPAY OLIVÉR vezetésével, az Arkasz 2002 Kft.,
PÁTKAI SÁNDOR vezetésével, valamint BODNÁR ZOLTÁN,
CSÁTI CSABA, GYÜRKY LÁSZLÓ, SZILÁGYI ZSOLT

Kiadói programvezető: BOKA LÁSZLÓ

A katalógust tervezte: LENGYEL JÁNOS

Olvasószerkesztő: BUDAI-KIRÁLY TÍMEA

Fotók:

Bakos Ágnes és Tihanyi Bence
BTM Kiscelli Múzeum Fotótára
Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és
Szolgáltatási Központ
Ministerul Afacerilor Interne, Arhivele Naționale,
Serviciul Județean Cluj
Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár
valamint Balabanyan Hari, Erős Zoltán, Mihály Melinda,
Pakó László

A kiállított dokumentumok és műtárgyak őrzőhelyei:

Budapest, Hadtörténeti Múzeum
Budapest, Iparművészeti Múzeum
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, Néprajzi Múzeum
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség
Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria
Gyergyószentmiklós (Gheorgheni), Örmény Katolikus Plébánia
Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség
Nyíregyháza, Jósza András Múzeum
Szamosújvár (Gherla), Örmény Katolikus Plébánia
Szépvíz (Frumoasa), Katolikus Plébánia
valamint a két rendező intézmény és magángyűjtők

Támogatók:

Nemzeti Kulturális Alap, Budapest
Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur
Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig, (GWZO)
Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF),
Berlin
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Budapest
Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség
Külügyminisztérium, Budapest
Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest
Fővárosi Örmény Önkormányzat, Budapest
Budapest Főváros II. kerületi Örmény Nemzetiségi
Önkormányzat
Budapest Főváros Ferencvárosi Örmény Nemzetiségi
Önkormányzat
Budapest Főváros XII. kerületi Örmény Nemzetiségi
Önkormányzat

Köszönetnyilvánítás:

Bernád Rita, Blaumann Ferenc, Borbély András, Daniela Toader,
Demeter Zsuzsanna, Diramerján Artin, Dragoș Drăgan,
Armenuhi Drost-Abgarjan, Esztegar János, Gábor Zoltán,
Gödölle Máttyás, Granasztói Péter, Grigor Grigoryan,
Hegedűs Enikő, Hernádi György, Horváth Pál, Issekutz Sarolta,
Jakubinyi György Miklós, Józsa Júlia, Paula Ivan, Király Attila,
Kiss Margit, Koppán Orsolya, Kovács András, Kránitz Péter Pál,
Laár Erika, Lakner Mónika, Lukács Balázs, Madár Xiména,
Hakob Matevosyan, Monok István, Nagy Istvánné, Nuber Noémi,
Ördög Edit, Őze Sándor, Papp Sándor, Péter Attila, Ráczi Szabó
Katalin, L. Simon László, Szabó Krisztina, Szakács Endre,
Laura Troșan, Pakó Klára, Pásztor Emese, Perger Péter,
Pröhle Gergely, Ráczi Zsuzsanna, Redlné Kordics Márta,
Simon J. Zaven, Szentkirályi Miklós, Szilágyi Lőrinc, Tasnádi
Zsuzsa, Tereyné Toronyi Szilvia, Tóth Zsuzsanna, Vecsey Ádám,
Zakariás Antal Dirán

www.oszk.hu / email: kiadvanytar@oszk.hu

ISBN 978-963-200-608-6

Nyomdai előkészítés: Frank and Nobel Kft. – Wilhelm Zsolt
Nyomta: Nalors Grafika Kft.

Felelős vezető: Szabó Gábor

Felelős kiadó: Dr. Sajó Andrea főigazgató (OSZK)
Dr. Bodó Sándor főigazgató (BTM)

Tartalom

Előszó	7
<i>Pál Judit</i> Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig	9
<i>Nagy Kornél</i> Az erdélyi örmények vallási uniója Oxendio Virziresco unitus püspök portréja	17
<i>Armenuhi Drost-Abgarjan</i> „Isteni láng és pokoltűz között” Örmény írásművészet és könyvkultúra	29
<i>Meliné Pehlivanian</i> Velencében kezdődött A korai örmény könyvnyomtatás rövid története 1512–1800	35
<i>Perger Péter</i> M. Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi	44
<i>Kovács Bálint</i> Örmény könyvkultúra és örmény irodalmi értékek a Kárpát-medencében	53
<i>Tamáská Máté</i> Kultúrák szintézise Szamosújvár városképében	65
<i>Pál Emese</i> Az erdélyi örmények szakrális művészeti emlékei	73
<i>Iffj. Bertényi Iván</i> Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon	85
<i>Kránitz Péter Pál</i> Az új otthon Örmény menekültek Magyarországon az örmény népirtás után	104
KATALÓGUS	109
A katalógus rövidítéseinek feloldása	182
A kötet szerzői	184

անոյ եղիցի բաւ եկրծեյ

առաւմանց :

Իբրազումքեն հոսեց
Եւրջ եւ առհասարակ լնոր

լեւալք :

այլեւս մտնու

ցեալ փառիւս

Ելեքն առին

Եւրջսոյ զնոր

ման Եւ լեւ որպէս

զնիցեն նմա յորտպայք

բան իւք :

առ առեկն առ նա

Előszó

Az Ararát hegye mint örökös viszonyítási pont és mindenkori menedék kettős jelképe az örmények példaértékű hagyományőrzésének. Az örmény diaszpórák példája szerte a világon mutatja, hogy távol az anyaföldtől, akár nyelvvesztés ellenére is, a közösségi kultúra és az identitás megőrizhető, megtartható. Az örmények kultúrája nemcsak a Kaukázusban hangsúlyos ma sem. Jelenléte a történeti Magyarország területén, a Kárpát-medencében sok száz évre visszavezethető. A Kárpát-medencei örménység történeti, kulturális, művelődéstörténeti értékeinek szakmai értékelésére, bemutatására jött létre az a tárlat, mely leginkább a kultúra megtartó erejéről és az értéktelenség magyar és örmény közös évszázadairól kívánt szólni.

Kiállításunk gondolata néhány éve, Kovács Bálint történész, armenológus és az Országos Széchényi Könyvtár szakembereinek egymásra találásával, együttműködésével fogant, abból a jeles és számon tartott alkalomból, hogy Velencében 500 éve, 1512/1513-ban kinyomtatták az első öt örmény könyvet. 2011-ben azután, az előkészületek során a kezdeti könyv- és művelődéstörténeti tematika kibővült a Kárpát-medencei örmény kultúra teljes területére, s a Budapesti Történeti Múzeummal való együttműködés eredményeként a BTM Vármúzeumának földszinti időszaki nagy kiállítóterében került megrendezésére a két társintézmény összefogásával.

Örmények a Kárpát-medencébe nagyobb számban a 17. század folyamán vándoroltak be, akik elsődlegesen Erdélyben, Szamosújváron, Gyergyószentmiklóson, Erzsébetvárosban, és Szépvízen telepedtek le, több esetben saját városokat is létrehozva. A későbbi századokban az egész Kárpát-medencében elterjedtek, ahol a szülőföld örökségét az itt talált kultúrával ötvözték. Városaik, épített örökségük, művelődésük, könyvkultúrájuk és az általuk létrehozott magyarörmény kulturális paletta sajátos műalkotásai mind-mind érdemesek arra, hogy a szélesebb hazai és külföldi közvélemény, illetve a budapesti kiállítás-látogatók megismerjék. Mindezen túl, a most bemutatott Kárpát-medencei örmény kincsek egy értékes szegmense eddig jórészt rejtve maradt nem csupán a közvélemény, de a szűkebb tudományosság előtt is. A kiállításon több olyan műtárgyat, dokumentumot sikerült a nagyközönség elé tárni, amelyek eddig jószerével eldugott, elfelejtett padlások mélyén, plébániák hűvösében várták a szakszerű feltárást és restaurálást. A kiállítás létrehozása ezért egy, a lipcsei Egyetem GWZO intézete által támogatott tudományos programmal is társult, amelynek fő eredménye a kiállítás megnyitásakor rendezett nemzetközi tudományos konferencia volt az Országos Széchényi Könyvtárban (2013. április 5–6.).

A kiállítás és e szakmai tanulmányokkal dústott katalógus a két társintézmény együttműködésén túl a Nemzeti Kulturális Alap és a lipcsei GWZO támogatásával jött létre, de a hazai örmény kisebbségi önkormányzatok is erejükhöz mérten támogatták a rendezvényeket. A műtárgyak egy jelentős részét erdélyi örmény plébániák gyűjteményéből kölcsönöztük, a gyulafehérvári Római Katolikus Érsekséggel mint partnerintézménnyel való együttműködés eredményeként, a további műtárgyakat a budapesti Örmény Katolikus Lelkészség és budapesti és nyíregyházi közgyűjtemények bocsátották rendelkezésünkre. Segítségüket ezúton is köszönjük, éppúgy, mint Stefan Troebstnek, a Lipcsei Egyetem professzorának, a kiállítás két kurátorának, Kovács Bálint történésznek és Pál Emese művészettörténésznek a munkáját.

Budapest, 2013. júniusában

Boka László
tudományos igazgató
Országos Széchényi Könyvtár

Farbaky Péter
főigazgató-helyettes
Budapesti Történeti Múzeum

ՍՈՂՈՄՈՆ ԵՒ ԱՍԿԱՏՈՒՐ ՉԻՄԱՅԵԱՆ
ՉԻՆԵՑԻՆ ԶԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 1823.
ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ 1851. 1897. 1871. 1899.
ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՑԵՑԱԻ Ի ՓԱՌԻՍ ԱՅ 1901.

Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig

Pál Judit

Az örmények betelepítése Erdélybe

Az örmény népesség jelentős része a középkor óta diaszpórában él. Szétvándorlásuk különböző időszakban és útvonalakon történt. Európában és Ázsiában szinte nincs fontosabb kereskedelmi telephely, ahol ne élt volna néhány örmény család is az elmúlt évszázadokban. Régióinkban először a Krím-félszigeten telepedtek le, ahonnan később továbbvándoroltak, főképp Lengyelország felé. Miután Kaffát elfoglalták a törökök, a 15. század második felében a krími örmények nagy része Lengyelországba menekült, ahol jelentős kiváltságoknak örvendtek, és fokozatosan a kezükbe került Lengyelország keletre irányuló kereskedelme. Gazdagságukat főleg a fűszerkereskedelemben betöltött fontos szerepüknek köszönhatték. Galíciában a 13. század óta folyamatos az örmények jelenléte, központjuk Lemberg volt, ahol az örmény püspök is székel. Valószínűleg Galícia volt a kiindulópontja az örmények továbbterjedésének a régióban.¹

Moldvában az örmények megjelenését igen korai időszakra tehetjük, feltehetően már a 14. században fontos tényezőt jelentettek az akkor alakuló állam életében, főképp ami a kereskedelmet illeti. Az örmények Erdélybe való telepedését ennek ellenére egyesek a valósi üldözések számlájára írják, mások szerint a fő indítók politikai vagy gazdasági természetű lehetett. 1672-ben és a közvetlenül megelőző években a török-lengyel harcok Moldva területén is zajlottak, s a dúlások szintén hozzájárulhattak az örmények áttelepülés-

séhez. Ráadásul a török támadások miatt a Fekete-tengert a Balti-tengerrel összekötő kereskedelmi útvonal bizonyos időre Erdély területére tevődött át.²

A történelmi hagyomány az örmények erdélyi megtelepedését az 1672. évhez köti, és a fent említett események hatására a moldvai örmények egy nagyobb csoportja ekkor költözött be Erdélybe. Azonban nem jöttek ismeretlen országból: kereskedelmi kapcsolataikra Erdéllyel jóval korábbi időszokról vannak emlékeink. 1399-ben IX. Bonifác pápa már említette – más „hitetlenek” mellett – a brassói örményeket is, akik valószínűleg a levantei kereskedelemben érdekelt szász kereskedőkkel álltak kapcsolatban. A törökök balkáni előretörését követően aztán egyre inkább részt vettek Erdély külkereskedelmében. A lengyelországi és moldvai örmények mellett megjelentek a tőkeerős konstantinápolyiak is, akiknek nagy szerepük volt abban, hogy az örményeknek sikerült megszerezniük a marhakereskedelemben monopóliumát.³ Az 1529–30-as években a brassói számadáskönyvekben több örmény név is felbukkan, viselői szintén külkereskedelemmel foglalkoztak.⁴

A fejedelemség korában aztán egyre gyakrabban történik említés róluk. 1600. november 4-én az erdélyi országgyűlés elfogadta a „görögök, oláhok, dalmaták, örmények” elleni törvénycikkelyt, amely büntetést helyezett kilátásba azokkal szemben, akik közülük áruikat nem a kijelölt helyen árusították. 1632-ben szintén törvényben szabályozták az örmény, görög, szerb, bolgár, dalmata és más kereskedő elemek részvételét a fejedelemség kereskedelmében.⁵

A bevándorlás tehát nem köthető csak egyetlen időponthoz, jóval korábban megkezdődött az 1672. évnél és sokáig lassú beszivárgás formájában történt. Ilyen előzmények után jött át valószínűleg az örmények egy nagyobb csoportja 1672-ben, vagy a közvetlenül

◀ 1. *Az örmények mint templomalapítók: a Simay család tagjai (Solomon ew Asvatowr Simayean) az első erdélyi örmény katolikus kötemplom, a szamosújvári Salamon templom (1723–1725) falképén*

ÖRMÉNYEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (17–19. század)

megelőző években, Moldvából az általuk jól ismert szorosokon, és telepedett le kezdetben ezek közelében – Besztercén, Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvisen, Görögenszentimrén, Petelén, Marosfelfaluban és az Apafi-birtokon, Ebesfalván – kapcsolatban maradván moldvai rokonaikkal. Apafi Mihály fejedelem szívesen fogadta őket; egy részüket ebesfalvi birtokán telepítette le, és ezek tőle, valamint fiától, II. Apafi Mihálytól különböző kiváltságokat is kaptak: a szabad bíróválasztás jogát, szabadon kereskedhettek, kereskedelmi ügyekben a görög kompániához fellebbezhetek.⁶ Besztercéről azonban, ahol az örmények vezető rétege telepedett le

– köztük Minasz püspök is –, a szászok egy pestisjárvány ürügyén 1712-ben kiűzték a nemkívánatos konkurenciát.⁷ Az itteni örmények – a vezető réteggel együtt – a kiűzést követően költöztek át Szamosújvárra, és itt megalapították az erdélyi „örmény metropolit”, amely az egyetlen terv alapján épült város Erdélyben. Barokk épületei, templomai szintén sajátos szintet képviselnek és mutatják egykori lakóinak jólétét.⁸

Bár kezdettől fogva élveztek kiváltságokat, nem sikerült általános privilégiumot szerezniük. A 18. század elején megpróbálták Erdély három rendi nemzete mellett külön nációnként való elismerésüket kieszkö-

zölni az udvarnál, ez azonban nem járt sikerrel. Szamosújvár 1726-ban, Ebesfalva 1733-ban kapott kiváltságlevelet III. Károlytól – ez utóbbi település akkor kapta Erzsébetváros nevét is. Szamosújvár 1736-ban zálogba vette a szamosújvári uradalom maradékát. 1758-ban pedig Erzsébetváros vette meg – a rendek tiltakozása ellenére – az ebesfalvi uradalmat Bethlen Gábor kancellártól.

A kezdetben egységes örmény *compania* előbb kétévált, belső (Szamosújvár) és külső (Erzsébetváros központtal) *companiára*, majd a 18. század végén ez utóbbi is szétforgácsolódott. A székelyföldi örmények hosszú ideig az erzsébetvárosi örmény bíró joghatósága alatt álltak, de már az 1715. évi összeírás külön említette a gyergyószentmiklósi és a csíkszépvízi örmény bírót is, fellebbezési fórumuk azonban a 18. század végéig az erzsébetvárosi tanács maradt. Bár e két kisebb helységnek nem sikerült a Szamosújváréhoz és Erzsébetvároséhoz hasonló privilégiumokat elérniük – amelyek II. Józseftől szabad királyi városi rangot kaptak –⁹ a széktől való bizonyos fokú önállóságukat viszont elismerték.

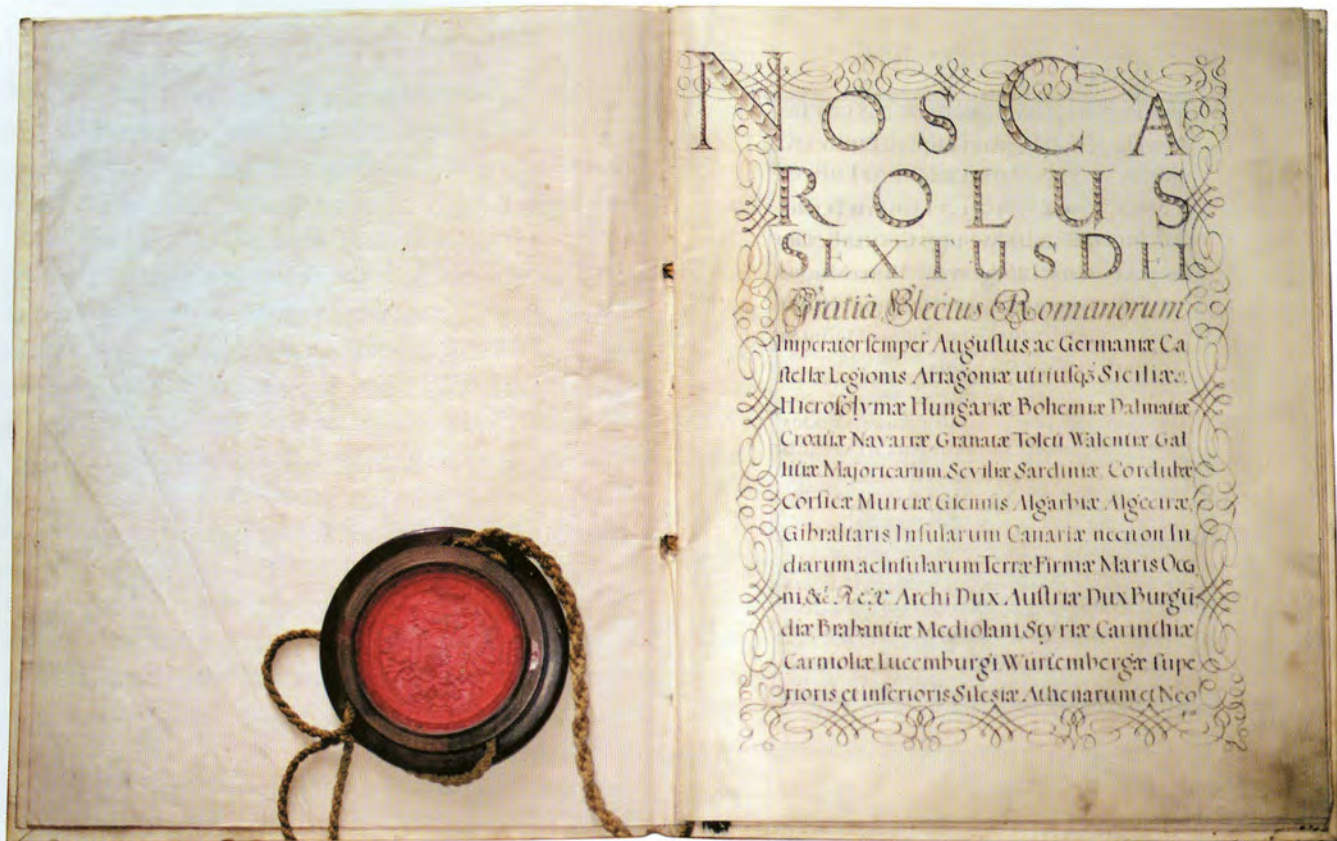

2. „Arjanagir” – Erzsébetváros igazgatási könyve a 18. századból
Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár, 88/g, 1. doboz

Az erdélyi örmények lélekszáma

A hagyomány 3000 örmény család beköltözéséről tud. Még a nemrég megjelent munkákban is a fenti számot találjuk vagy ennek némileg a „józan ész” alapján mérsékelt változatát. A betelepedés idejéből, sajnos, összeírások nem maradtak ránk, így a 18. század eleji összeírások alapján kell következtetnünk a néhány évtizeddel korábbi állapotokra is. Anélkül, hogy az örmények szerepét Erdély gazdasági életében csökkenteni kívánánk, a 3000-es számot alaposan mérsékelnünk kell: a beköltöző családok száma 300 alatt lehetett, hiszen 1715-ben is mintegy 220–240 örmény család élt Erdélyben, és a 3000-et valószínűleg soha nem érte el a családok száma.¹⁰ Ezzel összefüggésben talán érdekes megjegyezni, hogy a 3000-es szám más mitikus történetekben is előfordul, így például Kézai Simon krónikája nyomán a székelyek hun eredetének mítosza is Csaba királyfi 3000 hunjáról tud, akik a vesztes csata után a Csigla mezején húzták meg magukat és ők lettek a székelyek ősei.

Az örmény lakosság fluktuációja kezdetben meglehetősen magas volt. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc pusztításai demográfiai hanyatlást vontak maguk után. Ebesfalva leégett, és a szájhagyomány szerint a lakosság egy része visszaköltözött Moldvába, Szépvizet pedig a hagyomány szerint a tatárok dúlták fel a 17. század végén és hurcolták el a lakosságot. A népességmozgás nagyon erős lehetett a 17–18. század fordulóján, és később is jelentős maradt egészen a 18. század közepéig. Ha a századfordulón alighanem a Moldvába visszatelepülők voltak többségben, a harcok lecsendesülésével az ellenkező irányú mozgás, az Erdélybe való bevándorlás lett sokkal jelentősebb, és folyamatosan zajlott a 18. század első harmadában, de még utána is a század közepéig, sőt szórványosan még később is, miközben 1710 után a kivándorlás már nagyon csekély lehetett. A betelepülők túlnyomó többsége Moldvából jött, valószínűleg a családi összeköttetések révén, néhányan pedig Lengyelországból.¹¹ Érdekes megemlíteni ebben az összefüggésben, hogy 1768–69-ben Mária Terézia környezetében felmerültek tervek az orosz–török háború kapcsán örmény menekültek letelepítésére Máramaroson. Az örmények

3. III. Károly magyar király (1711–1740) kiváltságlevele Szamosújvár részére

odacsalogatása kezdeti sikereket ért el, 1769-ben néhány lengyelországi örmény család tényleg áttelepedett a máramarosi városokba. Bécsnek azonban még vérmesebb tervei voltak: máshova is kívántak örmény menekülteket letelepíteni, ezért a királynő jelentős kiváltságokat ígért nekik. Az udvar különösen pártfogolta őket: részben nagyon jól beleillettek a merkantilista gazdaságpolitikába, előnyt jelentett katolikus vallásuk is,¹² másfelől a zsidókat és a török alattvalókat kívánták velük kiszorítani a keleti kereskedelemről. Az erdélyi Kincstartóság is foglalkozott a kérdéssel, de az örmény települések túlnépesedésére hivatkozva nem akartak újabb örményeket befogadni. Végül a telepítési akció a kezdeti kisebb sikerek után eredménytelen maradt: részben azért, mert a harcok lecsendesülésével az örmények sem akartak tömegesen áttelepedni, részben pedig a hatóságok passzív ellenállása miatt.¹³

Az örmények Erdély gazdasági életében

Az örmények Erdélyben is, mint máshol Kelet-Európában, kereskedelemmel és kézművességgel, ezen belül főleg bőrfeldolgozással foglalkoztak. Az erdélyi örmény társadalomban volt egy viszonylag szűk, de gazdag és sikeres kereskedőréteg, egy jelentős, főleg tímárokból és kalmárokból álló középréteg, a családfők egy része pedig szerény körülmények között űzte az ipart vagy kereskedést. Gyakori volt a kettős vagy hármas foglalkozás is, hiszen a tímár és mészáros szakmák szoros kapcsolatban álltak az állat- és bőrkereskedéssel.¹⁴

Elsősorban azonban a marhakereskedelemre specializálódtak; Erdélyből, de jelentős számban Moldvából és Havasalföldről vásárolták fel a szarvasmarhát, majd felhizlalva adták tovább Pest, és főleg Bécs

piacain, jelentős szerepet töltve ezzel be Bécs húsellátásában. Egyes források szerint ennél messzebb, a délnémet és itáliai városokig is eljutottak az örmény marhakereskedők. A 18. század első feléből Erdély külkereskedelméről fennmaradt hézagos adatok azt mutatják, hogy az állatexportot képviselte a teljes kivitel több mint felét és ennek 90%-át a szarvasmarha exportja tette ki, ezt pedig jórészt az örmények monopolizálták.¹⁵ Erdély akkori elég fejletlen, és főleg a külkereskedelemre specializálódott kereskedőrétegének jelentős hányadát tették ki az örmények. Tőkeerőre nézve is legalább ilyen súlyt képviselnek a 18. század folyamán, hiszen már röviddel a betelepedésük után, 1700-ban ugyanannyi adót fizettek, mint a szebeni, és háromszor annyit, mint a brassói görög kompánia.

Jól rávilágít kereskedelmi módszereikre egy 19. század eleji szerző, aki leírta, hogyan vásárolták fel az örmények a szarvasmarhát részben Moldvában, hogyan hizlalták fel bérbe vett vagy saját legelőiken Erdélyben és az Alföldön, majd nagyobb részt Bécsben értékesítették rövidlejáratú váltók és kötvények ellenében, és ezekre aztán árut vásároltak. Azok, akik kizárólag csak a marhakereskedésre szakosodtak, átadták a váltókat más örmény kereskedőknek, akik Bécsben bevásároltak, majd otthon eladták áruikat, ebből kifizették a marhakereskedőket, akik aztán ezt új állatok beszerzésére fordították, és kezdődött a körforgás előlről. Ennek több előnye is volt, például nem kellett sok készpénzzel járniuk-kelniük, mikor szükségük volt, mégis nagy összeg fölött rendelkezhetek, anélkül, hogy hitelhez kellett volna folyamodniuk; azon felül sokkal nagyobb árukészletük volt, mintha csak a saját erejükre lettek volna utalva.¹⁶

A kiskereskedelem betöltött szerepük a vidék életében legalább ilyen fontos. A szegényebb örmények vándorkereskedőként járták az országot a Pestről és máshonnan beszerzett portékával. Különösen a Székelyföldön „örmény” és „kereskedő” szinonimává váltak, de megtalálhatók voltak Erdély minden jelentősebb településén. 1755-ben báró Kemény Ádám kéri a szamosújvári főbíró, hogy hirdesse ki az új pusztakamarási vásárt, „minthogy az örménységből szokott a sokadalmak lelke állani”.¹⁷ A múlt század közepén Benkó Károly feljegyezte, hogy Gyergyószentmiklósnak „40-nél

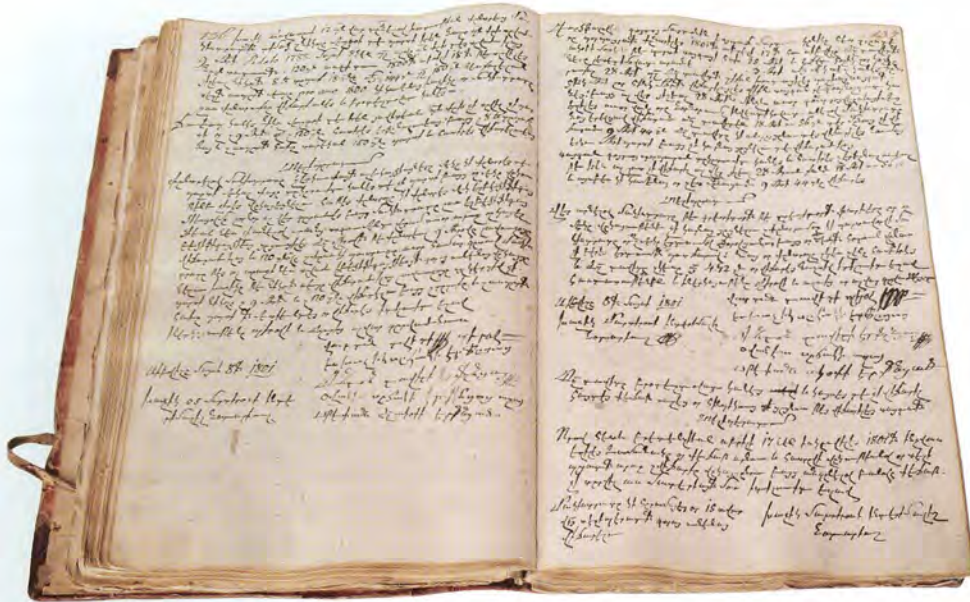
több singes s más árukkal rakott boltjai léteznek, – kereskedését nagyobbára Örmények folytatták”.¹⁸

Az örmények hamarosan megtelepedésük után szétrajzoltak, ahogy Orbán Balázs írja „szétterjedtek ők az ország minden városába; mivel pedig a magyar földművelő, kereskedéshez nem értő s azt balul lenéző nemzet volt, ők a kereskedést csaknem mindenütt kezükbe véve felgazdagodtak, meglépesedtek”.¹⁹ Az örmény kereskedők már a 18. századtól béreltek az Alföldön állathizlálásra alkalmas pusztákat, gyakran meg is vásárolták ezeket, és ezek a gazdag kereskedők nemességét is szereztek maguknak. A 19. század elejétől pedig egyre többen telepedtek át oda, ezáltal az örménység éppen a leggazdagabb és legmobilisabb réteget veszttette el.

Az örmények másik fő tevékenységi ága a bőrfeldolgozás volt. Az örmény tímárok már korán társa-

4. A szamosújvári tímár céh alapszabályzata (1700), Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár, 339/f, 1. doboz

5. A gyergyószentmiklósi Mercantile Forum jegyzőkönyve. Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár, 612/d, 1. doboz

ságba tömörültek; 1709-ben említik az örmény tímárcéhet Erdélyben, amely egy lengyelországi örmény társaság mintájára alakult, és bár szabadalomlevél híján, de teljesen az igazi céhek mintájára működött.

A 18. század közepén a gyergyószentmiklósi örmény tímárcéh úgy folytatta tevékenységét „mintha valóságos privilégiumok volna”, a céhmestert évente választották, szabályozták a bőrök vásárlását, eladását, a vásárookra vihető bőrök számát stb. A gyergyószentmiklósi örmények nagy része tímár volt, ezért is versenyezhettek a szamosújváriakkal.²⁰ 1760 táján több mint százán üzték ezt a mesterséget, a század végén pedig már 160-an. 1800 körül a tíz vagy több munkással dolgozó tímárfabrikák száma meghaladta a húszat, ezen kívül még volt több kisebb műhely. Számuk azonban a 19. században egyre csökkent, 1820-ban már csak tíz műhelyt találunk. A hanyatlás fő oka a divat megváltozása, hogy „az egész világ megpapucosodott” – ahogy ezt szemléletesen írják a Mercantile Forum jegyzőkönyvében.²¹

A marhakereskedelem mellett, és ennek visszaesésével a gyergyói örmények fokozottabban kezdtek rátérni a fakereskedelemre. A Keleti-Kárpátok erdőségei erre jó lehetőséget biztosítottak. A Maroson való tuta-
 jozásra már a fejedelemség korából vannak adataink, a 18. század végétől aztán a gyergyói fakereskedelem

mindinkább az örmények kezébe került. Saját vagy bérelt fűrészmalmon vágatták a deszkát. Nagy mennyiségben vásároltak a parasztoktól is, és vagy a Maroson úsztatták le Aradig, Soborsinig, vagy a Kis-Besztercén Moldva felé, majd a Szereten és a Dunán Galacig, ahol értékesítették, sokszor görög, török vagy román kereskedők közreműködésével. A gyergyói deszkák sokszor Konstantinápolyig is eljutottak.

Gazdasági tevékenységükből következően az örmények voltak a modern pénzforgalom egyik meghonosítói a nagyrészt természeti gazdálkodást folytató Erdélyben, főként pedig a székely székelyekben. 1803-ban a Gubernium arra intette a gyergyószentmiklósiakat, hogy igyekezzenek oltalmazni az örményeket, „akik azon székben a pénznek forgását nem kicsin mértékben segítik”.²² 1834-ben a gyergyószentmiklósi Mercantile Forum egy beadványban fordult a székely közösséghez, amelyben kifejezték reményüket, hogy a székelyek be fogják látni: az örmények „itten való megtelepedése nincsen a helybéli birtokos lakosoknak károkra, hanem inkább hasznokra: mert akármi eladója legyen is a n(eme)s közönségnek, azt leginkább a tiszta pénzen élő örmény lakosok szokták megvásárolni”.²³

Hogy az örmények gazdasági tevékenységük révén a városiasodást is elősegítették, arra éppen e két székelyföldi telepük a jó példa. Íme, hogy mutatja be Or-

bán Balázs Szépvizet a múlt század közepén: „Szépvíz sokadalmakkal és hetivásárokkal bíró falu csak, pedig sokkal városiabb külleme van, mint a város névvel fennelgő Csík-Szeredának, téres piacán több emeletes ház és bolt, s élénk kereskedelmi mozgalom, mit az itt lakó és vállalkozó szellemü örmények idéznek elő”.²⁴

Ha össze szeretnénk foglalni, hogy mit jelentettek az örmények Erdély gazdasági életében, ezt talán legjobban Michael Lebrechtnek 18. század végén írt jellemzése érzékelteti: „A görögök és az örmények olyanok az erdélyi államszervezetben, mint az érverés az emberi testben. Bővérőségét éppen úgy jelzik, mint a lázat. Arckifejezésükről egész pontosan le lehet olvasni, hogy az állam egészséges-e vagy pedig sorvadás emészti.”²⁵

Az örmények beilleszkedése és identitásuk alakulása

Az örmények tehát a 17. század végétől sikeresen integrálódtak Erdély társadalmába,²⁶ és jelentősen hozzájárultak a fejedelemség gazdasági életének fellendítéséhez és a városfejlődéshez. Bár az erdélyi örmények is közvetítő kisebbségként jelentek meg Erdélyben, mégis némileg más pályát futottak be, mint a hasonló csoportok. A 17. század utolsó harmadában történt tömeges betelepedésük után az integrálódás folyamata elhúzódott az egész 18. századon keresztül. A központi hatalom támogatását élvezve erőfeszítéseket tettek a domináns csoportba való integrálódásra, ugyanakkor azonban megőrizték kulturális identitásukat. Az erdélyi alapvetően agrártársadalom lévén, ők mint kereskedők és kézművesek idegen testet képeztek, köztes pozíciót foglalva el a nemesek és a parasztok nagy tömege között. Idegenek voltak nemcsak etnikailag, nyelvileg, szokásaikban, hanem idegen volt foglalkozásuk, mentalitásuk is. Idegenségük gyanús volt, félelmet váltott ki. Ismerősek a szakirodalomból a hagyományos társadalmak ellenérzései a kereskedőkkel szemben, aki nézetük szerint nem végez hasznos tevékenységet, hanem csak „kizsákmányolja” mások munkáját. Bár az együttlélés Erdély más népeivel általában békés-

nek mondható, kezdetben az örményeket meglehetősen bizalmatlansággal fogadták. A 18. században még szép számmal találunk a fentiekhez hasonló negatív sztereotípiákat a forrásokban. Ez azonban fokozatosan adta át a helyét a pozitív megítélésnek a magyarok részéről. Az örmények elvesztették azokat a negatív tulajdonságaikat a magyarok szemében, amelyek általában a közvetítő kereskedelemben résztvevő népcsoportokat szokták jellemezni.

Integrálódásukat kétségkívül elősegítette a vallási unió.²⁷ A változás okait másrészt az örmények zárt csoportjának bomlásában és a meginduló asszimilációs folyamatban kereshetjük. A gazdag örmény réteg nemesi címeket szerzett, és életmódjában is fokozatosan hasonult a nemességhez. Egy fontos impulzus volt, hogy az 1791. évi erdélyi országgyűlés a rendi magyar nemzet kebelébe iktatta be őket, pontosabban két szabad királyi városukat (Szamosújvárt és Erzsébetvárost). A szamosújváriak megjegyezték, hogy eleiket is „az ország és annak népesítéséből, s a kereskedésnek virágzásából kifolyó boldogságra való törekedés” miatt fogadták be, s érdemeikre való tekintettel kérték, hogy a magyar nemzethez kapcsolják, „akinek környékeiben lakunk, akinek erkölceit követni igyekeztünk, öltözetét viseljük, törvényeivel élünk”.²⁸

A székelyföldi örmény közösségekben már a 18. század végén megindult a nyelváltás, a nyelvi magyarosodás, ez a két szabad királyi városban – a nagyobb

6. Szépvíz látképe a 20. század elején

közösség, a kiváltságok és az örmény nyelvű iskoláknak is köszönhetően – csak a 19. században következett be. A 19. században a kulturális és strukturális asszimilációt követte az identifikációs asszimiláció folyamata is, az erdélyi örmények körében kialakult a magyar nemzeti érzés, és ezzel párhuzamosan megszűntek irányukban az előítéletek is. A 19. század első felében, a reformkorban a magyar liberális nemesség és értelmiség az örményekben szövetségest látott az alig léte-

ző magyar polgárság pótlására. Ezt a folyamatot pecsételte meg az 1848–49-es forradalom és szabadságharc. Korábban az örmények a rendi magyar nemzet részeként integrálódtak a sajátos erdélyi három politikai nemzet és négy bevett vallás rendszerébe. 1848-ban az örmény közösség (is) elvesztette rendi jellegű kiváltságait, és ez tovább gyengítette különállását. A rendi identitás helyett azonban 1848–49 a közös nemzethez tartozás élményét kínálta.²⁹

JEGYZETEK:

¹ KONRAD SCHÜNEMANN, *Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias* = A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, III, (1933), 214–216.

A kérdés historiográfiájára lásd: DANIEL BEIN, *Armenier in Siebenbürgen*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 21 (92.) Jg., 1998, Heft 2, 143–167.

² Moldvában voltak időszakok, amikor vallási türelmetlenség nyilvánult meg az örményekkel szemben, amint ez Tokati Minász verses krónikájából is kiderül. Lásd: SERGIU SELIAN, *Un manuscris inedit și o controversă istorică*, Revista istorică, serie nouă, IV, (1993), nr. 5–6, 561–571, valamint Nicolae Edroiu kiegészítéseit Uo., V, (1994), nr. 5–6, 579–583. Lásd még SCHÜNEMANN, *i. m.*, 219–220; TARISZNYÁS Márton, *Gyergyószentmiklósi adatok az erdélyi örménység történeti néprajzához* = T.M., *Gyergyó történeti néprajza*, Bukarest, Kriterion, 1982, 215.

³ SCHÜNEMANN, *i. m.*, 217.

⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt*, II, (1526–1540), Kronstadt, 1889, 172–174, 218–222.

⁵ *Approbatæ Constitutiones*, Lit. LII, OLGA CİCĂNCI, *Comaniile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636–1746*, București, Ed. Academiei, 1981, 20.

⁶ ÁVEDIK Lukács, *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*, Szamosújvárt, 1896, 61; SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900*, I, Szamosújvárt, 1901, 98–99.

⁷ Teodor GHÎȚAN, *Expulzarea populației armenesti din Bistrița cu ocazia epidemiei de ciumă din 1712*, An. Anuar de cultură armeană, serie nouă, I, (1994), 109–118. Lásd még: SZONGOTT, *i. m.*, I, 110–116. Néhány örmény továbbra is maradt a városban.

⁸ B. NAGY Margit, *A barokk Szamosújvár születése*, Építés-Építészettudomány, XV, 1983, 27–39; VIRGIL POP, *Armenopolis - oraș baroc*, Cluj-Napoca, 2002.

⁹ Szamosújvár és Erzsébetváros először azonban csak az 1841–43. évi országgyűlésen képviseltette magát.

¹⁰ Lásd PÁL Judit, *Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században*, Erdélyi Múzeum, LIX, (1997) 1–2. sz., 104–120.

¹¹ Uo.

¹² A vallási unióról lásd: 17. oldalon kezdődő tanulmány.

¹³ SCHÜNEMANN, *i. m.*, 224–242.

¹⁴ Lásd PÁL Judit, *Armeni in Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei / Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province*, Cluj-Napoca, Romanian Cultural Institute, Center for Transylvanian Studies, 2005, 115–146.

¹⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Új etnikai kép – új uralmi rendszer (1711–1770) = Erdély története*, főszerk. KÖPECZI Béla, II, Budapest, 1987, 991.

¹⁶ LUCAS JOSEPH MARIENBURG, *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*, I, Hermannstadt, 1813, 132–133.

¹⁷ SZONGOTT, *i. m.*, II, 322.

¹⁸ BENKŐ Károly, *Csik Gyergyó és Kászon leírások*, II, Kolozsvár, 1853, 62.

¹⁹ ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*, II, Pest, 1869, 75.

²⁰ Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Fiskális Levéltár, F 234, V. szekrény, fasc. 377.

²¹ TARISZNYÁS, *i. m.*, 99.

²² MOL, Erdélyi Fiskális Levéltár, F 234, V. szekrény, fasc. 377.

²³ Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Fiókja (Arhivele Naționale Române Filiala Județeană Harghita), F 1, II, nr. 75.

²⁴ ORBÁN, *i. m.*, II, 74.

²⁵ MICHAEL LEBRECHT, *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*, Wien, 1792, 98.

²⁶ Lásd PÁL Judit, *Armenian Imgage – Armenian Identity – Assimilation of the Transylvanian Armenians in the 18th and 19th Centuries – Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization*, eds. Agnieszka Barszczewska, Lehel Peti, Cluj-Napoca, The Romanian Institute for Research on National Minorities, Kriterion, 2011, 13–32.

²⁷ Lásd KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. Óze Sándor, Kovács Bálint, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 47–68; NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, 2012.

²⁸ *Történeti okirattár*, Armenia, I/1887, 252–256.

²⁹ Lásd PÁL Judit, *Az identitás változásai: az 1848-as forradalom és a szamosújvári örmények = Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Pál Judit, Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010, 237–247.

Az erdélyi örmények vallási uniója

Oxendio Virziresco unitus püspök portréja

Nagy Kornél

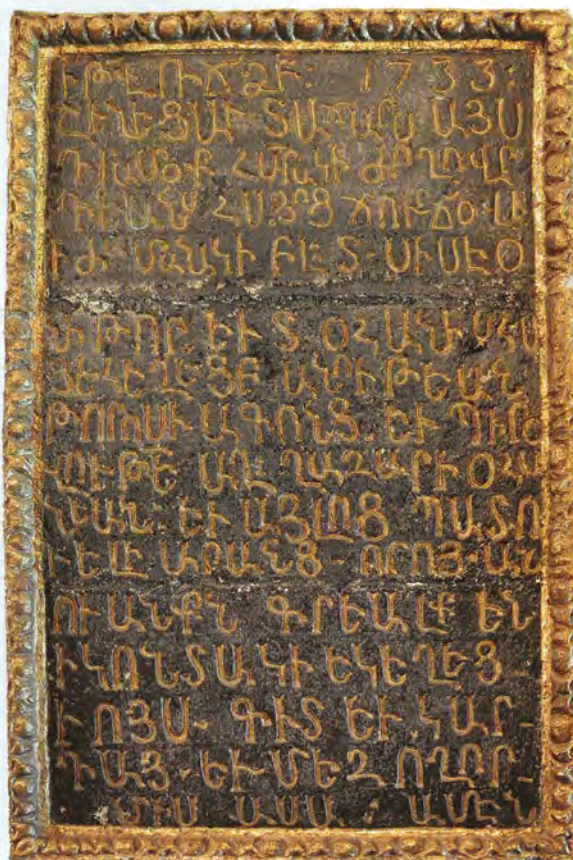
Az 1668–1672 között a sorozatos pogromok és hadjáratok elől Lengyelországból és Moldvából Erdélybe menekült örmények egyházi uniójának kérdése nem volt ismeretlen a magyar és a nemzetközi egyháztörténet előtt. Számon tartotta hagyományában ezt az erdélyi örménység is, igaz gyakorta ékesítette fel történetileg nem hiteles eseményekkel és mítoszokkal. Ugyanakkor igaznak bizonyul az a megállapítás is, hogy ez az egyházi unió hosszú ideig nem került a hazai és a nemzetközi egyháztörténeti kutatások látókörébe. Az erdélyi örmények vallási unióját elsősorban egy személyhez, a püspöki címet is viselő Oxendio Virzirescohoz¹ (1654–1715), illetve hittérítői és egyházszervezői tevékenységéhez kötik. Ez mintegy harminc esztendő telt fel (1685–1715), amely gyakorlatilag egybeesett az Erdélyi Fejedelemségnek a Habsburg Monarchiába történt integrálásával.²

Ezzel kapcsolatban fel kell tennünk azt a kérdést, hogy miért nem került sokáig az erdélyi örmények uniójának kérdése a tudományos érdeklődés látókörébe? Ennek az egyik kézzelfogható oka ott keresendő, hogy az erdélyi örmények egyháztörténetét a tudomány művelői mindig is marginális témának tekintették. Ehhez nagyban hozzájárult az is, hogy az erdélyi örmények felekezeti viszonyaira vonatkozó tetemes számú forrásanyag túlnyomó többségét nem hazai, hanem külföldi levéltárak iratanyagaiban őrzik.

Külön problémát jelentett az erdélyi örmények körében magának az egyházi egyesülésnek folyamata is. Ugyanis a rendelkezésre álló kisszámú és túlnyomórészt korszerűtlen szakirodalom a nevezett egyháztörténeti folyamatot rengeteg mítosszal ékesítette fel, amely megzavarta e téma minden részletekre kiterjedő tudományos vizsgálatát. Az utóbbi esztendőik folyamán lezajlott levéltári kutatások azonban egyöntetűen

tisztázták az erdélyi örmények vallási egyesülésének körülményeit.

Az egyházi unió kérdését kétféleképpen is lehet értelmezni. Először is az örmény apostoli egyház az 5–7. századtól kezdve mindig is nagy távolságot tartott mind Konstantinápolytól, mind pedig Rómától, és makacsul őrködött önállósága megtartása felett. Az örményeknek a 451. évi khalkédóni egyetemes

1. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom építési emléktáblája (1733)

2. Örmény és latin nyelvű felirat az örmény katolikus szerzetesrend, a mechtarista rend egykori erzsébetvárosi templomán (1795 körül)

zsinat tanításaihoz fűződő ellentmondásos viszonya ugyanakkor gyanút keltett az akkori egyetemes ortodox egyház köreiben, és ezért az örményeket gyakran vádolták meg monofizita eretnekséggel. A kora-középkortól kezdve egészen a koraújkor végéig az örményeket több-kevesebb sikerrel igyekeztek egyházi unióra bírni.³ Így az erdélyi örmények egyházi unióját tulajdonképpen egy kora-középkori uniók egyházpolitika koraújkori változatának kell tekinteni. Ezen túlmenően e problémát különösen pikánsná tette az a történelmi tény, hogy az örménység nagyon korán elvesztette önálló államiságát. Maga az Örményország kifejezés a 14. század végére pusztán földrajzi fogalomná vált. Ebben a kényes történelmi helyzetben az örmény apostoli egyház szerepe felértékelődött. Ugyanis az egyház és annak vezetője, a katolikosz testesítette meg magát az örmény nemzetet, és magát a nemzettudatot az idegen fennhatóság alatt álló anyaországi örmény területeken, valamint a diaszpórákban. Sőt az egyház és a nemzet fogalma e korszakban szinte egybeforrt. Ezért a középkor folyamán az örmények már igen ellenségesen fogadtak mindenféle egyházi uniók közeledést akár Konstantinápoly, akár Róma irányából.⁴

Másodszor az erdélyi örmények körében a 17. század utolsó évtizedeiben meginduló egyházi uniók folyamat gyakorlatilag egybeesett a magyarországi és az erdélyi rekatolizáció, vagy ellenreformáció időszakával. A történelmi Magyarország déli, északi és keleti területein az Apostoli Szentszék hathatós támogatásával igen

komoly sikereket tudott felmutatni a magyarországi római katolikus egyház. A rekatolizáció folyamata tudniillik ez idő tájt igen nagy lendületet vett az ortodox erdélyi románok, valamint a felső-magyarországi rutének körében. Ez utóbbit nemcsak a szentszéki missziók, vagy magyar katolikus egyház vezetői, hanem a katolikus Habsburgok is hathatósan támogatták. Ily módon a kutatások szemszögéből az erdélyi örmények egyházi uniója nemcsak szimplán armenisztikai, hanem igenis missziótörténeti kérdésnek is bizonyult.

Az Erdélybe Minas T'oxat'ec'i (1610?–1686) moldvai püspök vezetésével 1668–1672 között bemenekült erdélyi örmények körében a katolikus missziók lehetősége közel húsz esztendőig nem volt napirenden. Jóllehet Erdély római katolikus püspöki vikáriusa, Szebelébi Bertalan (1631–1707), illetve a csíksomlyói obszerváns ferences atyák megkísérelték őket áttéríteni a katolikus hitre, de próbálkozásaik Minas püspök és az erdélyi örmény klérus hathatós ellenállása miatt megghiúsultak.⁵

Végül körükben a missziót az időközben unitussá váló Lemberg (Łwów, L'vov, Lviv) örmény unitus érseksége és az Apostoli Szentszék együttesen kezdeményezte 1683-ban.⁶ Az unitus érsekség azzal igyekezett eme szándékát alátámasztani, hogy az Erdélybe menekült örmények mindig is az érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt az igényt az 17. század első harmadában lezajlott vallási uniójuk megkötése után is érvényesíteni akarták. Sőt Francesco Martelli (1633–1708) varsói apostoli nunciusnak és a theatinus Francesco Bonesának (1651–1709), az 1664-ben alapított leMBERGI Örmény Kollégium prefektusának, a Szentszékhez eljuttatott jelentései felhívták a figyelmet az erdélyi örmények körében végzendő katolikus misszió fontosságára.⁷ Az Apostoli Szentszék missziókat koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) e kérés, vagy szándék elé nem gördített akadályt.

A szentszéki hatóságok csakhamar megtalálták Oxendio Virziresco (1654–1715) unitus örmény papban azt a személyt, aki képesnek mutatkozhatott az erdélyi örmények áttérítésre. Oxendio Virziresco kiválasztása ideálisnak bizonyult: moldvai születésű örmény volt, teológiai tanulmányait a római Collegium

Urbanumban, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának papneveldejében szerezte, és anyanyelvén kívül több nyelven beszélt folyékonyan.⁸ Kiválasztásában szerepet játszott továbbá az is, hogy családja még 1668-ban Minas püspökkel együtt menekült Erdélybe Moldvából. Oxendio Virziresco számára a küldetés célja egyértelmű volt: tető alá hozni az erdélyi örmények vallási egyesülését, és megszervezni Erdélyben az örmény unitus egyházat.

Oxendio 1685 őszen érkezett Rómából Bécs-Varsó-Lemberg érintésével Erdélybe, és Gyergyószentmiklóson az ottani örmény közösségben már sikeres térítéseket tudott felmutatni.⁹ Ennek ellenére missziója elején az unitus papot nem fogadták a helyi örmények tárt karokkal, mert komoly összetűzésbe keveredett Minas püspökkel és papjaival. A feljegyzések szerint Oxendiót legalább kétszer érte részükről testi inzultus.¹⁰ Ennek a heves reakciónak az volt az oka, hogy az erdélyi örmény klérusnak ekkor még igencsak elevenen élt az erőszakos botrányos körülmények között lezajló, illetve Nikol Torosowicz (1603–1681) érsek nevével fémjelzett leMBERGI örmény egyházi unió emlékezete (1627–1681).¹¹

Ennek ellenére kis idő elteltével Oxendio helyzete Erdélyben stabilizálódni látszott. Ebben szerepet játszott az az aktus is, hogy Oxendio sikerrel térítette át katolikus hitre családját. A misszionárius már munkája kezdetén felismerte, hogy Erdélyben az örmények körében az egyházi unió csak akkor lehet igazán eredményes, ha sikerül megnyerni a katolikus egyháznak az idős Minas püspököt és az erdélyi örmény klérust.¹² E felismerés mindenképp kulcsfontosságúnak bizonyult, hiszen Minas püspök az 1668. évi betelepülés után Erdélyben egy jól működő egyházat épített ki.

Mindenesetre Oxendio családján keresztül érintkezésbe lépett Minas püspökkel. Ugyan az unió-ellenes agg püspököt nem tudta rábeszélni a vallási egyesülésre, azt viszont elérte, hogy vele 1686 őszen a püspök Lembergbe utazzon tárgyalásokat folytatni Vardan Hunanean (1644–1715) örmény unitus érsekkel és Opizio Pallavicini (1635–1700) akkori varsói apostoli nunciussal. Minas püspök leMBERGI tartózkodása kapcsán hosszú időn keresztül a tudomány elfogadta azt a nézetet, miszerint Oxendio háttérmunkájának kö-

szönhetően Minas püspök Lembergben az erdélyi örmény közösség nevében kimondta a vallási egyesülést Rómával, és ezt megerősítve letette Pallavicini nunci-us és Hunanean érsek kezébe a katolikus hitvallást.¹³ Ezt követően a püspök elhagyta Lemberget, és Erdélybe készült visszatérni híveihez. Azonban Minas püspök útközben tisztázatlan körülmények között elhunyt 1686 decemberében. Ugyanakkor az utóbbi esztendőök levéltári kutatásai rámutattak arra a tényre, hogy Minas püspök nem mondta ki a vallási egyesülést, és nem tette le a katolikus hitvallást sem. Sőt személyesen nem is találkozott Pallavicini nunciussal. Az egykorú dokumentumok egyöntetűen arról tanúskodnak, hogy Minas püspök heves hitvitákat folytatott Lembergben Hunanean érsekkel az örmény apostoli hit védelmében.¹⁴ Sőt az egyik, Oxendio által az 1687 elején írott dokumentum konkrétan arról tudósít, hogy Minas püspök nem unitusként, azaz katolikusként, hanem igenis apostoli hitű örményként (Oxendio megfogalmazásában eretnekként) távozott el az élők sorából.¹⁵

Minas püspök halála azonban megkönnyítette Oxendio helyzetét Erdélyben. Missziójának legfőbb ellenzője elhunyt, és így teljes erővel törekedhetett Erdélyben a vezető nélkül maradt keleti hitű örmény lakosság és papság áttérítésére. Hittérítői munkásságának eredményeképpen 1689 februárjában három erdélyi

3. A mechtaristák egykori erzsébetvárosi rendháza

4. Örmény katolikus templom Szépvízen (1762–1785)

lyi örmény pap vezetésével (név szerint Elia Mendrul, Vardan Potoczky és Astuacatur Nigošean) népes örmény delegáció érkezett Erdélyből Lembergbe. A küldöttség az erdélyi örmény közösség nevében hivatalosan is elfogadta a vallási uniót, és letette Hunanean érsek kezébe a katolikus hitvallást. Sőt az örmények elismerték, hogy a megkötött unióval a lebergi örmény unitus érsekség egyházi joghatósága alá tartoznak.¹⁶ A küldöttség egyúttal arra kérte Hunanean érseket és Giacomo Cantelmi (1645–1702) varsói apostoli nunciust, hogy járjon közbe a szentszéki hatóságoknál Oxendio Virziresco mielőbbi unitus püspöki kinevezését illetően.¹⁷ Ez a kérés az egyházi unió szempontjából azért bizonyult fontosnak, mert Minas püspök halála után az örmény egyházfő, I. Eliazár (1682–1691) 1687-ben az erdélyi és a moldvai apostoli vallású örmények püspökének nevezte ki a lengyelországi

születésű Theodor Wartanowiczot (1652–1700).¹⁸ Az újonnan kinevezett örmény apostoli rítusú püspök viszont nem jutott el sem Erdélybe, sem Moldvába. A lebergi örmény unitus érsekség és az Apostoli Szentszék ugyanis együttesen sikerrel akadályozta meg Wardanowicz belépését Erdélybe.¹⁹

Az erdélyi örménység vallási uniója ugyanakkor egy tökéletlen, részleteiben teljesen ki nem munkált egyházi egyesülésnek bizonyult. A Lembergben megkötött vallási unió tudniillik rengeteg megválaszolatlan kérdést hordozott magában. Ugyanis az egyesülésről szóló iratok csupán a vallási unió kimondására, illetve a lebergi örmény unitus érsekség egyházi joghatóságának és a római pápa primátusának elismerésére szorítkoztak. Ez az aktus viszont egyáltalán nem tisztázta az egyházi unióra lépő erdélyi örmények állásfoglalását az Eukharisztiairól, a Filioque imádságról (örményül: *ew yorduoyñ*), a Purgatórium (örményül: *K'awarann*) létéről, a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinat tanításáról, a kalendárium használatról, az áttért örmény papok jogi és házassági státusáról. Mindenesetre egyöntetű tény, hogy az egyházi unió értelmezése számos új konfliktusmezőt nyitott meg az elkövetkezendő években.

A legelfogadottabb tudományos vélemény szerint az egyházi unió megteremtését elsődlegesen a vallási egység helyreállításának idealisztikus gondolata vezérelte. Megkötésében sem a bécsi udvar, sem a magyar katolikus egyház, sem a jezsuita-rend nem játszott szerepet. Az Apostoli Szentszék úgy látta, hogy az egyházi unió kapcsán idővel helyreállhat az a keresztény hitbeli egység, amely a két egyházat jellemezte a kereszténység hajnalán I. Szilveszter (314–335) római pápa és Világosító Szent Gergely (287–325), az örmények apostola és első egyházfője (katholikosza) idején. A latin, vagy római katolikus egyház álláspontja szerint az örmény egyház Világosító Szent Gergely méltatlan és eretnek utódai miatt távolodott el az akkor még egységes katolikus és ortodox tanítástól, és lépett a szakadárság, illetve a monofizita eretnecség útjára.²⁰ Ezért az Apostoli Szentszék fontos mérőföldkőnek tartotta a lengyelországi örmény közösség egyházi uniója után az erdélyi örmények vallási egyesülését is, mivel a megkötött uniók kiemelt fontosságú „hídfoállítás” képezhettek majdan az anyaországi ör-

mény apostoli egyháznak Rómával történő egyesüléséhez. Az erdélyi örmények egyesülése mögött gazdasági okokat, vagy szándékokat nem lehet találni. Ugyanis az örmények I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelem 1680. és 1681. évi rendeleteinek megfelelően már vallási egyesülés előtt nagyon kedvező gazdasági előjogokat élveztek.

Az 1689. évi egyházi unió létrejötté nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Oxendio Virzirescót VIII. Sándor (1689–1691), római pápa 1690. október 2-án címzetes püspöknek és az erdélyi örmények apostoli vikáriusának nevezte ki. Az Apostoli Szentszék fizetségül évi 100 scudót állapított meg számára.²¹ A kinevezéssel egyidejűleg az erdélyi örményeket a lebergi örmény unitus érsekség heves tiltakozása ellenére az Apostoli Szentszék közvetlenül saját egyházi joghatósága alá vonta.²² A püspöki felszentelést végül 1691. július 30-án tartották meg Lembergben, az érseki székesegyházban. A szertartást latin és örmény unitus rítus szerint Vardan Hunanean unitus érsek és Antonio Santa Croce (1656–1712) varsói (későbbi bécsi) apostoli nuncius végezte.²³ Oxendio Virziresco püspöki kinevezésében Giacomo Cantelmi korábbi varsói apostoli nuncius szerzett elévülhetetlen érdemeket, aki 1689–1690 között állhatatosságával és kiváló tárgyalóképességével meg tudta győzni az Apostoli Szentszék befolyásos bíborosait Oxendio püspöki jelöltségének támogatásához.²⁴

Oxendió püspököt az Apostoli Szentszék tudatosan címzetes püspöknek (pontosabban az írországi Aladia címzetes püspökének) nevezte ki. E lépés egyik legfőbb oka az volt, hogy Róma a magyar katolikus egyház érdekeit is figyelembe vette, különösen azért, mert a magyar egyház mindent elkövetett, hogy visszaállítsa az erdélyi római katolikus püspökség megtépázott tekintélyét, amely egyházi hivatal 1601 óta betöltetlen volt.²⁵ E lépés másik oka pedig az volt, hogy az Apostoli Szentszék a beérkező misszionáriusi jelentések alapján jól informált volt az erdélyi katolikusok helyzetéről. Róma Erdély 1690-ben történt politikai változását követve (*Diploma Leopodinum*) figyelembe vette azt a tényt, hogy a protestánsok erős politikai befolyása miatt még mindig nem lenne szerencsés, ha nyíltan katolikus püspököt nevezzen ki az unitus ör-

mények élére. Többek között ezért is határoztak a címzetes püspökségről, és külön utasították Oxendio Virzirescót, hogy inkognitóban, egyszerű papnak, vagy szerzetesnek öltözve tevékenykedjék erdélyi hívei körében.²⁶

Az erdélyi örmények egyházi uniója, mint ahogyan azt a fentiekben említettük, rengeteg kérdést nyitva hagyott, és emiatt számtalan feszültség és konfliktus forrása lett az erdélyi örmény egyházon belül. Ennek okait többek között a latin és az örmény egyházi hagyomány különbözőségeiben kell keresni. Az immár püspökké szentelt Oxendio Virziresco a feltétlen latinizáció híve volt, míg papjai olyan áttért személyek voltak, akik áttérésük előtt hagyományosan az örmény apostoli egyház kulturális közegében nevelkedtek. Oxendio püspök a római Collegium Urbanumban szerezte a tudását, ahol abban az időben a nyugati teológiai oktatást részesítették előnyben. Örmény származása ellenére mindig a római katolikus egyház emberének tartotta magát. Ebben a gondolkodásában az is okvetlenül szerepet játszhatott, hogy 1681. augusztus 9-én latin rítusban szentelte pappá Rómában Edoardo Cybo (1619–1705) címzetes seleuciai érsek, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának titkára.²⁷ Így latinul misézett, a szentségeket latin rítus szerint szolgáltatta ki híveinek, és egyúttal latin nyelvű misekönyveket is használt. Míg az örmény papok az egyházi unió megkötése után is hagyományosan örmény apostoli rítusban miséztek. Számukra a vallási unió ugyanis azzal kimerült, hogy elismerték a római pápa főségét.

Az 1691. esztendő őszén az egyházi unió eltérő értelmezése miatt Besztercén konfliktus robbant ki. Oxendio püspök az erdélyi örmények körében végzett vizitációi során azt tapasztalta, hogy az örmény papok többsége házasságban él. Az örmény papok számára is a cölibátust tartotta követendő példának, ezért az Apostoli Szentszéknel be is vádolta őket, miszerint házasságuk miatt eretnokségben élnek. A megvádolt örmény papok azzal védekeztek, hogy ők az 1689-ben megkötött vallási unió előtt már házasságban éltek, és ez nem képezhetett akadályt abban, hogy továbbra is gyakorolhassák, valamint ellássák papi hivatalukat. Ebben a kérdésben az Apostoli Szentszék az örmény papoknak adott igazat, de az örmény unitus egyházon

belül a légkör továbbra is feszült maradt. Ezt a problémát külön tetézte, hogy Oxendio közvetlen segítői lengyelországi örmények voltak, és a lemergi Örmény Kollégiumban szereztek teológiai képzettségüket, és ott a latin mellett, nagy hangsúlyt fektettek az örmény unitus rítus tanítására is. Sőt a lengyelországi örmény unitus egyházban a latinhoz igazodott örmény rítus szerint miséztek, miközben Oxendio püspök makacsul ragaszkodott a latin rítushoz. Így a püspök még közvetlen munkatársaival is konfrontálódott.²⁸

1691–1692 fordulóján újabb konfliktus robbant ki az egyházi unió megítélése kapcsán Oxendio püspök és a beszercei örmény papok között. Vardan Potoczky és Astuacatur Nigošean áttért örmény szerzetes papok a megkötött egyházi unió ellen kezdtek prédikálni a beszercei örmények körében. Ennek indítéka az volt, hogy az örmények az egyházi uniót egyre inkább kártekonynak ítélték, mivel az örmény identitást kezdte háttérbe szorítani. Másfelől az örmények 1689-ban abban bíztak, hogy az egyházi unió megkötésével, azaz katolikussá válásukkal, kiszélesítik korábbi gazdasági előjogaikat. Ebben keservesen csalódtak, sőt adóikat az egyházi unió után többször is megemelték a világi hatóságok. Ez elégedetlenséget szült, amelynek okát Oxendio püspökben és az általa tető alá hozott vallási egyesülésben látták. Ráadásul ez kapóra jött az erdélyi protestáns elit számára, akik azzal hitegették az örményeket, hogy amennyiben megtagadják unitus hitüket, akkor segítenek számukra közbenjárni a bécsi udvarnál, hogy kiszélesítsék a korábbi gazdasági kiváltságait. Ugyanis a protestánsok az örmény unitus püspökben, nemcsak Róma, hanem egyúttal a bécsi udvar emberét is látták.²⁹

Ez az ügy végül azzal zárult le, hogy Vardan Potoczky és Astuacatur Nigošean, valamint híveik visszamondták az egyházi uniót. Sokan közülük (mintegy 100 örmény család) Astuacatur Nigošean vezetésével visszatelepettek Moldvába.³⁰ Erre a püspök vizsgálatot rendelt el, és segítséget kért az Apostoli Szentszéktől, a bécsi udvartól és az erdélyi politikai elitől. Oxendio püspök erőfeszítéseit nem koronázta siker. Az erdélyi elit egyáltalán nem állt mellé, a bécsi udvar figyelmét pedig teljesen lekötötte az oszmán-törökkel szembeni felszabadító háború, a szentszéki hatóságok meg messze voltak

Erdélytől. Sőt II. Apafi Mihály (1672–1713) erdélyi választott fejedelem és Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi kancellár a renitens örmények segítségére siettek. Vardan Potoczky és mintegy hatvan, az egyházi uniót megtagadó örmény család 1692 nyarán Besztercéről Ebesfalvára (a mai Erzsébetvárosba) költözött. Számukra a fejedelem külön gazdasági kiváltságokat és szabad vallásgyakorlást biztosított.³¹

Astuacatur Nigošean miatt Oxendio püspök az Apostoli Szentszék tudta és áldása nélkül Moldvába távozott, hogy rábíra az örmény papot és híveit visszatérésre, illetve visszatérítse őket az unitus hitre.³² A püspök öntörvényű missziója eredménytelen maradt, és így tekintélyében megtépázva visszatért Erdélybe. Igaz Astuacatur Nigošean csakhamar 1693-ban visszatért Moldvából, és Besztercén az egyházi unió ellen próbált prédikálni. A püspök időben lépett: a császári katonaság segítségével elfogatta a renitens örmény papot és híveit. Astuacatur Nigošean a nagyszebeni tömlöcbe vetette, és hittagadással vádolta meg. Ennek az eljárásnak nem lett semmilyen eredménye, mert az örmény pap még az 1693. esztendőben tisztázatlan körülmények között a tömlöcben elhalálozott.³³

1697-ben Besztercén Oxendio püspök az egyházi unió értelmezése kapcsán újabb botrányt robbantott ki. Az 1691. évi esethez hasonlóan azzal vádolta meg az erdélyi örmény papokat, hogy a vallási unió ellenére többségük házasságban élt. A püspök az ügy főközlomposainak Vardan Potoczkyt, az ebesfalvi hittagadót, valamint Elia Mendrul beszercei esperest nevezte meg.³⁴ Ugyanakkor a megvádolt örmény papok a püspököt zsarnoksággal és korrupcióval vádolták be az Apostoli Szentszéknél és a lemergi örmény unitus érsekségnél. A korrupció vádja abban gyökerezett, hogy Oxendio püspök egy elhunyt gazdag erdélyi örmény kereskedő hagyatékára tette rá a kezét 1696-ban, amelyből még ugyanabban az évben Görgényszentimrén tekintélyes birtokot vásárolt magának.³⁵ Ez egyébiránt szemet szűrt az erdélyi világi hatóságoknak is. Különösen nem nézte ezt jó szemmel a katolikus hitű gróf altorjai Apor István (1638–1704) erdélyi kincstartó sem. Ugyanis a dokumentumokból kiderült, hogy a püspök az Apostoli Szentszék által megállapított évi 100 scudo fizetségét mindig is több éves késésekkel

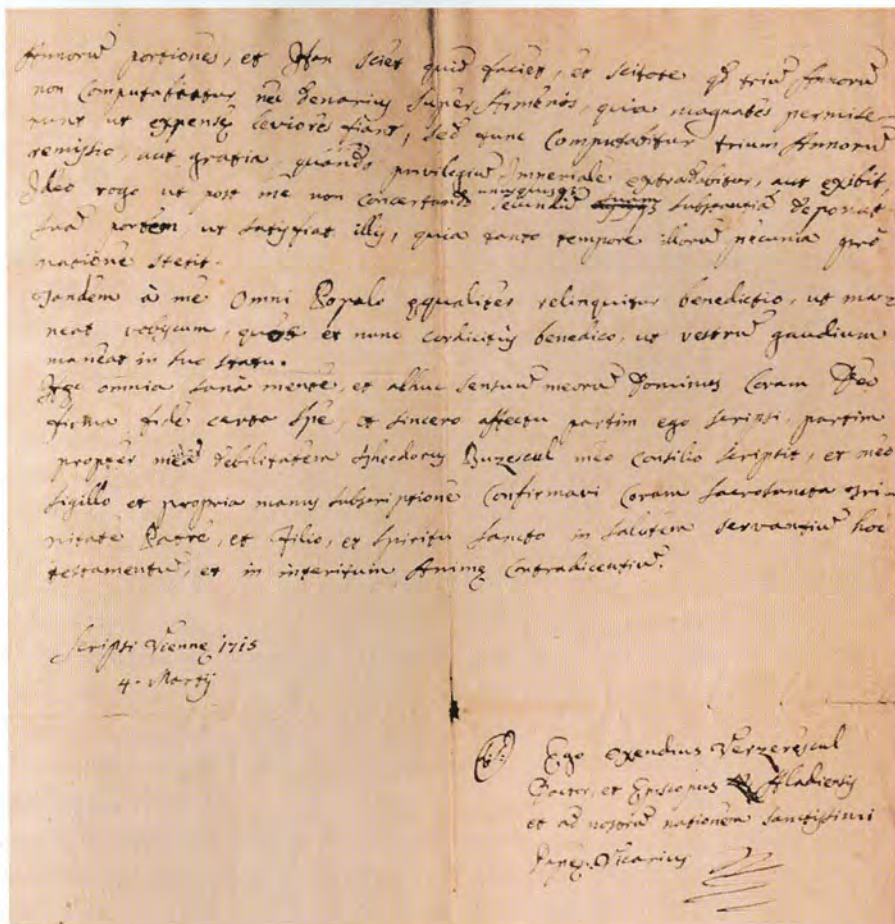
kapta meg Rómából, és többször kilincselte a kincstartónál pénzügyi segílyt kérve.³⁶ Apor utána akart járni a hirtelen jött jólétnek, és az örmények mellett szintén sikkasztással vádolta be az örmény unitus püspököt.³⁷ Az Elia Mendrulhoz kapcsolódó konfliktushoz ugyanakkor egy korrupciós probléma is társult. Mindenesetre az Apostoli Szentszék és az Erdélyben tevékenykedő obszerváns és konventuális (minorita) ferences szerzetesek, valamint a jezsuita páterek Oxendio püspök védelmére keltek. Két év alatt több vizsgálóbizottságot állítottak fel, amelyek elfogultnak bizonyultak és Oxendio püspöknek adtak igazat. Elia Mendrul és hívei erre visszamondták az egyházi uniót, és többségük, mintegy 400 örmény család Moldvába távozott.³⁸

Csakhamar Elia Mendrul körül is szorult a hurok. Az 1698. év végén az Apostoli Szentszék utasítására felállított és Vizkeleti Zsigmond³⁹ (1648–1718), illetve Halászi István⁴⁰ (1648–1705) erdélyi jezsuita páterek által vezetett vizsgálóbizottság már keményebben, a császári katonaság bevonásával lépett fel az erdélyi örmény közösségekben. Közülük sokakat erőszakkal kényszerítettek az egyházi unió újbóli elfogadására. Ennek tükrében Vardan Potoczkyt is elfogták Ebesfalván, és mint hittagadót életfogytiglani börtönre ítélték.⁴¹ Elia Mendrul más megoldást nem látva megmaradt híveivel elhagyta Erdélyt, visszatelepült Moldvába, és végérvényesen visszamondta az 1689-ben Lembergben kimondott vallási uniót.⁴²

Az Elia Mendrul-ügy egyszer-smind fordulatot jelentett az erdélyi örmények egyháztörténetében. A viszály lezárulásával kiteljesedett az erdélyi örmények vallási uniója. Igaz, Oxendio püspök maga sem gondolta, hogy hittérítői tevékenysége ilyen kemény konfliktusok árán valósul meg. Mindazonáltal

ezzel a konfliktussal az egész erdélyi örmény közösség visszafordíthatatlanul unitussá vált. Az erdélyi örmények a konfliktussal ugyanakkor jelentősen meggyengültek. Számarányuk érezhetően csökkent, köszönhetően elsősorban annak, hogy Oxendio egyházi ellenzéke 1691–1700 között nagyszámban költözött ki Moldvába. Az unitus püspök ennek ellenére a konfliktusból összességében mégis jól jött ki. Bár az erdélyi örmény unitus hívek száma szemmel láthatóan visszaesett, Oxendio egy kisebb, de a felekezetiileg homogénebb közösséget tudhatott maga mögött. A viszályban a római katolikus egyház szinte végig mellette állt, miáltal Elia Mendrul támogatói bázisa a folyamatos ki- vagy elköltözések miatt jelentősen lecsökkent.

Oxendio püspök az említett korrupció vádja alól a vizsgálatok során ugyan felmentést kapott, de teljes

5. Oxendio Virziresco végrendeletének (1715. március 4.) másolata. Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár 339/b 1. doboz

6. Az erzsébetvárosi örmény katolikus Világosító Szent Gergely plébániai társulat alapítólevelének borítója (1729)

mértékben sohasem tudta tisztázni magát.⁴³ A korrupció gyanújának árnyéka szinte élete végéig rávetült, és az erdélyi világi elit az Elia Mendrul-ügy után egyáltalán nem bízott meg az örmény unitus püspökben.

Végül, de nem utolsósorban, különösen az Elia Mendrul-ügy fényében, le kell azt szögezni, hogy az egyházi uniót követő konfliktusok egyöntetűen lerombolták azt a hazai és a nemzetközi tudományos köztudatban uralkodó nézetet, miszerint az erdélyi örmények vallási egyesülése viszályok és konfliktusok nélkül, csendben és békeségben zajlott le.

Elia Mendrul és híveinek kimenekülése után Oxendio Virziresco 1700–1711 között a moldvai missziószervezéssel próbálkozott, hogy vissza-, illetve áttérítse az ottani örményeket a római katolikus hitre. Próbálkozása az Apostoli Szentszék, a varsói apostoli nunciatura, valamint a leMBERGI örmény unitus érsekség közötti érdekellentétek, a moldvai világi és egyházi hatóságok ellenállása miatt kudarcot vallott.⁴⁴ Oxendio

püspök moldvai misszióját végérvényesen szertefosztatta az is, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején 1704-ben kuruc fogságba került, és közel három évig tartó munkácsi fogság után a kurucok kiutasították az országból, majd a szabadságharc gyengülése miatt már 1709-ben visszatért Erdélybe.⁴⁵

Oxendio püspök és segítői a moldvai megghiúsult misszió folytán szüntelenül attól rettegettek, hogy idővel Moldvából az örmény katolikosz parancsára örmény keleti papok jöhetnek Erdélybe az unitus örmények visszatérítésére. Ez a félelem, két jelentéktelen elszigetelt esetet leszámítva, valótlannak bizonyult.⁴⁶ Aggodalmukat minden bizonnyal az áttért erdélyi unitus románok példája táplálhatta: a bukaresti metropoliták a konstantinápolyi pátriárka buzdítására görög és román pópákat és szerzeteseket küldtek Erdélybe az erdélyi román unió ellen prédikálni.

Oxendio püspök 1710-ben történt végleges visszatérése után elsősorban az erdélyi örmény közösség újjászervezésére koncentrált. Legfőbb kötelességének a szamosújvári uradalom felépítését és kiváltságolását érezte. Szamosújvár kérdése már az 1690-es években is foglalkoztatta Oxendio püspököt. Közvetlenül a Vardan Potoczky-féle hittagadási ügyet követően a püspök rájött arra, hogy az erdélyi örményeket az egyházi unióban hosszú távon csak kiváltságokkal lehet megtartani. A püspök szembesülni kényszerült azal is, hogy az egyházi unió ellenére sok örmény települt vissza Moldvába, ezért az Erdélyben szétszórt örményeket egy településen kívánta összefogni. 1696-ban Bécsben tett látogatást, és az udvarhoz folyamodott. Arra kérte I. Lipót (1657–1705) császárt és királyt, hogy engedje át az örményeknek méltányos áron a szamosújvári fiskális uradalmat. A folyamodvány hatékonyabb elbírálása érdekében felvette a kapcsolatot Kollonich Lipót (1631–1707) bíborossal, esztergomi prímás-érsekkel.⁴⁷ Ez a háttérmunka viszonylag gyorsan meghozta a maga gyümölcsét, ugyanis I. Lipót 1696. augusztus 20-án jóváhagyta Oxendio püspök kérését, és Szamosújvárt jelölte ki a jövőbeni örmény település helyéül.⁴⁸ Ugyanakkor az Elia Mendrul-ügy, és Oxendio püspöknek Apor kincstartóval támadt konfliktusa, valamint a Rákóczi szabadságharc kitörése miatt e kérés tényleges végrehajtása késlekedett. Az ör-

mények Szamosújvárra csak 1712-ben költöztek át Besztercéről és a környező falvakból.

Oxendio úgy érezte, hogy a helyi hatóságok akadékoskodása és ellenérzése miatt az örmények nem mindig élhetnek a korábbi, még az erdélyi fejedelemtől 1680-ban kapott kereskedelmi kiváltságok adta lehetőségekkel. 1711. november 10-én emlékiratot dolgozott ki és nyújtott be a bécsi udvarnak az 1696-ban megkapott szamosújvári uradalom ügyében. A tizenégy pontból álló latin nyelvű memorandumban többek között azt kérte, hogy kapjanak az örmények hároméves adómentességet, valamint helyezték őket az erdélyi katonai parancsnokok védelme alá. Mindezt azzal magyarázta, hogy a Rákóczi-szabadságharc miatt az örmények komoly anyagi károkat szenvedtek. A püspök voltaképpen egy úgynevezett örmény diplomát (*Diploma Armenum*) szeretett volna kieszközölni a világi hatóságoknál Szamosújvár számára.⁴⁹

A memorandum ügyében sokáig nem történt érdemi döntés, sőt az ügymenet látványosan lelassult. Ezért Oxendio 1712 nyarán Bécsbe távozott, hogy az akkor épülő Szamosújvár, Erdély legnagyobb összefüggő örmény közössége számára kiváltságokat eszközöljön ki, illetve memorandumának érvényt szerezzen.⁵⁰

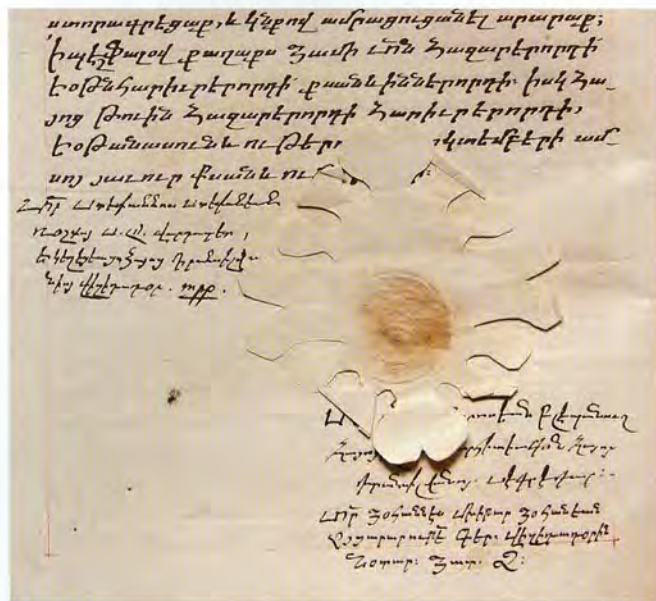
A majdnem három éves bécsi tartózkodása alatt Oxendio püspök ügye a számtalan audiencia ellenére sem haladt előre. Mindenesetre a közel három esztendőn keresztül tartó kilincselések, várakozások, tárgyalások, valamint idegeskedések teljesen megviselték, felőrölték, illetve felemésztették a 61. életévében járó Oxendio püspök egészségét. 1715. március 7-én váratlanul rosszul lett, és a bécsi Szent János Ispotályba szállították. A püspököt magas láz, illetve idegleges gyötörte, és még aznap este elvesztette az eszméletét. Az ispotály vezetője az udvari orvos segítségét kérte, aki nem tudta diagnosztizálni a püspök betegségét.⁵¹

Oxendio püspök három nap múlva, március 10-én meghalt.⁵² Halálát nagy valószínűséggel agyvérzés okozhatta.⁵³ Titokzatos rosszullete miatt olyan híresztelések kaptak lábra, miszerint az unitus püspököt a bécsi udvar a magyar katolikus klérus felbujtására megmérgezte. Ezt arra alapozták, hogy Oxendio püspök túl nagy befolyással rendelkezett az erdélyi örmények és katolikusok körében. Ezek a felvetések, vagy talála-

tások valószínűleg minden alapot nélkülöztek: miért is gyilkoltattak volna meg egy olyan főpapot, aki főpásztori hivatala idején rendíthetetlen híve volt mind a katolicizmusnak, mind az udvarnak. A püspököt a bécsi irgalmas-rendiek Szent Barbara tiszteletére felszentelt templomában helyezték örök nyugalomra.⁵⁴

A püspök nem sokkal rosszullete előtt végrendeletet hagyott, illetve utódjául rokonát a lengyelországi örmény unitus Stephano Stephanowicz Roska (1670–1739) címzetes hymeriai püspököt jelölte ki.⁵⁵ Ugyanakkor halálával az örmény unitus püspöki hivatal megüresedett. Az Apostoli Szentszék ugyan többször is tárgyalta Roszka erdélyi jelöltségét, de a magyar katolikus egyház kérésére végül a kinevezéstől elálltak.⁵⁶ Így az erdélyi örmény unitusok főpásztor és vezető nélkül maradtak.

Oxendio Virziresco püspök 1715-ben bekövetkezett halálával az erdélyi örménység történetének egy fontos korszaka zárult le. A szentszéki levéltárak még mindig nagyszámú kiadatlan iratanyagot őriznek az erdélyi örmény egyház további sorsáról. Az erdélyi ör-

7. Stephano Stephanowicz Roska (1670–1739) stanislawowi örmény katolikus prépost Tobia Augustionowicz lembergi érsek megbízásából 1729-ben Erdélybe érkezett apostoli vizitációra. Ez alkalommal több plébániai kongregációt (*elbayrowt'wn*) alapított. Az 1729-es erzsébetvárosi Világosító Szent Gergely társulat alapítólevelének utolsó oldalán aláírását láthatjuk (balra fent).

mény püspöki szék betöltése körül kirobbant viták, az egyházi joghatóság körüli feszültségek, az erőszakos latinizáció és az 1721-ben felállított fogarasi unitus román püspökséggel fennálló kapcsolatok mind-mind azt jelzik, hogy az erdélyi örménység egyháztörténete

korántsem zárul le az egyházi unió, vagy Oxendio püspök tevékenységének kutatásával. Ez utóbbiakat pedig az 1715 utáni időszakra vonatkozó szentszéki levéltári források feltárása mellett kizárólag újabb forráscsoportok bevonásával lehetséges a továbbiakban kutatni.

JEGYZETEK:

- ¹ A püspök neve többféle formában fordul elő a szakirodalomban. Jelen tanulmányban a Virziresco formánál maradtunk, annak okán, hogy maga a püspök szinte mindig ezzel a névformával írta alá leveleit.
- ² Erről lásd NAGY Kornél, *Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685–1715)*, Történelmi Szemle, 51(2009), No. 1, 91–125.; Uő, *The Catholicization of Transylvanian Armenians (1685–1715). Integrative or Disintegrative Model? = Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization*, eds. Agnieszka BARSZCZEWSKA, Lehel PETI, Cluj-Napoca, 2011, 33–56.; Uő, *Az erdélyi örmények katolizációja. 1685–1715*, Budapest, 2012 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)
- ³ Erről többek között lásd bővebben: Nina GARSÓIAN, *L'église arménienne et le Grand Schisme d'Orient*, Lovanii, 1999 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 574, Subsidia Tomus, 100); Igor DORFMANN-LAZAREV, *Arméniens et byzantins à l'époque de Photius: deux débats théologiques après le triomphe orthodoxe*, Lovanii, 2004 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 609, Subsidia Tomus, 117) 96–130.
- ⁴ Lásd erről Krikor H. MAKSODIAN, *Armenian Church, Doctrines and Councils. In. Dictionary of the Middle Ages. Aachen–Augustinism*, ed. Joseph R. STREYER, I, New York, 1982, 498–502.; Aristeides PAPADAKIS, John MEYENDORFF, *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése*, ford. BÓDOGH-SZABÓ Pál, Bp., 2002 (Varia Byzantina – Bizánc Világa, 6) 163–174.
- ⁵ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione o de „Propaganda Fide”, Róma (= APF) Scritture riferite nei Congressi (= SC) Fondo Moldavia Vol. 1. 155r–156v.; uo. Vol. 2. Fol. 41r–46v.; Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (= ELTE EKK) Collectio Hevenesiana (= Coll. Hev.) Cod. 15. Pag. 248. uo. Cod. 16. Pag. 33.; uo. Cod. 21. Pag. 81–82.
- ⁶ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 378r–381v.
- ⁷ APF SC Fondo Moldavia Vol. 2. Fol. 126r–127r., Fol. 134r–135v.
- ⁸ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 418r.; Erről lásd még Gregorio PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, III, 1686–1954, Roma, 1988 (Studia Ecclesiastica, 17 – Historica, 10), 81–82.
- ⁹ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 462r–v., Fol. 434r–v., Fol. 498r.; Stepanos ROŠKAY, *Žamanakagrut' iwn kam tarekank' ekelec' akank' [Kronológia, avagy egyházi évkönyvek]*, kiad. Hamazasp OSKEAN, Vienna, 1964, 185.
- ¹⁰ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 468r–469v.

- ¹¹ Erről lásd bővebben az alábbi szakirodalmat Gregorio PETROWICZ, *L'unione degli Armeni in Polonia con la Santa Sede (1626–1681)*, I, Roma, 1950 (Orientalia Christiana Analecta, 135)
- ¹² APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 469v.
- ¹³ Ezt csak Minas püspök halálát követő években (1693, 1695, 1700) készült dokumentumok írták le. Ez utóbbiakról pedig a közelmúltban derült ki, hogy értesüléseik nem hitelesek. APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG) Vol. 537. Fol. 418r–v.; Archivum Romanum Societatis Iesu, Róma (= ARSI) Fondo Austria. Historia. Vol. 155. Fol. 81v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 32.; uo. Cod. 21. Pag. 82.; uo. Cod. 29. Pag. 346.; ELTE EKK Collectio Kaprinayana, A. Cod. 11. Pag. 112.; MOLNÁR Antal, *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Bp., 2009 (TDI Könyvek, 8) 222.; Erről lásd még legújabbban: Kornél NAGY, *Did Vardapet Minas Tokhatetsi*, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in the Roman Catholic Church in 1686?, Haigazian Armenological Review 31(2011), 427–442.
- ¹⁴ APF SOCG Vol. 532. Fol. 456r–457r.; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC) Vol. 76. Fol. 33r–34r., Fol. 90v–91r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 13r–v., Fol. 374r–375v.; Archivio Segreto Vaticano, Vatikánváros (= ASV) Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANV) Vol. 196. Fol. 219r–220r.
- ¹⁵ APF Collegio Urbano Vol. 3. Fol. 472r–v.
- ¹⁶ APF Acta Sacrae Congregationis (= Acta SC) Vol. 59. Fol. 165r–169r.; APF SOCG Vol. 504. Fol. 103r.; uo. Vol. 506. Fol. 66r.; APF Congregazioni Particolari (= CP) Vol. 29. Fol. 610r–v., Fol. 630r–631v., Fol. 651r.; APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 36v–38r., Fol. 102r–v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 251.; uo. Cod. 16. Pag. 34.; uo. Cod. 21. Pag. 77.; uo. Cod. 21. Pag. 82.
- ¹⁷ APF CP Vol. 29. Fol. 644r., Fol. 645r–646v., Fol. 647r–v., Fol. 648r–v.; Kornél NAGY, *Two Letters of the Armenians in Transylvania to the Holy See from 1689*, Revista Arhivelor–Archives Review 86(2009), No. 2., 226–243.
- ¹⁸ APF Acta SC Vol. 60. Fol. 78r–81v.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 7r–8v., Fol. 22v–23r., Fol. 129r–132r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 51r., Fol. 69r., Fol. 82r–83v., Fol. 86r–87v., Fol. 100r., Fol. 129r., Fol. 174r.; Wardanoviczról lásd még röviden: PETROWICZ, *La chiesa armena...*, i.m., 92–93.
- ¹⁹ APF Acta SC Vol. 60. Fol. 125r–127v.; APF SOCG, Vol. 507. Fol. 87r–88v., Fol. 89r., Fol. 90r., Fol. 91r–v., Fol. 92r., Fol. 93r–94v.; uo. Vol. 509. Fol. 112r–v.
- ²⁰ APF CP Vol. 29. Fol. 613r–v., Fol. 628r–629v.

- ²¹ APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165r–169r.; uo. Vol. 60. Fol. 14r–19v.; APF SOCG Vol. 510. 94r.; uo. Vol. 512. Fol. 179r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 215r–v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 252.; uo. Cod. 16. Pag. 34.; uo. Cod. 21. Pag. 83.
- ²² APF SOCG Fol. 506. Fol. 61r–v., Fol. 63r–64r.; uo. Vol. 507. Fol. 87r–88v.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 80v–81r., Fol. 82r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 221r.; Christophorus LUKÁCSY, *Historia Armenorum Transilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*, Viennae, 1859, 70.; PETROWICZ, *La chiesa armena...*, i.m., 94–96.
- ²³ APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r–87r.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 65r–v., Fol. 74v–v., Fol. 86v–87v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 140r., Fol. 146r–v.; Primási Levéltár, Esztergom (= PL) Archivum Vetus Ecclesiasticus (=AEV) Sub Primatae Széchényi (=SPSZ) No. 273/4.2.; Lásd még ROŠKAY, i.m., 187.
- ²⁴ APF CP Vol. 29. Fol. 636r–v.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 129r–132r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 221r.
- ²⁵ Erről lásd GALIA Ferenc, *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, s.a.r. FAZEKAS István, Bp.–Róma, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae, 2) 256–286.
- ²⁶ APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 134v.
- ²⁷ APF Acta SC Vol. 51. Fol. 81r.; Fol. 154r–v., Fol. 232r., Fol. 255v.; APF SOCG Vol. 490. Fol. 110r.; uo. Vol. 492. Fol. 313r.; uo. Vol. 493. Fol. 30r+31v., Fol. 376r+377v., Fol. 378v., uo. Vol. 497. Fol. 335r.; APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 42r., Fol. 54v.
- ²⁸ APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r–87r.
- ²⁹ APF SOCG Vol. 512. Fol. 178r–v., Fol. 179r., Fol. 180r+183r., Fol. 181r+186v.; Erről bővebben lásd: NAGY Kornél, *Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. Az 1693. évi Fidelis relatio*, Történelmi Szemle, 50(2008), No. 2., 251–285.; Uő, *Az erdélyi örmények hitvallása 1692-ből*, Történelmi Szemle 53(2011), No. 2., 283–313.
- ³⁰ APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 263r.
- ³¹ APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 262r., Fol. 265r–v., Fol. 266r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.; ELTE EKK Res Transylvanica (= G) Cod. 522. Fol. 96r.; PL AEV SPSZ No. 274/4.1., No. 274/8.3., No. 274/8.4.
- ³² APF Acta SC Vol. 63. Fol. 68r–70v.
- ³³ APF Acta SC Vol. 65. Fol. 263r–266v.; APF SOCG Vol. 514. Fol. 495r–496v., Fol. 499r–v., Fol. 500r–v., Fol. 501r–v., Fol. 502r.; APF Lettere SC Vol. 82. Fol. 100r–v., Fol. 110v–111r., Fol. 119r–v., Fol. 147r–v.
- ³⁴ APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 522r–v., Fol. 523r–v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 159r–160v.; Erről még bővebben lásd: NAGY Kornél, *Az Elia Mendrul-ügy. A besztercei örmény egyházi viszály története (1697–1700)*, Századok, 143(2009), 945–974.
- ³⁵ ASV ANV Vol. 196. Fol. 177r+180v.
- ³⁶ APF SOCG Vol. 529. Fol. 272r–273v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 160r–161v., Fol. 163r.
- ³⁷ APF SOCG Vol. 532. Fol. 449r., Fol. 459r–v.; ÉBLE Gábor, *A szamosújvári Verzár család*, Bp., 1915, 15.
- ³⁸ APF Acta SC Vol. 69. Fol. 108r–v.; APF SOCG Vol. 532. Fol. 434r–440r.
- ³⁹ Valódi neve Csete István volt. Erről lásd: APF SC Fondo Ungheria e Transilvania Vol. 3. Fol. 46r.–52v.; *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania. (1572–1717.)*, ed. György István TÓTH, IV, Róma–Bp., 2005 (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes, 4), 2923–2931.
- ⁴⁰ Valódi neve Merczisz Tamás volt. Erről lásd: MOLNÁR, 13. jegyzetben i.m., 225–248.
- ⁴¹ APF SOCG Vol. 532. Vol. 466r., Fol. 467r–468r., Fol. 469r., Fol. 470r–471v., Fol. 472r.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 192r–v., Fol. 194r–v., Fol. 195r–v.
- ⁴² ASV ANV Vol. 196. Fol. 203r–v., Fol. 204r., Fol. 206r–v.
- ⁴³ APF SOCG Vol. 532. Fol. 461r–463v.
- ⁴⁴ APF Acta SC Vol. 70. Fol. 103r–105r., Fol. 341r–345v.; APF Acta SC Vol. 71. Fol. 177r–179v.; uo. Vol. 72. Fol. 237r–240v.; uo. Vol. 73. Fol. 41r–v.; APF SOCG Vol. 535. Fol. 346r–v., Fol. 347r–350v., Fol. 352r–v.; uo. Vol. 537. Fol. 412r–414v., Fol. 416r–417r., Fol. 418r–419v.; uo. Vol. 539. Fol. 180r., Fol. 182r–183v.; uo. Vol. 545. Fol. 243r., Fol. 244r–v., Fol. 245r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 613r–614r., Fol. 615r–v., Fol. 670r., Fol. 708r–v., Fol. 709r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. Pag. 8. Pag. 61.
- ⁴⁵ APF SOCG Vol. 558. Fol. 20r–v., Fol. 21r–22v., Fol. 23r.; uo. Vol. 572. Fol. 278r–280v.; APF Lettere SC Vol. 96. Fol. 29r.; Magyar Országos Levéltár (= MOL) II. Rákóczi Ferenc Fejedelem Levéltára (= G 16) I. 2. d. No. 520.; MOL Fejedelmi Kancellária Levéltára (= G 19) II. 2. e/A.
- ⁴⁶ APF Acta SC Vol. 77. Fol. 279r–280v.; APF SOCG Vol. 559. Fol. 570r–v., Fol. 571r., Fol. 574r., Fol. 575r–v.
- ⁴⁷ APF SOCG Vol. 520. Fol. 286r–287r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 268r.
- ⁴⁸ APF SOCG Vol. 525. Fol. 111r–v., Fol. 112r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 406r–v., Fol. 407r–v.+ 410v., Fol. 408r–409v., Fol. 411r–v.; Fol. 434r.; ANV ASV Vol. 196. Fol. 152r.; MOL Gubernium Transilvanicum Levéltára. Ügyiratok (= F 46) 1698: 238.; ÉBLE, i.m., 16.
- ⁴⁹ APF Acta SC Vol. 82. Fol. 144r–147v.; APF SOCG Vol. 580. Fol. 560r–565v.; MOL Erdélyi Fiskális Levéltár (=F 234) XII ½. Fasc. 2. Litt. A.; Legújabbban lásd erről: BERNÁD Rita, KOVÁCS Bálint, *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtő Levéltár. Repertórium*, Bp.–Gyulafehérvár–Leipzig, 2012 (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak, 4), 23–38.
- ⁵⁰ APF Acta SC Vol. 82. Fol. 443r–v.; APF SOCG Vol. 583. Fol. 211., Fol. 212r.
- ⁵¹ APF SOCG Vol. 598. Fol. 267r–v.
- ⁵² APF Acta SC Vol. 85. Fol. 170r–v., Fol. 582r.; APF SOCG Vol. 598. Fol. 264r., Fol. 265r–266v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 6. Fol. 544r–545v., Fol. 552r–553v., Fol. 588r.; ROŠKAY, 9. jegyzetben i.m., 197–198.; PETROWICZ, *La chiesa armena...*, i.m., 103.
- ⁵³ APF Lettere SC Vol. 104. Fol. 57r–58v.
- ⁵⁴ APF SOCG Vol. 598. Fol. 265r–266v.; APF Lettere SC Vol. 104. Fol. 57r–58v.
- ⁵⁵ BÁRÁNY Lukács, *Verziurescul Auxendius III*, Arménia 4(1888), No. 5., 139–141.
- ⁵⁶ APF Acta SC Vol. 85. Fol. 582r.; APF Lettere SC Vol. 104. Fol. 231r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 6. Fol. 642r–643v.

ԱՐԳԻՅՈՒՆ
ԱՄԵՆ

նայ հանդէրձ ար մէր յս քա-
անձան էլ ի հոյնարհու թէ ի
յերկիտ էրև էցար էրևոյ մար

Ex Museo
Hungarico

„Isteni láng és pokoltűz között” Örmény írásművészet és könyvkultúra

Armenuhi Drost-Abgarjan

„...én pedig, a papírlapokkal és édesanyám kézírásával megterhelve, a tollal és tintával vállamon, vele [a tanítóval] vándoroltam (...) és ott, ahová megérkeztünk, ezt a Szent Könyvet írtam sanyarúságban és szenvedésben. És ott, ahol elkezdtem, be nem fejezhettem én...”

(Hakop, az írnök, 14. sz.)

2. Az örmény ábécé első betűje, az A/Ayb. (Az illusztrációk származási helyei balról jobbra: OSZK, Quart. Armen I. – OSZK, Duod. Armen 2. – Girk' jamakargut'ean or koč'i, I Marsiliay k'alaki (Marseille), 1673.)

Az örmény irodalom története egy bibliai mottóval kezdődik 405-ben: „Bölcsesség és erkölcsnek tanulására, értelmes beszédek megértésére...” (Példabeszédek 1,2) – ez az első örményül leírt mondat.

A 405. évben Meszrop Mastoc (360–440) által megalkotott örmény ábécé az örmény keresztény irodalom védjegye és az egész örmény írásbeliség alapja.

Az örmény nép így reagált az identitásvesztés Kelet (Perzsia) és Nyugat (Bizánc) felől egyaránt leselkedő fenyegetésére. Az örmények ősi kultúrnépe békés választ adott szomszédai katonai agressziójára, midőn etnokulturális programot hirdetett örménységének megóvása érdekében: önálló ábécét alkotott, és nemzeti írott nyelvet vezetett be.

A nyugat-örmény költő, Daniel Varuzsan, akit 31 éves korában ért az erőszakos halál, midőn több száz

másik örmény értelmiségi körében Konstantinápolyban töltötte 1915. április 24-ének az örmény népirtás előzményeként elhíresült tavaszi éjszakáját, 100 évvel ezelőtt e szavakkal emlékezett az örmény ábécé 1500. évfordulójára Konstantinápolyban:

„Ki lesz olyan helyzetben, hogy megírja ezeknek az írásjeleknek a történetét? – Népünk létezését tüzes szegekkel erősítették fel ők a pergamenlapok örök firmamentumára. Az A/Ayb betűvel kezdve, amely karjait az imádkozóhoz hasonlóan tárja az ég felé s óvón egy örmény feje fölé nyújtja az évszázadok során, az introvertált F/Fe-ig, az ábécé utolsó betűjéig, amely a remény burkában elnyelődve nyitott szívvel halad a jövő hajnalpírja felé. Mindezek a betűk úgy vezették létezésünket, örmény identitásunkat a jelen század küszöbére, mint egy karaván.”

Meszrop Mastoc eredetileg magas rangú tisztviselő és katonai parancsnok volt az örmény arsakida királyok

◀ 1. Khorán egy 16. század végi kézíratos Pataragamatoyc' (örmény misekönyv) első oldalán. OSZK, Jelzet: Quart. Armen I.

3. Szent Máté és Szent Márk evangélisták ábrázolása a szépvízi örmény egyházközség egykori evangeliáriumában. Állami Levéltár, Kolozsvár – Örmény kéziratok gyűjteménye (Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale – Colecția de manuscrise armenesti), Nr. 1 (11.) fol. 22, fol. 168

udvarában, ám később szerzetesként vonult vissza a világi élettől, és Szahak Parthev nagy-örmény katolikosz (387–439) és Vramsapuh király (388–413/414) megbízásából őrá hárult az a felelősségteljes feladat, hogy megalkossa az örmény írást. Fialat férfiakat gyűjtött maga köré, akik hozzá hasonlóan kiváló képzésben részesültek Athén, Kaiszarea, Edessza, Konstantinápoly és Alexandria iskoláiban, s velük együtt utazta be Edesszát, Amidát és Szamoszatát, hogy ezt a kultúrpolitikai feladatot elláthassa.

Az örmény ábécé, amelyet mindmáig változatlan alakban használnak, roppant nyelvtudományi siker tanúbizonysága, mivel nem lehetett könnyű azonosítani az örmény nyelv fonémáit, és minden betűhöz egyetlen grafémát rendelni a kölcsönösen egyértelmű megfelelés jegyében. A korabeli írásrendszerek átlag 22–24 betűből álltak. Az örmény fonetika rendszere viszont 36 hangot számlált (ehhez jött még három a 12. században). Így mintegy 14 fonémát kellett definiálni és írásban rögzíteni.

Az írás irányának (balról jobbra) és a betűk sorrendjének megválasztásában Meszrop a kor legmodernebb fonetikus írásrendszerét, a görög ábécét követte. A görög betűktől amúgy lényegesen eltérő írásjegyek kül-

csínét egy görög kalligráfussal, Hropanosszal együttműködve alakította ki.

Meszrop Mastoc újdonsült ábécéjével érkezett meg Ecsmiadzinba, az örmények szellemi központjába, ahol a király, a katolikosz és a nép már nagyon várta őt. Életrajzírója, Korzsun Meszrop érkezését az Ararát hegyéről Mózes jöttéhez hasonlítja, aki a Tízparancsolat tábláját hozta el a Sínai-hegyről. Meszrop viszont a szent írásjegyeket hordozta, az önálló örmény ábécé betűit, amelyeket a Szentlélek fiivalma szentelt meg. „Isten lélekzete”, avagy *Asztrvacasuncs* az örmény nyelvű szentírás neve, amelyet Meszrop és tanítványai az 5. század közepén fordítottak le, és amelyet az európai tudósok mély hódolattal „a bibliafordítások királynőjének” neveznek. Ettől fogva jellemzi Örményországot a könyvek kultusza. Ott a könyvek szerzői is oly különleges tiszteletet élveznek, mint szinte sehhol másutt a világon. Meszropot és tanítványait az örmény egyház szentté nyilvánította. Az egyházi naptárban három ünnep is rájuk emlékezik. A leghíresebbik – a szent fordítók ünnepe (Targmancac Ton) – az örmény irodalom megalapítójának és követőinek adózik hálával, és az Örmény Köztársaságban éppúgy megünneplik, mint a szórvány közösségeiben.

Minden könyvet szinte szent iratként tiszteltek ott, és gyógyító erőt tulajdonítottak nekik. Így például a betegágyban a párna alá fektették. Az örmények ma a világ minden tájáról elzarándokolnak kultúrájuk „szentek szentjébe”, a jereváni *Matenadaran* „könyvtemplomba”, amely Meszrop Mastoc nevét viseli, hogy megkeressék elveszett szülőfalujuk vagy -városuk egy-egy kéziratát. Ez a könyvpalota több mint 18 000 kéziratot ölel fel az örmény írásbeliség központjaiból: a kelet-armeniai Ecsmiadzinből, Szaghmoszavankból, Tatevből, Szanahinből, Haghpatból, Geghardból, Kecsaruzskból, Gladzorból, Hovhannavankból; a nyugat-armeniai Vaszpurkanból, Vanból, Aghtamarból; a kis- vagy kilikiai-armeniai Sziszből, Hromlkából, Bardsraberdből, Aknerből, Drazarkból, Grnerből; továbbá Indiából, Olaszországból, Egyiptomból, Palesztinából, Romániából, Lengyelországból és a világ sok más országából, ahol megőrizték az örmény szellem-történet emlékeit.

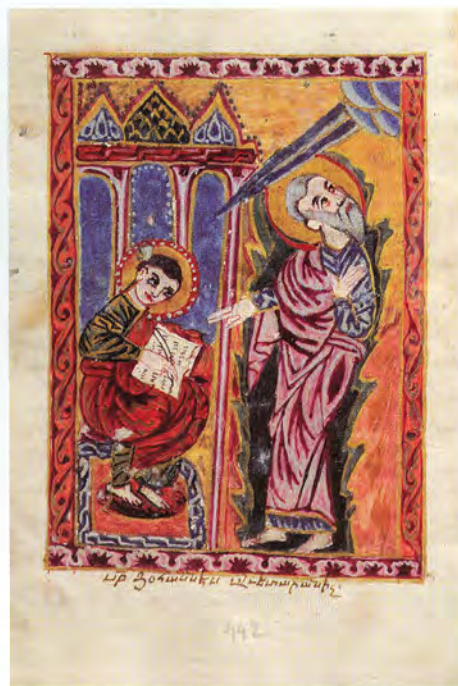
A könyvek sokszorosítása Örményországban is jórészt a kolostori scriptoriumokban, „a kolostor patronusainak égisze alatt” ment végbe, ahol a köteteket gyakran kötötték aranyból és drágakövekből, elefántcsontból és ezüstből készült mesés könyvtáblákba.

E kódexek pompás színeit növények és rovarok adták. A híres örmény könyvfestő mesterek legszívesebben lazúrkék, bíborvörös és aransárga színekkel díszítették becses köteteiket.

Az örmény miniatúrafestészet varázslatos képein, ahol egyedülálló módon szövődik össze a Kelet és a Nyugat, összeolvadnak Örményország saját keleti keresztény tradíciói a kelet-római, bizánci birodalmi kereszténység művészetével.

Az örmény ábécé megteremtését követő évtizedek során, amelyet az örmény irodalom „aranykoraként” szokás számon tartani (405–kb. 451), az irodalom nagyjainak – ti. Meszrop és Szahak egyházatyáknak, illetve tanítványaiknak – rendkívüli erőfeszítéséből születtek meg a kor keresztény világirodalmának legfontosabb teológiai és patrisztikai műveiből, illetve a görög antikvitás remekeiből készült fordítások, amelyek relevánsak voltak a keresztény kultúrkincs igényes feldolgozásához. Különösen az ókori görögök – eredeti és örményre fordított – filozófiai és teológiai munkái ihlették meg az örmény kultúrát és tudományt, olyannyira, hogy Arisztotelész, Platón, Proklosz, Iamblikhosz írásait, valamint a hozzájuk fűzött rengeteg, részben örmény (pl. a „Győzhetetlen” Dávidtól származó) ma-

4. Szent Lukács és Szent János evangélisták ábrázolása a szépvízi örmény egyházközség egykori evangeliáriumában. Állami Levéltár, Kolozsvár – Örmény kéziratok gyűjteménye (Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale – Colecția de manuscrise armenesti), Nr. 1. fol. 270., fol. 442.

5. Örmény kéziratok és régi nyomtatványok kötési erdélyi gyűjteményekben

gyarázatot a számtalan kolostori scriptoriumban írók nemzedékei másolták fáradhatatlanul. A görög auctorok számos, eredetiben elveszett művét kizárólag az örmény fordítások mentették meg az utókor számára.

E könyvek egy évezred óta osztoznak a népüket sújtó sorscsapásokban. Kulturális csúcspontok katasztrófákkal váltakoztak, a háborúkat boldog békeidő követte. A könyvek is magukon viselik a vér és a sebesülések nyomait, a tűzvész és a fosztogatók pusztítását,

6. Lapszéli illusztrációk a szépvízi örmény egyházközség egykori evangeliáriumban. Állami Levéltár, Kolozsvár – Örmény kéziratok gyűjteménye (Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale – Colecția de manuscrise armenesti), Nr. 1.

7. Lapszéli illusztráció egy 17. századi szucsávai evangeliáriumban. Állami Levéltár, Kolozsvár – Örmény kéziratok gyűjteménye (Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale – Colecția de manuscrise armenesti), Nr.11.

8. Khorán táblák a szépvízi egyházközség egykori evangeliáriumból. Állami Levéltár, Kolozsvár – Örmény kéziratok gyűjteménye (Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale – Colecția de manuscrise armenești, Nr. 1), Felső sor: Máté evangéliuma (fol. 12r), Márk evangéliuma (85r). Alsó sor: Lukács evangéliuma (fol. 147r.), Khorán tábla (fol. 10r)

a romlást és a rabságot. Nem élettelen tárgyként, hanem népük „polgártársaiként” és „katonáiként” tartják számon őket. Sokuk született úgy, hogy írója közben az idegen elnyomó elől menekült. A kolofonokban (a könyv végén található emlékiratokban) igen megindító történetekkel találkozhatunk.

A „sorstársak” és az örmény írásbeliség életében a legnagyobb katasztrófát az 1170-es év hozta el. A szeldzsuk, törökök ostrom alá vették a dél-armeniai Baghaberd erődfőményt Szjunikban, és 10 000 kéziratot vetettek tűzre, köztük Klimakhosz, Andronikosz, Olümpiodórosz, Hérakleitosz műveinek örmény fordításait, valamint hajdani történelmi írásokat, amelyek sok hasznos adatot tartalmaztak a környező népekről és a középkor kelet–nyugati politikai feszültségeinek hátteréről.

A rombolás félelmetes erőire az örmények ezúttal is a kimeríthetetlen teremtő erő megkettőzésével válaszoltak. Arra, hogy különféle hódítók (perzsák, arabok, tatárok, szeldzsuk törökök) elégették és megsemmisítették a kézírataikat, úgy reagáltak, hogy még gondosabb szeretettel övezték könyveiket és ápolták a könyvművészetet, úgy a scriptoriumok csendjében, mint a menekültlét állapotában az örmény felvidék kitlen tájain és üregeiben.

Az antik íráskultúrákból és vallásosságból ismeretes a leírt betű iránt mutatott tisztelet, sőt szent imádás, amely arra sarkallta az örményeket, hogy a keleti keresztény kultúra más letéteményeseihez hasonlóan saját új ábécéjükben lássák az Istennek népével kötött szövetség óvó és szent zálogát.

Ezekben az irodalmakban érdekes elképzeléseket találunk az írás transzcendens mivoltáról és a könyvről, mint Isten testet öltött igéjéről, a betű, a szótag, a szó és az értelem rejtett szimbolikájának és allegóriáinak értelmezéseiről. Ezenfelül a betűk színe, a sorok, a kéziratlapok keretei, valamint az oldalak is egytől egyig az ábécének mint kimondhatatlan titkok őrzőjének kijáró protokabbalisztikus, későjudaisztikus, későpogány és gnosztikus tiszteletről árulkodnak.

A kézírásos lapokon a mennyei és a földi birodalommal találkozunk, egyesül a szakrális idő három dimenziója: a múlt, a jelen és a jövő. Az örmény könyv-

illusztrációk egyik közkedvelt eleme a *khoran* [xoran], a díszítő ív vagy kupola alakú kánontábla, az örmény mester ügyességének csodája, amellyel a könyvek kezdő fejezetét vagy akár teljes kéziratoldalakat ékesített fel, s amely ebben az értelemben a szakrális szövegteret jelképezi, a „templomkönyv” „szentek szentjét” mint pompázatos kaput, amely a bölcsesség titkaiba vezet be minket.

Az új keresztény tanok és az új írásrendszer tudatos összekapcsolása kézzelfoghatóvá teszi azt a tényt, hogy az örmények a világ első keresztény etnikuma, amennyiben III. Tiridat király a kereszténységet csaknem egy évszázaddal annak konstantinápolyi államvallássá nyilvánítása előtt (Theodósziosz császár, 380) Armenia hivatalos vallásává tette. Irodalmi párhuzamként ez Örményország megkeresztelkedését (Grigor Luszavoric, avagy Világosító Gergely) köti össze az örmény ábécé feltalálásával. Mindkét esemény a nép újjászületését jelképezi.

A nép újjászületése és a betűk újjászületése, a kereszt jelének védelmező ereje és az írás hatalma kerül itt egyenrangú párhuzamba. Nem véletlen, hogy az örmény ábécé utolsó írásjegye a krisztogrammot mintázza, és a „Christus/Khrisztosz” név kezdőbetűjét jeleníti meg. Az örmény ábécé első betűjével kezdődik Isten örmény neve („Asztvac”). Az első (*Ayb*) és az utolsó (*K'e*) betű, az alfa és az ómega örmény megfelelője egyben az *Isten Krisztus (Khrisztosz)* rövidítéseként is értelmezhető. Meszrop ezzel a gesztussal helyezi alkotását, az új ábécét és az új írásbeliséget Isten óvó kezébe.

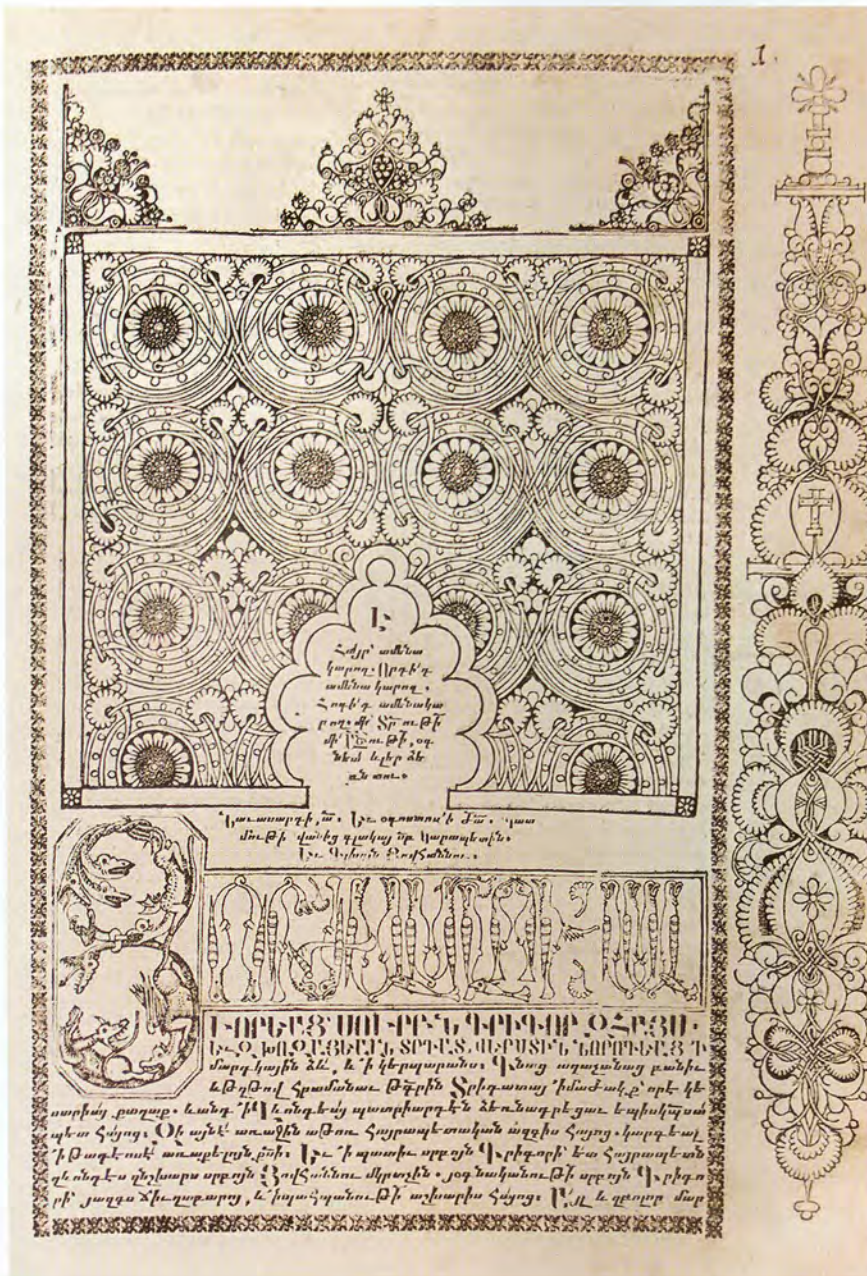
Fejérvári Boldizsár fordítása

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- G. ABGARYAN, *Matenadaran*, Jerewan, 1962.
S. AVERINCEV, *Die Poetik der frühchristlichen Literatur*, Moskau, 1977.
F. DORNSEIFF, *Das Alphabet in Mystik und Magie*, Leipzig–Berlin, 1925.
V. GABRIELIAN, *Daniel Varuzhan*, Jerewan, 1978, 354–355.
H. GOLTZ, *Codex Etschmiadzin. Eine armenische Welthandschrift*, Präsentation des armenischen Evangeliums Jerewan cod. 2374 in Facsimile-Edition der Akademischen Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1999.

Velencében kezdődött A korai örmény könyvnyomtatás rövid története 1512–1800

Meliné Pehlivanian

1512-ben egy bizonyos Hakop Meghapart (Bűnös Jakab) Velencében nyomtatott elsőként örmény nyelvű könyvet mozgatható betűkből. A könyvnyomtatás úttörőjéről nem sokat tudunk, talán még annyit, hogy három éven belül összesen öt örmény nyomtatványt készített. Ezek közül három kis könyvecske varázsigeiket, álomfejtést és gyakorlati tanácsokat tartalmazott, továbbá egy misekönyv és egy istenes verseskötet fűződik a nevéhez. Ezzel az örmények lettek az első olyan keleti nép, amely kiaknázta Gutenberg korszakalkotó találmányát.¹ Ugyan az itáliai zsidó nyomdászok már 1475-ben megkezdték tevékenységüket, ám az ő történetük az európai könyvnyomtatás részét képezi.

Az örmény nyomdák azonban a rákövetkező 50 esztendő során tétlenségre voltak kárthatva.² Örményország 16. századi történelme igencsak zivatáros volt. Megszűnt az önálló örmény állam, településeiket pedig háború és pusztítás dúlta fel.³ Ebben a végítéletzerű helyzetben csak az örmény apostoli egyház és annak főpapja, az ecsmiadzini katolikosz maradt meg az örmény nemzet

1. Khorán egy konstantinápolyi szynaxarionból. *Taysmawowrk*². Konstantinápoly, 1706

hírmondójának. A klérus hamar felismerte a Gutenberg nyomdatechnikájában rejlő lehetőségeket, amelyek segíthettek az örménység szellemi hagyatékának megőrzésében. Voltak olyan szövegek, amelyekből csak egy-egy kézírásos példány maradt, s így ki voltak téve a tűzvész vagy a kolostorfosztogatás állandó fenyegetésének. Ráadásul az örmény nép pusztta fennmaradására is veszély leselkedett, s ezért kulcsfontosságú volt a nyelv és a nemzeti egyház megóvása. Ehhez azonban könyvekre volt szükség: misekönyvekre, evangeliáriumokra, zsolnároskönyvekre és bibliákra, de történeti és nyelvészeti kiadványokra is, még hozzá nagyobb példányszámban. Így a 17. század végéig az örmény könyvnyomtatás terén a legtöbb kezdeményezés a klérustól indult, amely fáradásai során bizton támaszkodhatott az európai kereskedelmi központok örmény diaszpórájára. Ebben a különleges esetben tehát a klérus, amely egyébként inkább tartozik a társadalom konzervatív erőihez, a felvilágosodás és a kulturális újjászületés egyik mozgatójává vált.

Az első idők örmény könyvkiadói és nyomdászai sok esetben maguk is a klérus köréből érkeztek – papokat, sőt püspököket is találunk köztük. Egyedül ők rendelkeztek a nyomdavezetéshez szükséges képzettséggel.

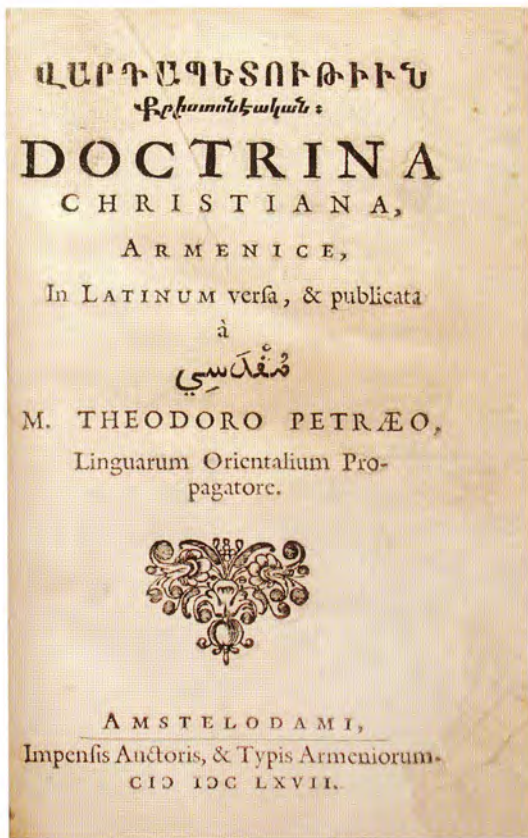
Elvégre nem pusztán a technikai kihívásoknak kellett megfelelniük, hanem egy személyben kellett megtestesíteniük a kiadót, a korrektort és a szerkesztőt.⁴

A 18. századig csak Európában voltak meg a szükséges előfeltételek az örmény nyomdák folyamatos működéséhez. 1565-ban a második örmény nyomdász, Abgar Tohateci pápai engedéllyel Rómában nyomtathatta ki kalendáriumát és zsolnároskönyvét. Hosszú távon azonban a szigorú pápai cenzúra nem hagyta levegőhöz jutni az örmény nyomdászokat, akik ezért a liberális Amszterdamba költöztek. Itt nyomtatta ki Oskan Jerevanci püspök 1666 és 1668 között az első örmény nyelvű biblia őskiadását.⁵ A művelt Vanandeci család gondozásában szintén itt látott napvilágot számos történelmi és tudományos mű őskiadása is (1685–1718).⁶

Velence a 17. század végétől vált az örmény nyomdászat fellegrárává. Két nagyratörő örmény kereskedő, Gaspar Sehrimanean és Nahapet Agovleci 1686/87-ben alapított itt nyomdát,⁷ de a velencei nyomdászok is felismerték az örmény könyvpiacban rejlő lehetőségeket.⁸ E téren Antonio Bortoli bizonyult a legsikeresebbnek, aki egyenesen a San Lazzaró-i örmény

2. Owrbat'agirk' („Péntek-könyv”)
Velence, Hakob Melapart, 1512.
Az első örmény nyelven nyomtatott
könyv oldalai

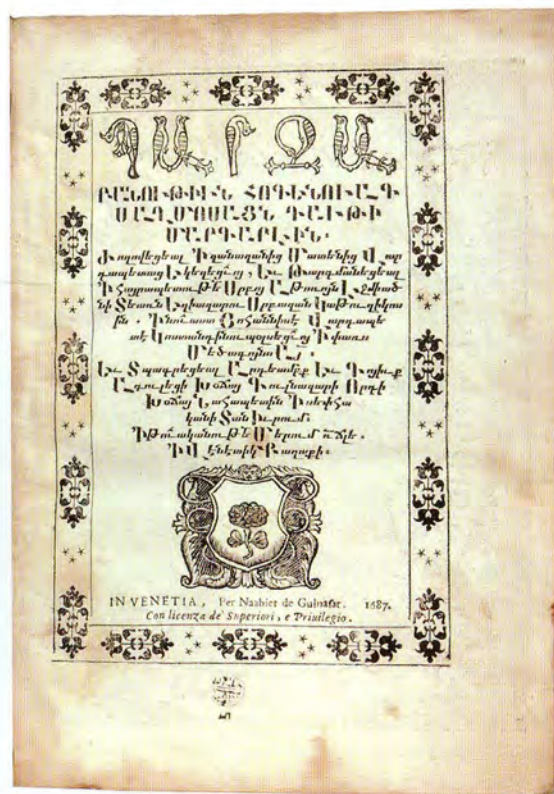
3. Amszterdami korai örmény nyomtatvány. Örmény katekizmus (Petraeo, Theodoro M: Vardapetowt'iw'n K'ristonēakan: *Doctrina Christiana*. Amstelodami, 1667)

katolikus mechitarista renddel pereskedett a műveik kiadói jogaiért. A tanult szerzetesek csak 1789-ben voltak képesek saját nyomdát alapítani. Az elkövetkező száz évben azonban ők uralták az örmény szellemi életet, és a 19. században az ő nyomdájuk termelte a legtöbb örmény kötetet az egész világon.⁹

Keleten a könyvnyomtatás hőskorában még a többségi örmény területeken sem volt meg a szükséges technikai infrastruktúra, sem a kellő politikai stabilitás. Ennek ellenére több kísérletet is tettek az új találmány kihasználására: Abgar Tohateci az első örmény könyveket 1567 és 1569 között Konstantinápolyban nyomtatta ki.¹⁰ A Nor Dzsulfa-i Szent Megváltó-kolostor örmény szerzetesei első könyveiket csak 1638-ban tudták kinyomtatni Perzsiában – méghozzá mindenfajta nyugati technikai segítség nélkül.¹¹

Az örmény könyvnyomtatás azonban tartósan csak a 18. század elejére vert gyökeret Keleten. Konstantinápoly, a patriarchátus székhelye, ahol 1700 körül már mintegy 40 000 örmény élt, Velence után az örmény tipográfia második központja lett. A 18. századból több mint húsz itteni nyomdáról maradt ránk feljegyzés. Volt, amelyik csak néhány évig állt fenn, ám mások – mint Grigor Marzvaneci vagy az Asztvacahez–Arapean család nyomdája – több évtizeden át működtek eredményesen.¹²

A politikai forrongás, a háborúk és a pusztítások újabb és újabb kivándorlási hullámot gerjesztettek Örményországból, és a világ minden táján népes örmény diaszpórát eredményeztek. Sok örmény kolónia fogott önálló könyv-, majd újság- és folyóirat-nyomtatásba. Az orosz területeken a Don-menti Rosztovban (1789), Asztrahánban (1796) és Szentpéterváron (1781) alapítottak örmény nyomdát. A Perzsiából menekülő ör-

4. Dávid zsoltárainak magyarázata. (Yovhannes Kostandnowpolec'i: *Parzabanbut'iw'n salmosac'n Dawt'i*. In Venetia, 1687)

5-6. Dávid zsolnárainak velencei kiadása. (Sahmos Davt'i...I Venetik, 1733)

mény kivándorlók 1772-ben Madrasban létesítették India első nem európai nyomdáját, ezt követte az 1796-ban megnyílt kalkuttai örmény nyomda. Az Oszmán Birodalom fővárosa után az örmények 1759-től már Szmirnában (Izmir) is nyomtattak. 1772-ben Gutenberg találmánya végre elérte Ecsmiadzint, ahol az örmény egyház feje, a katolikosz székel.

Keletkezési helyüktől függetlenül a kor örmény nyomdatermékei egészen 1800-ig sok közös sajátosságot mutatnak. Ez egyrészt a publikációk tartalmára vonatkozik: túlnyomórészt vallásos irodalmat nyomtattak itt, s ehhez járult néhány földrajzi, történelmi, nyelvtudományi vagy irodalmi mű. A publikációk nyelve leginkább az örmény (grabar) volt – a tudósok és a papok nyelve. Jóllehet az első újjörmény nyelvű nyomda már

1675-ben létrejött Marseille-ben, a modern nyelvű csak a 19. századi kiadványokban nyert teljes létjogosultságot. Másrészt esztétikai szémszögből fedezhetünk fel látványos hasonlóságokat: a nyomdatermékek is megőrizték az örmény kézirásművészet egyes elemeit. Ez a folytonosság bizonyos értelemben természetesnek hat, hiszen a 19. századig párhuzamosan keletkeztek nyomtatott és kézirásos örmény kötetek, és a kézirásos hagyomány csak a 20. század elejére halt ki végleg.

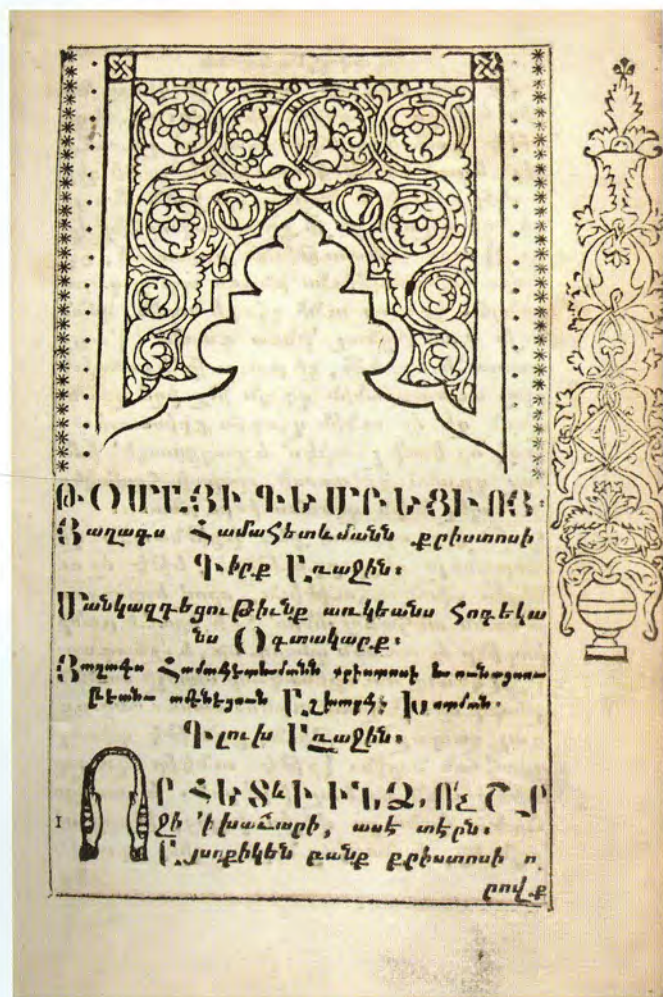
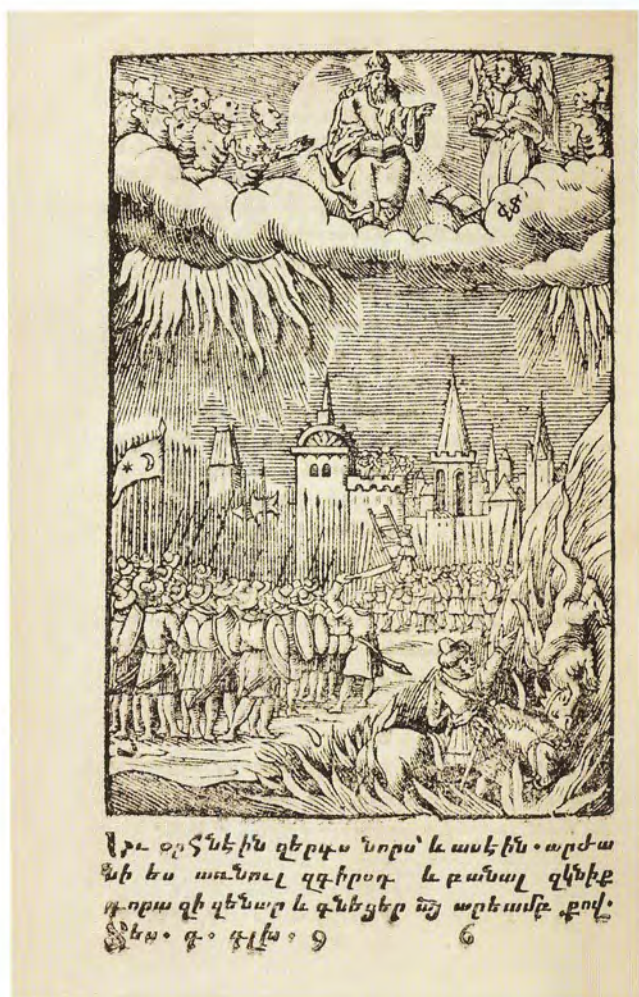
Az örmény kéziratokhoz hasonlóan az örmény ősnymtatványok is gyakran tartalmazzak kolofont (örményül *hisatakaran*, avagy „emlékeztető”). Ezek a nyomtatás körülményeiről és nehézségeiről számolnak be, felsorolják a nyomdász és a mecénások nevét, és imával, könyörgéssel végződnek.

A könyvek létrehozásának tekintetében azonban Európa és a Kelet örmény nyomdái külön utakon jártak.

Az amszterdami kiadványokban például rendszeresen keverednek az örmény és a nyugati könyvművészet eklektikus elemei. Az egész oldalas fa- vagy rézmetszettek mindig a nyugati mesterek, mint például Christoffel van Sichem keze munkáját dicsérik, akár az oldalkeretek és a díszítő címkék. A szöveg- vagy fejezetiniciálék ugyanakkor leginkább az örmény kéziratok stílusában díszítették: díszbetűket, főcímeket és szegélydíszeket alkalmaztak.

A keleti örmény könyvnyomdák ugyanakkor, például Konstantinápoly nyomdái, homogénebb, ör-

mény-orientális formanyelvet mutatnak. Itt kezdettől az örmény művészekhez lehetett és kellett visszanyúlni, akiktől a fametszetek és a díszítő elemek mintái származtak, s akik részben maguk is kiviteleztek ezeket, mind például a jelentős nyomdász-fametsző Grigor Marzvaneci. A címlap vagy csaknem dísztelen, vagy az örmény kéziratok kánontábláit követi. Ezzel szemben a kéziratok evangeliáriumok mintájára minden esetben igen hangsúlyosan díszített a szöveg- vagy fejezetkezdet. Ide tartoznak a gazdagon díszített fejlécek, amelyeket gyakran virág-, inda- vagy állatornamentika kísér, az ember, állat (nemritkán madár) vagy növény alakú iniciálék, valamint a

7. Christoffel van Sichem metszete egy konstantinápolyi örmény nyomtatványban. (Girk' meknowtean yaytnowt'eann... I Kostandinowpolis Katak'i, 1700)

8. A kéziratok evangeliáriumok mintájára készült fejezetiniciálé Kempis Tamás Krisztus követése című munkájában. (Girk' T'ōmayi Gembec'woy ... I Kostandinowpolis, [1700])

9. Az örmény hymnáríum, a sárákán belső oldala az Asztvacatur-nyomdából, Konstantinápolyból
 (Jaynk'at Šarakan ... I Kostandnowpolis k'alak'ÿ... i Tparani Karapeti ordwoy Mahtesi Astowacatowri, 1743)

10. Az örmény hymnáríum, a sárakán belső oldala az Asztvacatur-nyomdából, Konstantinápolyból (Jaynk'at Šarakan ... I Kostandnowpolis k'alak'i... i Tparani Karapeti ordwoy Mahtesi Astowacatowri, 1743)

11. Az örmény kultúrtörténet és vallás legfontosabb elemei egy 18. századi örmény kalendárium fametszetén: Noé bárkája az Ararát csúcsán, Világosító Szent Gergely (balra lent) és az örményországi Aragac hegy. A metszet felső részén látható a Szentháromság, ahonnan Jézus Krisztus az ecsmiadzini székesegyházra, az örmény-apostoli egyház főtemplomára mutat, az örmény egyház eredetlegendájára utalva. Az Ecsmiadzin szó jelentése, „ahol az egyszerűltt leszállt”. (Tõnac'oyc', Ejmiciac, 1774)

különféle formájú szélszegélyek. Ezzel szemközt a szerző, valamely szent, a Szűzanya, a keresztre feszítés vagy más bibliai jelenet egész oldalas fametszete látható.

A korai örmény könyvnyomtatás (16–18. század) az örmények körében nem váltott ki olyan „forradalmat”, mint amelyet Európa élt át a nyomdászat 1450-es bevezetése után. Európában a nyomtatványok ötven éven belül szinte teljesen kiszorították a kéziratoskat. A tudás és a vélemény terjesztésének gyökeresen új módja itt átfogó hatást gyakorolt a szellemi és politikai közéletre. Az örmények esetében ezzel szemben inkább beszélhetünk „nyomdászati evolúcióról”, amelynek inkunábulum-időszaka mintegy háromszáz évet vett igénybe.¹³

Csak a 19. században következett be az örmény nyomtatványok radikális elszakadása a kézírásosságtól. A könyvek innentől a modern európai mintákat követték, új, a teológián kívüli témakörök merültek fel, végleg elváltak egymástól a nyomdák és a kiadók, a forgalmazás a hivatásos könyvkereskedők kezébe került, és megsokszorozódtak a példányszámok. A nyomtatott könyvek egyre mélyebb benyomást gyakoroltak az örmény társadalomra, a politikai-kulturális diskurzus fő

eszközévé váltak, és igen széles olvasóközönség osztozott rajtuk.

Az 1512 és 1800 közötti időszakból 1154 örmény nyomtatványt ismerünk. A 19. század első felében több örmény kötet látott napvilágot, mint az azt megelőző három évszázad során együttvéve.¹⁴

Noha a nyomdászat megjelenését kísérő változások az örmény közösségekben lassan bontakoztak ki, a hatást nem lehet túlbecsülni. Az örmények talán még azt is a könyvnyomtatásnak köszönhetik, hogy sikerült megmenteniük kulturális és szellemi örökségüket a széthullástól és megsemmisüléstől. A nyomdászatnak köszönhetően válhatott az államától megfosztott, szórványban élő örmény nép a szó modern értelmében vett nemzeté. A nyomtatás egységesítette a nemzeti nyelvet, rögzítette a kollektív emlékezetet, közvetítette és megszilárdította az örmény apostoli egyház hitrendszerét az idegen (iszlám, illetve katolikus) közegben, megteremtette az egységes örmény nemzeti tudatot és (a nyomtatott sajtó és a politikai röpiratok által) az össz-örmény párbeszédet, valamint lehetővé tette a mechitarista örmény reneszánszot. A könyvnyomtatás tehát az örmények esetében is a változás „katalizátorának” bizonyult.¹⁵

JEGYZETEK:

¹ A szíriai és arabiai keresztények 1610-ben, illetve 1706-ban következtek. A Kelet muszlim népei sokáig kizárólag a kéziratos hagyományt ismerték el. Közülük elsőként, 1727-től, az oszmán törökök alkalmazták a nyugati nyomdászat vívmányait, míg a perzsák és az arabok 1817-ben, illetve 1819-ben követték őket.

² R. A. IŠXANYAN, *Hay girk'ê 1512–1920*, Erevan, HSSH GA hrat., 1981, 25kk, I; Artašēs TĒR-XAC'ATOWREAN, *Hay t'pagrowth'ean naxakarapetê Megapart Jakob*, Ant'ílias, 1966.

³ *Histoire des arméniens*, szerk. Gérard DÉDÉYAN, Toulouse, Privat, 1986, 354kk, I.

⁴ Raymond H. KÉVORKIAN, *Catalogue des „incunables” arméniens 1511–1695 ou chronique de l'imprimerie arménienne*, Genève, Cramer, 1986, 16k, I.

⁵ IŠXANYAN, *i. m.*, 1981, 63, I.

⁶ KÉVORKIAN, *i. m.*, 1986, 58kk, I.

⁷ *Uo.*, 102kk, I.

⁸ *Uo.*, 141kk, I.

⁹ Levon ZĒKIYAN, „*Mekhitar et les Mekhitaristes*” = *Roma-Armenia*, szerk. Claude MUTAFIAN, Roma, DeLuca, 1999, 269, I;

Barseg SARGISEAN, *Erkharivrameay grakanakan gorcownéwt'awn ew nšanawor gorcič'ner Venetkoy Mxit'arean Miabanowt'ean*, Venedig, S. Ğazar, 1905, 42, I.

¹⁰ Garegin ZARBHANALEAN, *Patmowt'awn haykakan t'pagrowth'ean*, Venedig, S. Ğazar, 1895, 37k, I.

¹¹ Ninel OSKANYAN, *Hay girk'ê 1512–1800 t'vakannerin. Hay hmatip girk'i matenagitowt'yown*, Erevan, 1988, 21kk, I.

¹² K'narik KORKOTYAN, *Hay t'pagir girk'ê Kostandnowpolsowm: 1567–1850*, Erevan, 1964, 31kk, I; T'ĒODIK, *Tip ow tar*, Konstantinopel, Ter-Nersesean, 1912, 56–65, I.

¹³ Inkunábulum-időszaknak azt az átmeneti korszakot nevezzük, amelynek során a könyvnyomtatás meggyökeresedett, és végleg függetlenedett a kézírástól. Európában ez a periódus 1454 és 1500 közé tehető. A 16. század eleje Európában egybeesik a modern könyvnyomtatás kezdetével.

¹⁴ OSKANYAN, *i. m.*; Hayk DAVT'YAN, *Hay girk'ê 1801–1850 t'vakannerin. Matenagitowt'yown*, Erevan, 1967.

¹⁵ Eisenstein, Elizabeth L.: *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe* (Cambridge, 2009).

M. Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi

Perger Péter

A magyar és örmény kultúra találkozásának különleges eseménye volt, amikor a híres 17. századi magyar betűmetsző, M. Tótfalusi Kis Miklós nyomdabetűket készített az amszterdami örmény nyomda számára.

A dolgozat elsősorban ezeknek az örmény betűknek a sorsával foglalkozik, kénytelen azonban néhány szóval Tótfalusi életművére is pillantást vetni, legalább olyan mélységig, hogy megérthető legyen, miféle okok, indítékok álltak, milyen szakmai háttér fedezhető fel a típusok elkészítése mögött.¹ Nem tekinti feladatának, hogy újabb eredményeket hozzon napvilágra, illetve nem kívánja sem az európai, sem közelebről az amszterdami örmény nyomdászat történetét bemutatni, célja csupán a szakirodalomban eddig megjelent felfedezések, ismeretek összegzése, a megválaszolatlan kérdések felvillantása.

M. Tótfalusi Kis Miklóst² (Alsómisztótfalu, 1650? – Kolozsvár, 1702. márc. 3.) betűmetszőként, nyomdászként, könyvkiadóként, íróként tartja számon a magyar művelődéstörténet.³ 1680-ban érkezett Amszterdamba, hogy református teológiai tanulmányokat folytasson, egyúttal megbízatást kapott Erdély püspökétől, hogy gondoskodjék a magyar nyelvű protestáns Biblia ottani megjelentetéséről és korrigálásáról, amelyből nagy hiány mutatkozott ekkor Erdélyben. Felismerve azonban a feladat fontosságát és nagyságát, hamarosan lemondott tanulmányairól, és teljesen a nyomdász-mesterség kitanulásának szentelte magát. Elsősorban a szakma legnehezebb és legkevesebbek által értett részében, a betűmetszésben és -öntésben igyekezett jártasságot szerezni, feltehetően Dirk Voskens műhelyében.

A bibliakiadás ügyével kapcsolatban Erdélyből késéssel érkező, változó tartalmú és ellentmondásos hírek következtében elhatározta, hogy – a hazai gyakorlatban

teljesen egyedülálló módon, nem fejedelmi vagy főúri támogatással, hanem saját költségén – kinyomtatja Hollandiában a Bibliát. Ennek anyagi hátterét kívánta a betűmetszéssel biztosítani. 1683-ban önállósította magát, antikva, kurzív és héber típusokat készített, 1685-ben már biztosan készen álltak örmény betűi. Ahhoz, hogy ezeket el tudjuk helyezni életművében, érdemes megemlíteni, hogy 1686-ban ő készítette el az első grúz nyomdabetűt is. Sőt, éppen ezek készítése ügyében folytatott levelezésében említi, hogy a latin, német, héber, rabbinisztikus, német–héber, örmény betűk mellett görög, szír, samaritánus, kopt vagy egyiptomi betűk metszésében is gyakorlatot szerzett.⁴ E munkáival megteremtette a Bibliához szükséges betűket, a sokféle típus eladásával pedig az egyéb költségeket igyekezett fedezni. Ezért vált számára szükségessé az is, hogy az összefoglalóan egzotikusnak nevezhető betűk metszésével foglalkozzon, amelyek készítéséhez kevesen értettek, biztosabb bevételt nyújtottak.⁵

Fáradozásait siker koronázta, 1685-ben elkészült a teljes magyar nyelvű Biblia, majd külön, kétféle formátumban a Zsoltárok és az Új Testamentum. Ezt követően bontakozott ki teljes mértékben betűmetszői életműve, és vált a terület nemzetközi rangú művészévé. Mintalapjának tanúbizonysága szerint kialakította a latin betű stílusfejlődésének újabb állomását jelentő ún. átmeneti (barokk vagy hollandi) betű prototípusát és egyben legkiforrottabb formáját.⁶

1690-ben tért vissza Erdélybe, hogy a kolozsvári református nyomda vezetését átvéve a Bibliával megkezdett művelődési programját megvalósítsa. Itthoni küzdelmei, kálváriája azonban nem tartozik szorosan az örmény betűk történetéhez.

Ezek után álljon itt mindaz, amit örmény betűíról a kutatás a mai napig megállapított.

Sokáig csupán annyi volt ismeretes, amennyit ő maga – bizonygatva mesterségbeli tudását és „nemzetközi híret” – az egyébként rendre hiteles forrásnak mutatkozó, *Mentség* című iratában elmondott: „Hol vagyon Amsterdamhoz képest Armenia? Azoknak sokat szolgáltam.”⁷

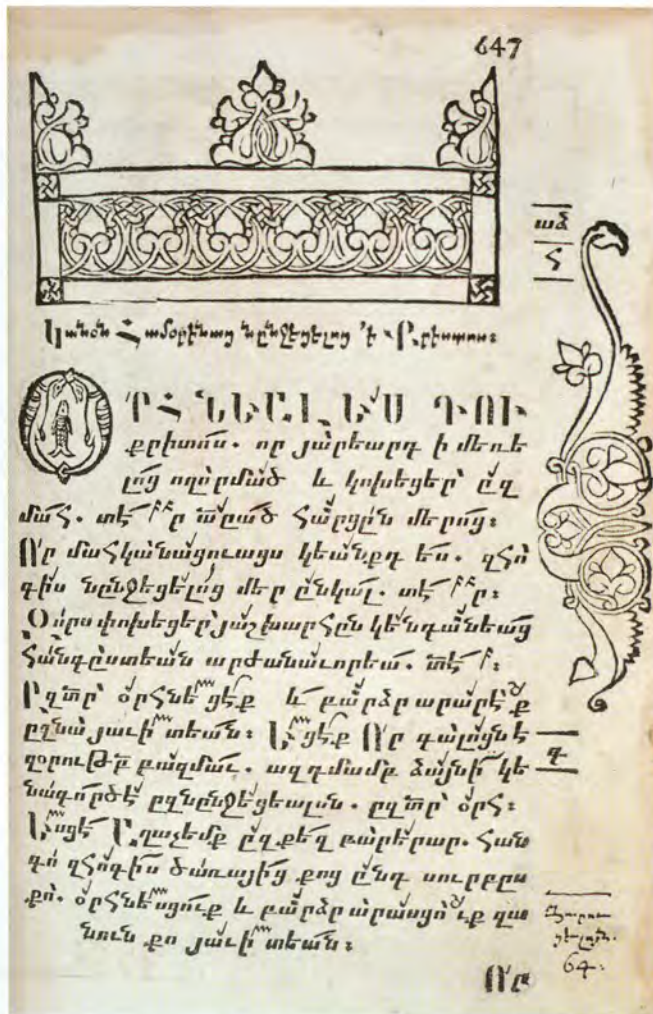
Pápai Páriz Ferencnek Tótfalusi halálára készített, életművét a nyomdászat történetébe illesztő *Életnek könyve* című tudós versezetét Bod Péter adta ki ismét 1767-ben. Bodnak a vershez írott jegyzete mutatja, hogy a *Mentség* említése nyomán a következő században is számon tartották Tótfalusi örményeknek tett szolgálatait.⁸ Szintén Bod két évtizeddel korábban *A Szent Biblia históriájában* is szentel egy mondatot ennek a kérdésnek.⁹

A modern szakirodalomban első alkalommal Dézsi Lajos figyelt fel a *Mentség* idézett megjegyzésére, valamint Tótfalusinak egy Pataki Istvánhoz írt, később részletesebben ismertetett levelére. Felhívta erre a közlésre „örmény honfitársaink” figyelmét, és felvetette, érdekes volna tudni, hogy az örmény szakirodalomban van-e nyoma Tótfalusinak.¹⁰ Bővebb kutatásokat azonban nem folytatott.

Először Schütz Ödön fejtette fel részletesen az örmény nyomdabetűk ügyét.¹¹ Alapos tipográfiai vizsgálatokat Haiman György végzett, aki Tótfalusi betűmetszői, nyomdászati tevékenységéről írott összefoglaló monográfiájában, Schütz nyomán röviden szólt a mester örmény betűiről.¹² Egy évtizeddel később könyvének angol nyelvű kiadásában némileg bővebben írt a kérdésről és újabb, alapos kutatásait tartalmazó függelékkel közölte az örmény betűkkel kapcsolatban.¹³ Ez utóbbi örmény fordításban is napvilágot látott.¹⁴

A dokumentumokból és a téma kutatóinak megalapításból a következő kép bontakozik ki. 1685-ben jelent meg Amszterdamban, Mattheosz Vanandeci műhelyében az a *Sarakanoc* (*Hymnarium*), amelynek kolofonja Schütz Ödön magyar fordításban így szól: „...Itt találtam egy kiváló mestert, akit Nikolajusznak neveztek, és elkészítettem vele nagy fáradozással az ábécé betűit és még más fajta notr [kurzív] és bolor [Rundschrift] betűket.”¹⁵

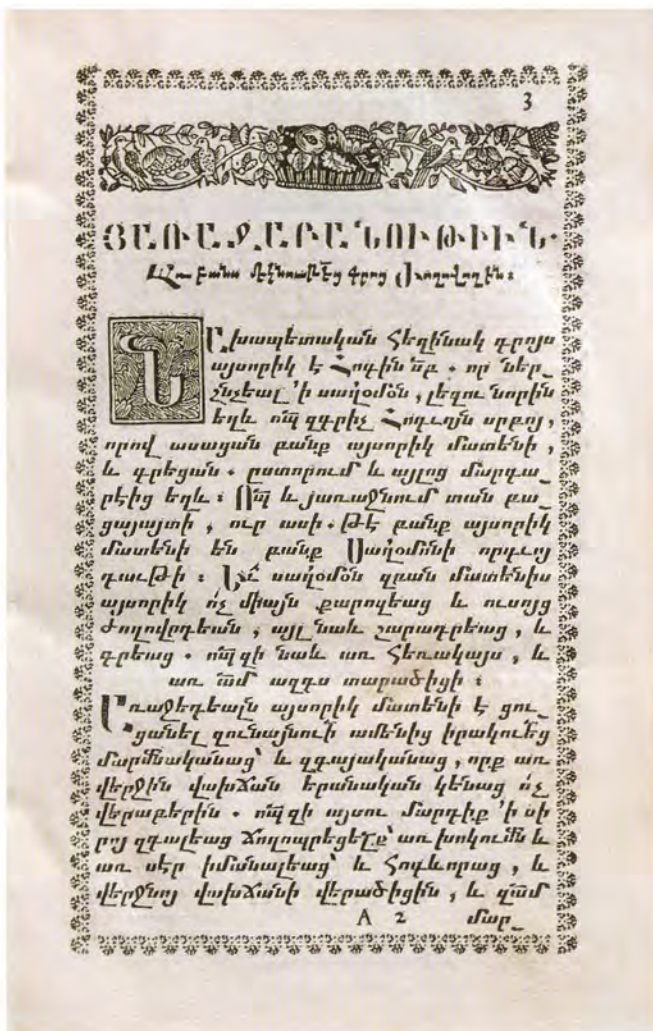
A bizonyos Nikolajusz mester személyazonosságával kapcsolatban nem hagy kétséget egy Fr. Tixeraudet

1. Tótfalusi bologir (IV. N.K.) típusa az ő betűivel készített örmény hymnáriumban (*Sarakanoc? Erazştakan ergec'mownk' bogeworakank? Tpec'cal Yamsdelowtamowm k'atak'i*, 1685)

amszterdami közjegyző előtt, 1694. december 2-án felvett jegyzőkönyv.¹⁶ Ebben három könyvkötő, mint tanú eskü alatt vallotta, hogy „Matteo Joannes” (Vanandeci) örmény könyvnyomdász Nicolaas Kisnél egy bizonyos, közelebről meg nem határozott mennyiségű és fajtájú betűt rendelt.

Tótfalusi maga a *Mentség*nél részletesebben is szólt örmény betűiről két, még Amszterdamból keltezett, Johann Gabriel Sparwenfeld svéd diplomatához írt levelében. Sparwenfeld a grúz betűk ügyében közvetített Tótfalusi és a megrendelők között. Az újonnan met-

2. Ugyanaz a bolorgir szövegtípus (IV. N.K.). Velencében Mechtár apát kötetének elején (kicsinyített ábra).
Mxitar Sebastac'i Meknowt'ivm groc' Żolowolin. I Vēnētik, I tparani Antōnio Por't'ōli, 1736

szett grúz betűk próbanyomatához csatolt, 1686. november 12-én küldött levelében Tótfalusi büszkén hivatkozik arra, hogy korábban már számos keleti betűt készített: „Ebben [tudniillik a különleges betűt metszésében] nem kis mértékben segített az a gyakorlat, amelyet különféle népek írásában, (...) különösképpen az örmény betűk metszésében szereztem.” Ugyanebből a levélből derül ki kétségtelenül az is, hogy három fokozatot készített: „Az örmények is így készítették már néhány nagyságban betűket, azaz kicsiket, fokozatosan nagyobbakat és nagyobbakat.”¹⁷ Egy újabb grúz pró-

banyomathoz kapcsolt levelében 1687. január 17-én felemlíti, hogy milyen nagy segítség volt, amikor az örmények az írás sajátosságairól adott felvilágosítással szolgálni tudó embert küldtek munkájának megkönynyítésére: „Az örmények közül egy püspök, nagynevű férfiú, jött ide az ilyen munka eligazítására.”¹⁸

Még egy levéltári dokumentum őrzi Tótfalusinak az örmények számára metszett betűkről szóló beszámolóját. 1685. szeptember 19-én írott levelében sajnálkozását fejezi ki Pataki István kolozsvári professzornak, hogy a kollégiumi nyomda betűinek felújítása ügyében az örményekhez fordultak és nem várták meg az ő hazaérkezését: „Az örmény nemzetség engemet keresett meg, és hozzám folyamodott betűkészítettségbeni boldogíttatásnak okáért; Erdély országa viszont örményekhez folyamodott, azok által keresi betűkészítettségbeni boldogíttatását.”¹⁹

Mindezekből világosan látszik, hogy Tótfalusi Kis Miklós valóban metszett örmény betűket, mégpedig legalább három típust. Először ezek az Amszterdamban kinyomtatott örmény *Hymnarium* szövegbetűjeként (bolorgir) jelennek meg.

Az írott forrásokat követően Haiman György a dokumentumokhoz, a betűk lenyomataihoz nyúlt vissza, azaz az ottani nyomda működésének kezdetétől, 1661-től 1698-ig készült amszterdami örmény nyomtatványokat vette vizsgálat alá. A több egymást követő műhely tizenkét kiadványában tizenegy típust azonosított. Véleménye szerint ezek közül négy tekinthető Tótfalusi munkájának: két szövegbetű (bolorgir), két álló kurzív (notrgir) és három sorozat ezekhez kapcsolódó majuszkula. A további hét pedig korábbi, közülük kettő minden bizonnyal a neves németalföldi betűmetszőtől, Christoffel van Dycktól származik.²⁰ A jellekből úgy tűnik, hogy amikor Vanandeci másfél évtizeddel az előző örmény nyomda megszűnése után újraindította a műhelyt, új betűanyagra volt szüksége. A Tótfalusi-típusok párba állíthatók négy régebbi betűvel, vonalvezetésük, rajzolatuk nagyon hasonló azokra, és méretük is szinte pontosan egyezik. Így nyilvánvalóan a betűk megalkotásakor Tótfalusi számára az előző nyomda kiadványai szolgáltak mintául.

Haiman tehát a következő Tótfalusi-típusokat azonosította az amszterdami nyomtatványokban:²¹

1.²² Majuszkula és bologgir. Mérete: 86x1,1 H4,0~4,1 mm.²³ Ez szolgált a már említett *Saraknoc* szövegbetűjeként. Az 1695. évi, szintén Vanadecinéi nyomtatott Khorenatsi szedésében is megtalálható.

2.²⁴ Majuszkula és bologgir. Mérete: 62x0,8~0,9 H2,7~2,8 mm. 1695-ben és 1698-ban lelhető fel Vanandeci amszterdami kiadványaiban.

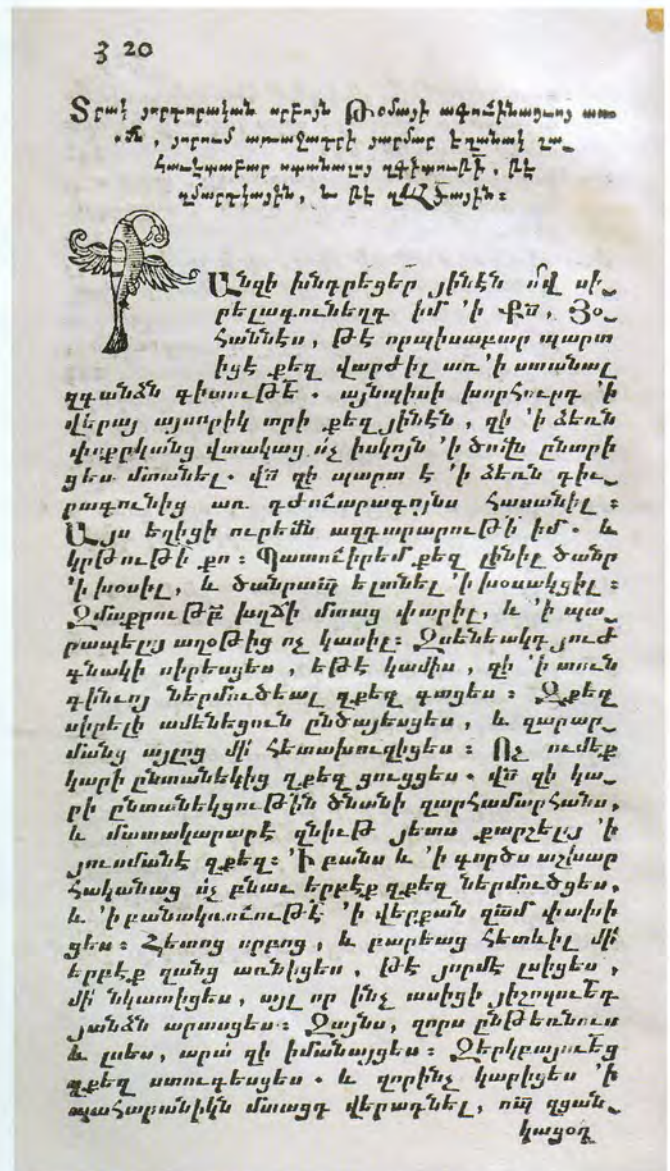
3.²⁵ Notrgir típus. Mérete: 84x1,1 H4,0~4,1 mm. Elsőként az 1685-ös *Saraknoc*-ban, majd Vanandeci több nyomtatványában megtalálható. Tótfalusító való származása nem bizonyítható teljes biztonsággal, erre utal azonban, hogy a *Hymnarium*-ban bukkant fel először, amelynek már említett kolofoinja szerint „Nikolajusz mester” notrgir-betűt is metszett.

4.²⁶ Hasonlóképpen bizonytalan egy még kisebb notrgir típus Tótfalusi kezétől való származása. Haiman ezt Amszterdamban csupán a Vanandeci és Thovmasz által 1698-ban kiadott által kiadott *Nor ktakaran*-ban (*Újtestamentum*) találta meg. Tehát bizonyosan nem az elődöktől származó típus. Mérete: 62x0,9 mm.

Mattheosz Vanandeci nyomdája első két kiadványát követően anyagi nehézségek miatt csak nagyon akadozva működött, az 1692-ben kinyomtatott egyházi énekeskönyvvel le is zárult a nevével fémjelzett időszak. 1695-ben Mattheosz unokatestvére, Thovmasz goghtni püspök irányításával indult újra a műhely, és működött 1717-ig, míg az ismét felhalmozott adósság fejében a hitelezők kezére került. Ezzel az amszterdami örmény könyvnyomtatás meg is szűnt. Mint Haiman kutatásaiból látszik, ebben az időszakban is tovább használták Tótfalusi típusait.

Zarbhanaljannak az örmény könyvnyomtatás történetéről írott munkája nyomán figyelt fel Schütz Ödön arra, hogy az amszterdami nyomda készlete az 1720-as évek végén Velencébe került. A San Lazzaro szigeten működő örmény uniált kongregáció megalapítója, Mechitar abbé, egy Amszterdamba induló örmény kereskedő révén tájékozódott a betűk sorsáról. A mechitarista kongregáció lapja a következő módon számol be 1729-ben a készlet Velencébe érkezéséről: „...megérkeztek hozzánk a nyomdai betűk rézmatricái

és mindegyikhez a bélyegzővasak (...) Ezekből három széria van, nagyalakú, kisalakú és közép nagyságú. Mindegyik szériához megvan a megfelelő nagybetű, megvannak továbbá a pontok, nyomatékjelek és mindazon más írásjelek matricái, amelyek a könyvek nyomtatásához fontosak. Mind makulátlan, hibátlan.”²⁷

3. Tótfalusi kisebb bologgir szövegbetűje (V. N.K.), valamint felül a talán szintén tőle származó kisebb notrgir típus (VII. N.K.) (Az ábra kismértékben nagyítva.)
Rodriguez, Alonso: *Krt'owt'wn katarelowt'ean ew kronaworakani arak'inowt'ean. I Venetik, I tparani Antõnio Port'õli, 1741 – a kõtet végén*

Գ Ի Բ Ք
 Ա Ռ Ա Կ Ա Ց :

ԱՆՂՕՄՐՄԵ ՈՐԴԻՈՅ

Գ Ա Ի Թ Ի :

Տպագրեցեալ առանձնաչի 'ի փոքրիկ դերսօ • Ի ծա
 ճանաչի յորժամ տպագրեւր Աճաղաւնին • զորոյ
 զնեժամեժ էջնն զինի տպագրեցճան 'ի յեւրոս
 անձաբեալ, որճաք տպագրել և զայս : Ի սփո
 փանս փափաքողաց դիւրիճաց խրատոաց՝ և ոսկէ
 զին Բանից Գրգոյս այսորիկ :

Յամ ՏՆ • 1734 • Մայիսի 20 :

Դ Ա Լ Ն Լ Տ Ի Կ :

4. A feltételezhetően Tótfalusitól származó nagyobb méretű notrgir betű (VI. N.K.)
 (Az ábra kismértékben nagyítva.)
 Girk' arakac?... I Vēnētik, 1734.

Haiman György két további levéltári forrást is a felszínre hozott, amelyek a San Lazzaro szigetén lévő kolostor levéltárában találhatóak. Az egyik 1728. szeptember 17-én kelt és Harutyun testvérnek szól Amszterdamba. Betűvásárlással foglalkozik, és szó esik benne 100-100 darab stempelyről és matricáról,²⁸ amelyekért 550–800 guldenig terjedő vételárat adnának meg. Szól még ólombetűk, fabetűk, nyomdai díszek vásárlásáról. Mechitar másik levele 1729. április 21-én kelt, és Illés pátert tájékoztatja, hogy az összes amszterdami betű – stempelyek és mátrixok –, amilyenek máshol nincsenek, megérkeztek Velencébe, és helyesnek tartaná, ha ez a tény nem kerülne nyilvánosságra.²⁹

A betűrendelés hátterében Fogolyán Miklós tájékoztatása szerint az áll, hogy a velencei kolostor Bortoli nyomdájával állt privilegizált viszonyban, azonban már unták annak szeszélyeit, ki akartak lépni ebből a helyzetből. Így az örmény közösség nagyon helyeselte, hogy Vanandeciék már 12 éve bezárt nyomdájának anyagát szerezzék meg. Tótfalusi betűi – a többi betűvel együtt – tehát a szigetre kerültek, ott bonyolították le a szedést külön betűszedő nyomdász segítségével, és a könyvek nyomtatását hol egyik, hol másik nyomdának adták.³⁰

Látható az is, hogy bár az amszterdami betűk Velencébe kerülése bizonyos, a források Tótfalusi nevént nem említik.³¹ A bőséges levéltári források mellett kétségtelen bizonyítékot a betűk Velencébe kerülésére a kiadványok vizsgálata adhat.

Az amszterdami kiadványok vizsgálatának folytatásaként ismét Haiman György végezte el a Velencében használt típusok rendszerezését. Három nyomda, név szerint Antonio Bortoli, Stephanos Orlandyan, Demetrios Teodosyants tíz kiadványát nézte végig.³²

Kutatásainak eredményeképp megállapította, hogy az amszterdami típusok közül többet is használtak Velencében, közöttük mind a négy Tótfalusinak tulajdonítható betű megtalálható.³³

1. A nagyobb méretű majuszkula és bologir³⁴ először 1731-ben bukkan fel Bortoli nyomdájában. Ebből Haiman arra következtet, hogy az örmény kongregáció az 1729-ben megszerzett Tótfalusi betűket

a monopóliumot élvező Bortolinak adta használatra. 1751-től nyomtathattak máshol, ezután 1772-ig mindkét másik nyomdában is megtalálhatók típusai.

2. A kisebb majuszkula és bologir³⁵ 1741-ben Bortolinál, 1772-ben Teodosyantsnál tűnik fel.
3. A notrgir típust³⁶ ugyancsak kisebb szövegrészekben, de Bortoli és Orlandyan is felhasználta 1731-től egészen 1753-ig.
4. A még kisebb, nem teljes bizonyossággal Tótfalusinak tulajdonítható notrgir, amely mint látható volt Amszterdamban is csupán egyetlen kiadványban fordult elő néhány sornyi szövegben, itt is felbukkan, Bortoli egyik 1741-es kiadványában.³⁷

Tehát objektív bizonyítékok állnak rendelkezésre arról, hogy Tótfalusi örmény betűi a 18. században kétségtelenül Velencébe, a San Lazzaro szigetre kerültek, a mechitarista kongregáció tulajdonába, és ott használták is őket.

Felmerül a kérdés, hogy mi lett további sorsuk. 1789-ben indult meg a kolostor saját nyomdája,³⁸ amely újabb típusokkal felújítva, kiegészítve még a múlt század második felében is működött. Schütz Ödön megemlíti, hogy a betűk Neumann szerint 1836-ban még használatban voltak a szigeten.³⁹ Charles Enschedé még 1908-ban is meglévőeknek nevezi. Haiman azt írja, hogy Kis típusait a 19. század első feléig használták.⁴⁰ Későbbi sorsukról a 19. századi velencei örmény kiadványok Haimannál időben szélesebb körű vizsgálata adhatna hírt. A matricák a mai napig nem bukkantak fel, a sokáig ott élő Fogolyán beszámolója szerint ugyan vannak a szigeten régi nyomdai felszerelések elraktározva, de ezekből nehéz lenne kiválasztani a mester típusait.⁴¹ Így sorsukról bizonyos továbbra sem tudható.

Az amszterdami betűket Mechitar apát is nagy becsben tartotta, Zarbhanaljan szerint pedig az amszterdamiak egyenesen az örmény nyomdászatnak a 19. századig utolérhetetlen, fényes korszakát teremtették meg.⁴² Túlzás nélkül állítható, hogy ebben a fényes korszakban egy magyar betűmetszőnek, M. Tótfalusi Kis Miklósnak is jelentős érdem jutott.

*

JEGYZETEK:

- ¹ Bár tanulságos lenne a két nép kultúrájának ismerői számára megvizsgálni, hogy milyen hasonlóság, párhuzamosság, esetenként ellentét körvonalazódhat a külföldön, nehéz sorsú hazájáért a kultúra, könyvnyomtatás eszközével küzdő örmény nyomdászok és Tótfalusi között.
- ² Nevét a szakirodalom – egymással vitatkozva – Misztótfalusiként, illetve Tótfalusiként is számon tartja, külföldön általában Nicholas Kisként ismeretes. Nyomatványai impresszumában szinte mindig az itt olvasható formában tüntette fel nevét. Ezért a tanulmányban így, illetve a kortársai által használt rövid Tótfalusi alakban fogom említeni.
- ³ Életéről számos írás látott napvilágot. A teljesség igénye nélkül válogatva ezek közül, életművét összefoglalta: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, Bev. tanulmánnyal és magyarázó jegyz. közléssel JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kritérium, 1974. Nagy felkészültséggel, de nem tudományos igénnyel: MOLNÁR József, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Bp., Balassi, Berlin, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2000.; legújabban lexikon szócikk szerűen: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, XII, Bp., Balassi, 2011, 90–95. Az életrajz közben ezek lapszámaira külön nem hivatkozom, az egyéb szaktanulmányokat, monográfiákat lásd a további jegyzetekben.
- ⁴ Linköping, Stifts och Landsbiblioteket Br. 33. No. 15. Kiadásai: Carl BJÖRKBOM, *Henrik III Keyzers georgiska stilprov*, Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen, 1935, 97–98, latin eredeti és magyar fordítása: JAKÓ, *i.m.*, 325, illetve 326. További kiadásait lásd. JAKÓ, *i.m.*, 476.
- ⁵ Mindezekben jórészt nemcsak azt kell érteni, hogy öntött ólombetűket értékesített, hanem az azok későbbi újraöntéséhez szükséges réz öntőmintáscskákat (matricákat), sőt egyes esetekben a matricák készítéséhez szükséges acélformát, patricát („stempelyt”) is átadott. Értelemszerűen ez utóbbiak jóval nagyobb értéket képviseltek.
- ⁶ Betűmetszői munkásságát alaposan tárgyalta önálló monográfiájában HAIMAN György, *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és tipográfus. Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében*, Bp., Magyar Helikon, 1972, 27–137; bővítve angolul: HAIMAN György, *Nicholas Kis. A Hungarian Punch-Cutter and: Printer 1650–1702*, Bp., Akadémiai, 1983, 66–212.
- ⁷ TÓTFALUSI Kis Miklós *Mentsége*, szerk., a bev. tanulmányt írta és a jegyz. összeáll. HAIMAN György, Bp., Helikon, 1987, 101.
- ⁸ Az eredetileg Tótfalusi halálára készült nyomtatványból ma nem ismeretes példány, szövegét csupán Bod Péter kiadványa őrizte meg. *Erdélyi Féniks. Tótfalusi Kis Miklós, avagy prof. Pápai P. Ferentznek a 'könyv nyomtatás' mesteriségének találásáról, és folytatásáról, a 'Tótfalusi Kis Miklós emlékezetére írott versei. Melyeket szükséges és emlékezetes dolgokkal bővítvén ki-botsátani kívánt*, F. Tsernátomi BOD Péter, Kolozsvár, Ref. Koll., 1767, C₂b.
- ⁹ „Az Árménusoknak hasonlóképpen betűket készített, mely munkáért nagy kincs fizetést vett”; BOD Péter, *A' szent Bibliának historiája*, Szeben, Sárdi, 1748, 161.
- ¹⁰ DÉZSI Lajos, *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. [Misztótfalusi Kis Miklós]*, Bp., Magyar Tört. Társ., 1899. 203.
- ¹¹ SCHÜTZ Ödön, *Misztótfalusi Kis Miklós szolgálatai az örményeknek*, Magyar Könyvszemle, 1957, 335–346.
- ¹² HAIMAN, *Tótfalusi Kis...*, *i.m.*, 72.
- ¹³ HAIMAN, *Nicholas Kis...*, *i.m.*, 108–109, 405–414. Bár ő maga következtetéseit csak ideiglenes jellegűnek tekintette.
- ¹⁴ Patmabanasírák Handes (= Történettudományi Közlemények),
- ¹⁵ Közli SCHÜTZ, *i.m.*, 342. Néhány helyesírási változtatással és egy-két szó eltéréssel lefordította Fogolyán Miklós is: FOGOLYÁN Miklós, *Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi = Tótfalusi Kis Miklós. Az amszterdami Biblia kiadásának háromszázadik évfordulója alkalmából Debrecenben 1985. ápr. 25–27-én megtartott konferencián elhangzott előadások, Reports of the Conference on the Tricentenary of the Amsterdam Edition of the Bible by Nicholas Kis Tótfalusi: Debrecen, Hungary, 25–27 April 1985*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1985, 60–61. A bolgorig szövegbetűként használt típus, notgrir pedig álló kurzív.
- ¹⁶ Közölve: M. M. KLEERKOOPER, W. P. VAN STOCKUM, *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw*, S'Gravenhage, 1914, 773–774. Magyarországon közölte SCHÜTZ, *i.m.*, 342–343., JAKÓ, *i.m.*, 341–342. Magyar nyelven: ORSZÁGH László, *Misztótfalusi Kis Miklós és az első magyar könyv Amerikáról*, Magyar Könyvszemle, 1958, 30., valamint JAKÓ, *i.m.*, 342–343.
- ¹⁷ A levél megjelenésének adatait lásd a 4. jegyzetben. Érdekességként említendő, és egyúttal fontos adalék az amszterdami örmény nyomdászatról és betűmetszésről a jól értesült és mindig pontosan hivatkozó Tótfalusi ugyanitt olvasható közlése neves elődjéről van Dyck-ről is, akit annyira megbecsültek „hogy az a mester, aki ezelőtt betűket készített az örmények számára, jöllehet nem teljesen elsőként, de mégis elsőül valóban jókat, azt a megiszteltetést kívánta és nyerte el tőlük, hogy mindazokat a könyveken, amelyeket ama betűkkel nyomtatnak, emlékeztetőül – mintegy második Evanderként – tüntessék fel nevét.”
- ¹⁸ Linköping, Stifts och Landsbiblioteket Br. 33. No. 16. Kiadásai: BJÖRKBOM, *i.m.*, 98–99.; ORSZÁGH, *i.m.*, 32–33.; a latin eredeti és magyar fordítása: JAKÓ, *i.m.*, 329, 331. További kiadásait lásd: JAKÓ, *i.m.*, 476. Talán Mattheosz nagybátyjáról, Thovmasz Vanandeci goghtni püspökről lehet szó. MOLNÁR, 3. jegyzetben *i.m.*, 164.
- ¹⁹ Teleki család marosvásárhelyi levéltára, P 659, Miss 26, fasc 716. Közölve: JAKÓ, *i.m.*, 323., korábbi kiadásit lásd: *Uo.*, 475. Jakó ugyanitt közölt megjegyzése szerint arról lehet szó, hogy a gyulafehérvári román nyomda újjászervezését végző nyomdászok között lehetett örmény származású betűmetsző vagy betűöntő, esetleg maga, a román nyomdászatörténetben fontos szerepet játszó, grúzként vagy örményként nyilvántartott Antim Ivreanul. Ehhez a személyhez fordulhattak a kolozsvári reformátusok nyomdájuk felújítása ügyében.
- ²⁰ HAIMAN, *Nicholas Kis...*, *i.m.*, 405–414. A szerző itt a betűkről tett megállapításait táblázatba foglalva is közölte, valamint felsorolja azokat a kiadványokat, amelyeket vizsgált. Ezeket itt nem sorolom fel ismét.

- ²¹ Részletes leírásukat és illusztrációikat lásd: HAIMAN, *Nicholas Kis...*, *i.m.*, 408–410.
- ²² *Uo.*, 409, IV. N.K. szám alatt leírva.
- ²³ Betűtörténeti kutatásokban használatos számsor első tagja a húszsorméretet mutatja, az „x méret” a minuszkulák („kisbetűk”), a „H méret” a majuszkulák („nagybetűk”) magasságát adja meg.
- ²⁴ HAIMAN, *Nicholas Kis...*, *i.m.*, 409, V. N.K.
- ²⁵ *Uo.*, 409–410, VI. N.K.
- ²⁶ *Uo.* 410; VII. N.K.
- ²⁷ G. ZARBHANALJAN, *Patmutbiwn hayakakan tpragruthean*, Venice, 1895, 159.; magyarul SCHÜTZ, *i.m.*, 73.; angolul HAIMAN, *Nicholas Kis...*, *i.m.*, 405.
- ²⁸ Az ólombetű öntéséhez szolgáló öntőmintácsról, és az annak készítéséhez szükséges acél szerszámról.
- ²⁹ Haiman Fogolyán Miklós páter szóbeli közlésére hivatkozik, amikor a levelet angolul közzéteszi. HAIMAN, *Nicholas Kis...*, *i.m.*, 405.
- ³⁰ FOGOLYÁN, 15. jegyzetben *i.m.*, 63. Vö. még SCHÜTZ Ödön, *Régi örmény nyomtatványok az Országos Széchényi Könyvtárban*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1960, 167.
- ³¹ Minden bizonnyal nem is tudták, nem tartották fontosnak majd fél évszázaddal később, több ezer kilométerre keletkezési helyüktől. Fogolyán a velencei Liber Domusok alapján kimutatta (FOGOLYÁN, 15. jegyzetben *i.m.*, 59.), hogy egy korábbi nagynevű amszterdami örmény nyomdász neve, Oszkan (Voszkan) alatt, (akinek készletéhez valószínűleg a Vanandeci által újrászervezett nyomdának nincs köze) tartották számon, mint voszganján betűk. Uő. tanulmányában és ahhoz írt jegyzeteiben írása megjelenéséig (1985) alaposan számba veszi a témában megjelent örmény és nemzetközi szakirodalmat, és azokban Tótfalusi felbukkanását.
- ³² A Bortolival való pereskedés után kaptak engedélyt, hogy a két másik nyomdával is dolgoztathassanak. Haiman az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható korabeli velencei nyomtatványokat vizsgálta. Felsorolásukat lásd HAIMAN, *Nicholas Kis...*, *i.m.*, 414. A témáról lásd SCHÜTZ, *Régi örmény...*, *i.m.*, 166–173.
- ³³ HAIMAN, *Nicholas Kis...*, *i.m.*, 406–414, az amszterdami típusokkal együtt ezek is megtalálhatók a táblázatban *Uo.*, 412–413.
- ³⁴ HAIMAN, *Nicholas Kis...*, *i.m.*, 409, IV. N.K. sorszám alatt ismertetve.
- ³⁵ HAIMAN, *Nicholas Kis...*, *i.m.*, 409 V. N.K.
- ³⁶ *Uo.*, *i.m.*, 409–410, VI. N.K.
- ³⁷ *Uo.*, *i.m.*, 410; VII. N.K.
- ³⁸ FOGOLYÁN, 17. jegyzetben *i.m.*, 63.
- ³⁹ SCHÜTZ, *Misztótfalusi Kis...*, *i.m.*, 345. Nyilvánvaló, C. F. NEUMANN, *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur*, Leipzig, 1836, 241. tett megjegyzése legfeljebb az Amszterdamból származott betűkre vonatkozhat, a Tótfalusi típusokat külön nem ismerhette.
- ⁴⁰ Charles ENSCHEDÉ, *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XVe au XIXe siècle*, Haaerlem, 1908, 215.; HAIMAN, *Nicholas Kis...*, *i.m.*, 109.
- ⁴¹ FOGOLYÁN, 15. jegyzetben *i.m.*, 63.; kereste Molnár József is MOLNÁR, 2. jegyzetben *i.m.*, 168.; Haimannál is felmerül, hogy talán megtalálhatók HAIMAN, *Tótfalusi Kis...*, *i.m.*, 72.
- ⁴² FOGOLYÁN, 15. jegyzetben *i.m.*, 63.; G. ZARBHANALJAN, 29. jegyzetben *i.m.*, 160.

* A dolgozat az OTKA K 104231. számú programjának támogatásával készült.

Örmény könyvkultúra és örmény irodalmi értékek a Kárpát-medencében

Kovács Bálint

Unió előtt – unió után.

Gondolatok a Kárpát-medencében megtalálható örmény kéziratok vonatkozásában

Az örmény nyelvű kéziratok, legyen szó a Kaukázusról vagy Kilikiáról, a Krími félszigetről vagy Szucsáváról a középkorban magas fokon hordozták az örmény tudományosságot és kultúrát, akár teológiáról, történetírásról, jogtudományról vagy akár az orvostudományokról beszélünk. A tudományos színvonal mellett a művészeti értékek is figyelmet érdemelnek, az örmény miniatúrafestészet kiemelkedő volta miatt. Kelet-Európában a krími, szucsávai, leMBERGI, kamenyec-podolski örmény kéziratmásoló műhelyek nem provincialitást jelentettek, hanem az örmény kultúra magas rangú hordozói voltak és eljutottak a Kárpát-medencébe is. A kéziratok tanúskodnak arról az interregionális kapcsolatrendszeréről, amelyet az örmény kereskedők, örmény misszionáriusok és papok működtettek az évszázadok folyamán: amit Erzurumban ismertek, azt ismerték Lembergben is, ha egy Grigor Narekacitól származó szöveget szerettek volna Aleppóban olvasni, azt megtehették Szucsávában is. Az örmény tudománytörténetben a kelet-európai örmény közösségek és tudományos műhelyek nem mint rendkívüli intézmények ismertek, hanem mint az örmény kultúra és művelődés extraterritoriális intézményei, amelyek a tömb-örménységtől bár távol voltak, tartalmukban azonban az örmény kultúrához és társadalomhoz organikusan kötődtek.

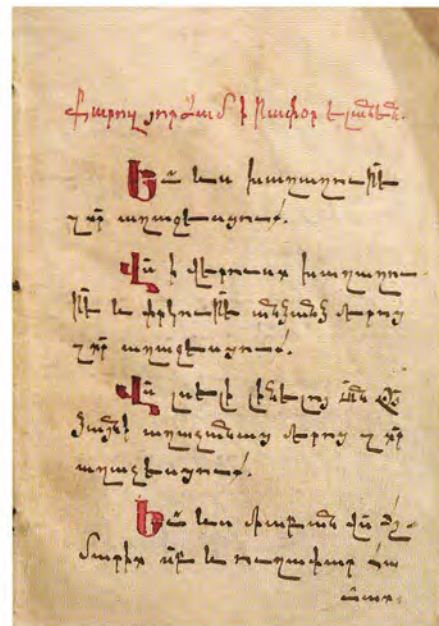
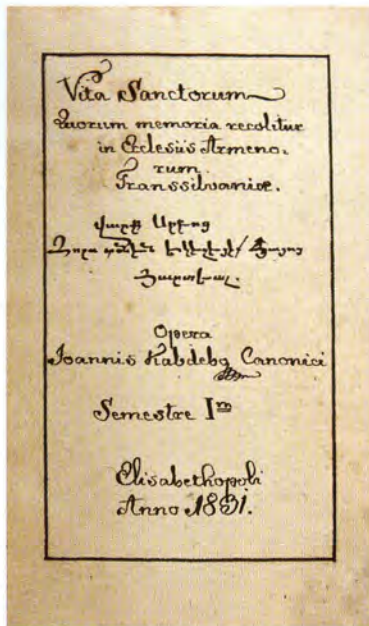
Ezen kulturális kötődés egy bilaterális kapcsolatot jelentett az örmény kultúra, illetve Közép- és Kelet-Európa között. Egyik irányból a kis-ázsiai, kaukázusi

örmény szerzők művei, az örmény irodalom és tudomány jelent meg Kelet-Közép-Európában, míg másik irányból a nyugat-európai filozófia, kultúra és teológia az örmény közösségekben lett ismert. Többféle recepció rétegről és irányról lehet ennek értelmében beszélni: az antik auktorok recepciója, a katolikus művek, teológiai diskurzusok megjelenése az örmény kéziratokban, amelyeket a kora újkor hajnalán e terület scriptoriumaiban olvastak, másoltak, értelmeztek. Bármelyik esetről legyen is szó, a közös fundamentum az antik örökségre támaszkodó keresztény kultúra volt.

Ha a katolikus egyházzal való uniót követő kéziratokat vizsgáljuk, azok tartalmában és szerkezetében változást veszünk észre. A 17–18. században a számtalan latin befolyás az örmény kéziratokat sem hagyta érintetlenül. Azok a kéziratok, amelyek ebből a korszakból származnak, már sem miniatúra-művészetükben, sem tartalmukban nem jellemezhetők úgy mint az unió előtt készült társaik. Bár korábban is találkoztunk liturgikus jellegű kéziratokkal, ezek aránya az uniót követően megnő. Emellett a katolikus teológiai értekezések, szentírás-másolatok, tudományos segédművek elsősorban a korszak örmény kézirateinak főbb típusai. Ezekről a kéziratokról már kevésbé mondható el, hogy az örmény irodalom és tudományosság magas fokú hordozói voltak, inkább többnyire a katolikus, leginkább jezsuita műhelyekből származó teológiai gondolatokat jelenítették meg.

Tézisünk a Kárpát-medence vonatkozásában talán a Szépvízen található *Makula nélkül való tükrök* című kéziratban tükröződik a legjobban. Bár a galíciai kéziratmásoló műhelyekből több olyan kézirat is maradt fent, amely lengyel nyelvű szöveget örmény átírásban közöl, a magyar nyelv esetében tudomásunk szerint ez

◀ 1. A szamosújvári örmény könyvtár részlete

2. Néhány tipikus példa az egyházi unió utáni kéziratokra kárpát-medencei gyűjteményekből. A) Örmény katolikus egyházi kalendárium (Tönac'oyc', Szamosújvár, 1861), Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár 339/h 1. doboz; B) Szentek élete (Vita sanctorum/Varg srboy, Elisabethopoli, 1831) Szépvíz, Örmény Katolikus Plébánia; C) Örmény imák, Budapest, Örmény Katolikus Lelkésziség

az egyetlen ilyen típusú kézirat. Egy népszerű vallásos műről van szó, amelynek eredetijét cseh nyelvből egy klarissza apáca, Újfalusy Judit fordította magyarra.¹ Az eredeti cseh mű 1698-ban jelent meg Prágában, a következő címmel: *Veliky Závot Pána a Spasytelé Nassého Krysta Gezisse A geho neyswétégssy ... Matky Marye Panny ...* Ugyanakkor ez a cseh nyelvű munka is már egy német munka, Martinus Linus művének a *Das große Leben Christi*-nek a fordítása.² A német eredetit 1677-ben 300 példányban nyomtatták ki. Hatása a népi vallásosság szempontjából is nagyon jelentős, amely egészen a Kárpát-medencéig hatott.³ A magyar nyelvű *Makula nélkül való tükör* nem pusztán egyszerű fordítása az eredetinek, hanem az Újfalusy Judit általi átdolgozása is megfigyelhető, aki bizonyos helyeken rövidítette, bizonyos helyeken bővítette az eredeti szöveget. A magyar nyelvű kiadás is nagyon kedvelt lett, a 18–19. században több mint 10 kiadása ismert, és hátrahagyta nyomait a népi vallásosságban és a vallásos irodalomban is. Medgyesy-Schmikli Norbert kimutatta, hogy a mű a csíksomlyói iskoladramákra is nagy hatással volt.⁴

Címlap	
Eredeti örmény betűs szöveg	Magyar
1. Mõgowlõ nilgowl wõlow	1. Makula nélkül való
2. Dowy Gowyr	2. Tükör
3. Mějll	3. mely
4. Őz owytoizoioy	4. az Üdvözítő
5. Jezus Grizdownõg	5. Jézus Krisztusnak
6. Is	6. és
7. Sënd siyliinëg ilëgid ojk	7. szent Szülőjének
8. Gësërvës ginsënvetsie is hõlalai õt	8. Keserves Kinszenvedései és halálait
9. Kiõ[...] ëlowj zëj niëwlow, l mokiõyr niëvrë förti	9. Adj elő cseh nyelvből, magyar nyelvre
10. Dõddõd.	10. fordítattott
11. Mosd bëtik owyeõnnõn sõg gërdësin lëlg	11. Most pedig újonnan sok keresztény lélek
12. Powzkowy givansakarøj nëkieszaer gi	12. buzgó kívánságára negyedszer ki
13. Niõmtõttõtõt	13. nyomtatott
14. Nõyk Sõnmpõtõn	14. Nagy Szombatban
15. õ Jezus tarsõsakõj agat gölëk pëtowiwël	15. A Jézus Társaság betűivel
16. 1765. Eztëntowlën	16. 1765. Esztendőben

A Szépvízen található mintegy 828 oldalas kézirat örmény betűhív átírásban tartalmazza a Nagyszombatban 1765-ben magyarul kinyomtatott művet. A mű értékes nyelvészeti forrás is, hiszen vizsgálatával fonetikai nyelvelmékeket is vizsgálni lehet, vagyis, hogy a kézirat másolója az örmény ábécé melyik hangját feleltette meg a magyar betűknek, hogyan írták át a magyar szavakat. A kézirat az örményül alfabetizált, ám magyarul beszélő lelképásztornak, értelmiségieknek, híveknek készülhetett. Sajnos eddigi kutatásaink alapján még nem tudjuk, hogy a gondosan bekötött kézirat hol készült pontosan és ki volt a másoló. Az írásképp arra bizonyíték, hogy egy kéz másolta és hiánytalanul tartalmazza a teljes, Nagyszombatban kiadott művet.

4. Patrubby Antal, erzsébetvárosi örmény főesperes-plébános (1791–1814), az erzsébetvárosi könyvtár megalapítója

3. A szamosújvári örmény könyvtár ex librise: „Matenadaran S. Erordowt'ean I Hayak'atak” (jelentése: Szentháromság Könyvtár Szamosújváron)

Örmény tematikájú iskoladrámák a Kárpát-medencében

Az iskoladráma az újkor drámatípusa, amely a 16. század második felében kezdett kialakulni, eredeti nyelve a latin volt. Ezek a darabok nem magas szintű irodalmi művek, ugyanakkor jelentőségük vitathatatlan, mivel a nemesi udvarok színházairól vagy éppen a népszínházokról sok forrást tartalmaznak. Az iskoladrámák célja nem feltétlenül a magasfokú művészet ápolása volt, sokkal inkább a nevelés, az oktatás, illetve a szórakoztatás.⁵ Az iskoladráma tradíció különböző forrásokból táplálkozott, itt főleg a Bibliát, apokrif forrásokat, illetve a legendákat érdemes kiemelni. Az egyik legfontosabb Mária életrajz prózai megjelenítője volt a már említett *Makula nélkül való tiükör*.⁶

Az örmény iskolaszínház (dprat'atron) kezdete Lemberghez, a Collegio Armeno et Rutheno intézményhez kötődik, így a célja is ehhez igazodott: a katolikus vallás erősítése, az örmény unió gondolatának népszerűsítése, amelynek megalapítója pedig Aloisius Pidu volt.⁷

A kárpát-medencei 18. századi iskoladrámák között több örmény témájú található.⁸ Az első iskoladráma,

5. Az erzsébetvárosi örmény könyvtár bútorzata

amelyik az örmény tematikát megjelenítette, a Nyitrán 1726-ban bemutatott *Tigranes Armenorum Rex*. A színelapot – ahonnan a dráma cselekményét és a szereposztást megfigyelhetjük – Nagyszombatban nyomtatták. A pesti piarista iskolában 1730-ban *Joannes Armeniae Rex, dein Asceta* címmel játszották, amelyhez a színelapot Joannis Georgius Nottenstein nyomtatta ki.⁹ 1735-ben Besztercén a piarista iskolában ezt, a *Joannes Armenia Rex, dein Asceta* című iskoladrámát ismételtelen előadták, természetesen más szereposztással. 1788-ban Pesten a szemináriumban a *Leonis Armenias infelix vitae exitus* című latin nyelvű iskoladrámát mutatták be.¹⁰

A darabok cselekményében az örmény királyok küzdelmei állnak a török és perzsa uralkodókkal szemben. Az örményeknek tehát nem azon attribútuma jelenik meg, hogy ők az első keresztény nép, ha-

nem az évszázados küzdelemük a törökkel, amelyik a 18. században apokaliptikus hangsúlyt is kapott.

Örmény könyvhagyatékok a Kárpát-medencében

A kárpát-medencei örményekhez kötődő irodalmat vizsgálva jelentőségükben az örmény könyvtárakat és könyvhagyatékokat emeljük ki, amelyek az örmény irodalmiság megőrzői voltak a 17. század végétől napjainkig. Az örményekhez kötődő könyvtárak és az örmény nyelvű könyvállomány a kelet-közép-európai kultúrtörténetnek egy egészen sajátos és különleges kincsét képezik. A világ szinte valamennyi szegletéből származó örmény régi nyomtatványok az örmény kapcsolatrendszereknek köszönhetően jutottak el a Kárpát-medencébe is, legyen szó kereskedelmi, egyházi, illetve kulturális kapcsolatokról.

Jelenleg Szamosújváron, Erzsébetvárosban, Gyergyószentmiklóson találhatóak örmény egyházi könyvtárak, de nem elhanyagolható a Szépvízen fennmaradt örmény könyvállomány sem, ezeken túl még Kolozsváron az Állami Levéltárban valamint Budapesten az Orlay utcában lévő Örmény Katolikus Lelkészség tulajdonában található nagyobb számban régi örmény nyomtatványok. A kolozsvári levéltárban lévő nyomtatványok a szamosújvári Örmény Múzeum egykori gyűjteményéből kerültek Kolozsvárra.

A könyvtárakról a legkorábbi információk a Canonica Visitatiók. Szamosújvár esetében például Jakobffy János, a főesperes az 1787-es canonica visitatiohoz 109 könyvet tartalmazó könyvlistát csatolt.¹¹ Sajnos a canonica visitatiók, amelyek a 18. században az erdélyi örmény közösségekről is gazdag képet adnak, Erzsébetváros esetében könyvtárról,

könyvállományról nem számolnak be. A legbővebbnek számító 1766-os canonica visitatio az erzsébetvárosi örmény egyházközség gazdag voltát több ponton is igazolja, könyvekről azonban nem szól.¹²

Minas Bzsskyanc megemlíti az erzsébetvárosi könyvtár létezését – mint nyilvános könyvtárét –, amely a templomban a baloldali sekrestye feletti teremben helyezkedik el.¹³ Feltételezhetően a 19. századból maradt fent az a töredékes kézirat, amelyben a könyvtár állományát tematikusan kezdték el feldolgozni. Így szótárak, életrajzok, lexikonok, földrajzi művek stb. címszó alatt a kötet-, és példányszám megjelölésével kívánták a könyvtár állományát rendszerezni. Sajnos az elkezdett munkát nem fejezték be, amelyről az üres és félig kitöltött táblázatok árulkodnak.¹⁴ A 19. századból egy hosszabb latin nyelvű leírás maradt fenn a könyvtárról, amelyben az örmény

6. A Mechtár apát által Velencében kiadott örmény nyelvű Biblia, a harmadik teljes bibliakiadás örmény nyelven (Astowacašownc' Girk' Hnoc' ew Noroc' Ktakaranae'... // I Venetik k'alak'i, I Tparani Andoni Portoli, 1733)

7. A Mechtár apát féle örmény Biblia egyik példányának metszése az erzsébetvárosi örmény könyvtárban
(*Astovacašownc' Girk' Hnoc' ew Noroc' Ktakaranac'... // I Venetik k'atak'i, I Tparani Andoni Portoli, 1733*)

templomot „basilica”-ként említi a szerző. A könyvtár a sekrestye felett volt, már ebben az időben is, katalógussal nem rendelkezett. A könyvtár alapítójaként Patrubány Antalt, az erzsébetvárosi örmény plébánost, főesperest tüntették fel, gyarapodásként a helyi lelkipásztorok hagyatékát jelölték meg. A forrás szerint a könyvtárban helyezték el az anyakönyveket, az egyház és a város állami igazgatásának dokumentumait is.¹⁵ 1855-ből származik Csíki Imre és Csíki János erzsébetvárosi könyvleltára. 1012 címet soroltak fel szerzői betűrendes katalógusukban, a formátumnál közölték, hogy melyik címhez hány kötet tartozik, illetve a könyvet milyen formában (hányad rétbén) nyomtatták.¹⁶ A 19. század végén Ávedik Lukács, a város historikusa, monográfiájában mindössze pár mondatot szánt az örmény könyvtár bemutatására:

„E városon a legnagyobb könyvtár, a főtemplomnak 2200 művet magában foglaló könyvtára. E könyvtár

a főtemplom déli oldalán fekvő alsó oratóriumban van elhelyezve és pedig üvegszekrényben. Első alapját Patrubány Antal főesperes, a tudós férfi vetette meg. Van itt hiterkölcstani, jogi, nyelvtudományi, orvosi, sebészeti, földrajztörténelmi, és természettudományi mű, az egyházatyák commentárja, szóval nem egy értékes könyv vonja magára a kutató figyelmét.”

Az erzsébetvárosi örmény egyházközség *Historia Domusa* 1918-ból a következőkről tudósít:

„Ugyszólván másfél évig nem kis fáradsággal történt az összes örm. egyh. tulajdonát képező könyvtárnak szabályszerű újjärendezése nyelvek és nagyság szerint csoportosítva a sekrestye feletti oratóriumban mint a könyvtár szobában. E könyvtári könyvek az időben lettek lepecsételve Ex Libris Bibliothecae Ecclesiae Armenae Elisabethopolitanae környomatú bélyegzővel. A könyvtári jegyzék f. év május 26-án épen Szent-Háromság Vasárnapjára lett kész.”¹⁷

Majd folytatta a könyvtár leírását a *Historia Domus* szerzője egy táblázat segítségével, amelyben pontosan megjelölte, hogy melyik szekrényben, hányas számú könyvek, milyen nyelven találhatóak.¹⁸ Ez alapján a táblázatos összefoglaló alapján a könyvtárban 13 nyelven összesen 3101 kötet volt található.

Adatok az örmény nyelvű könyvállomány vonatkozásában

A kárpát-medencei örmény könyvtárak talán legértékesebb és legbecsesebb része az örmény nyelvű könyvállomány, amely 17–19. századi köteteket tartalmaz. Nyomdahely szempontjából az amszterdami, velencei, konstantinápolyi, római, trieszti, bécsi örmény nyomdákat kell elsősorban megemlíteni, ugyanakkor Szentpétervárról, Tifliszből, Marseille-ből is érkeztek örmény nyelvű kötetek az erdélyi könyvtárakba.

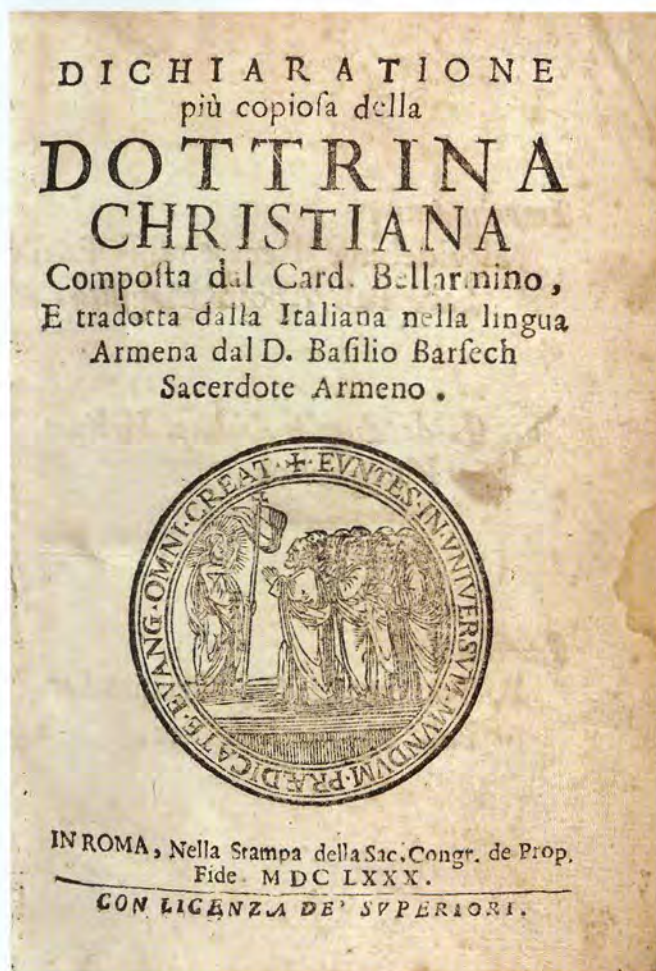
A kötetek témája főleg a vallás és a teológia köré csoportosul, ha következetesen szeretnénk egy közös megnevezést találni a kötetekre, akkor az „örmény missziós irodalom” fogalommal lehetne leginkább ezeket a nyomtatványokat meghatározni. A fogalommal nemcsak a római Sacra Congregatio de Propaganda Fide – mint misszióskongregáció – által nyomtatott kötetekre gondolunk, hanem sokkal inkább a Vardan Hunanean

lembergi örmény érsek által 1691-ben kidolgozott reformgondolatok nyomán megjelenő irodalomra. Az érsek célja az volt, hogy az apostoli örményeket az új eszmékkel és dogmatikai fogalmakkal megismertesse. A kialakítandó irodalmi háttérhez ő nemcsak a teológiai művek fordítását tartotta kívánatosnak, hanem kommentárokat a filozófiai és természettudományi munkákhoz, valamint a biblikus és filozófiai értekezéseket, többnyelvű lexikográfiai műveket, szótárakat, erkölcsstani, nyelvtani és logikai vizsgálódásokat.

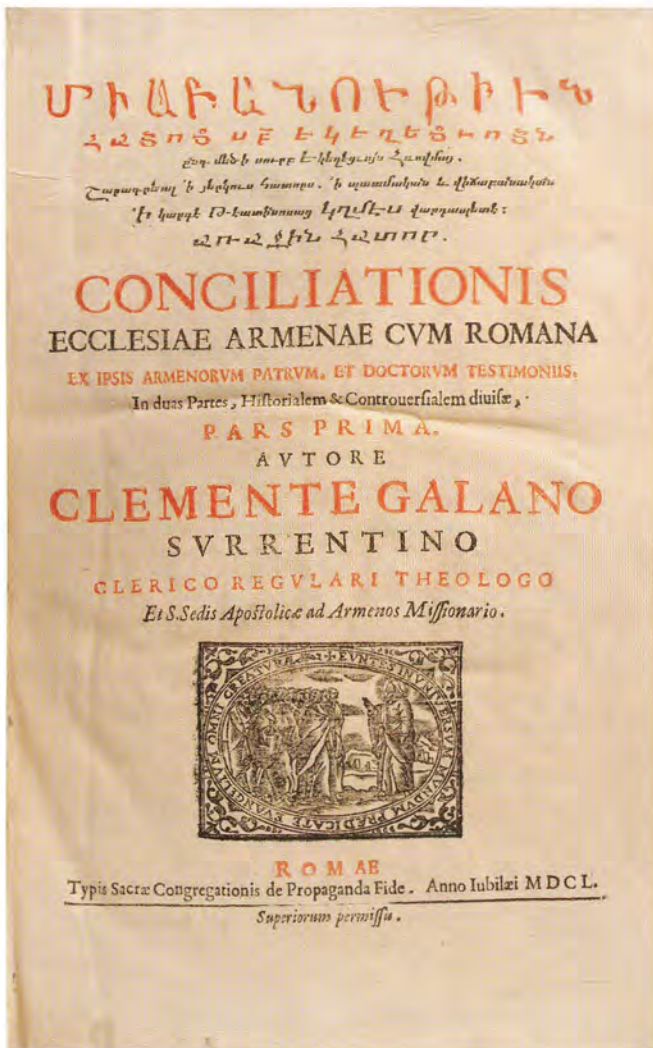
Sajátos állományt képeznek azok az örmény nyelvű kötetek, amelyek a római Sacra Congragatio de Proaganda Fide nyomdájából, a Tipografia Poliglottából kerültek Erdélybe. A Sacra Congregatio de Propaganda Fide római kollégiumában, a Collegio Urbanóban tanult többnyire az erdélyi örmény papnövendékek, akiknek nyilván nagy szerepük volt abban, hogy az itt készült nyomtatványok eljutottak Erdélybe. A könyvek szállításának kérdése kapcsán ugyanakkor egy érdekes adat áll rendelkezésünkre. Pápai Márton erzsébetvárosi örmény plébános egy levelében a bécsi nunciust, Giuseppe Garampit (1772–1776) arra kérte, hogy az örmény misekönyvet és rituálét – amely feltételezhetően a nuncius rezidenciáján lett leadva – adja át a „nemes Ludovicusnak”, aki erzsébetvárosi örmény kereskedő és ő majd Bécsből a településre fogja szállítani.¹⁹ Ez alapján a könyveket sokszor a helyi örmények – akik kereskedőként behálózták Európát – hozták magukkal Erdélybe.²⁰

Az eredményes missziós munkához elengedhetetlen volt – mint már fentebb említettük – a szótárak, nyelvkönyvek használata is. Számos nyelvkönyv, szótár található meg az örmény könyvtárak állományában. A grabar nyelvkönyv, a „*Ztowt'iwñ Haykabanowt'ean*”, latin fordításban a *Puritas Linguae Armenicae* az egyik ilyen, amelynek szerzője Hovhannes Holov (Johann Agop, Yovhannēs Kostandnowpolec'i Holov),²¹ aki jól tudott latinul és megpróbálta az örmény szintaxist a latin minta szerint felépíteni. Carl Friedrich Neumann azonban erről a módszerről nagyon kritikusan nyilatkozott és az Agop-féle *Puritas Linguae Armenicae* véleménye szerint inkább *Perversitas linguae Armenicae*-nek kellene nevezni, mert annyira helytelen és erőszakos az örmény nyelv leírását, bemutatását illetően.²²

A szótárak és nyelvkönyvek a missziós munkát nagyban segítették, aminek alapját az örmény nyelvű szentírás adta. Az örmény nyelvű Biblia erdélyi létezéséről már a canonica visitatiók is beszámolnak. Az Biblia örményre fordítása már az örmény ábécé Meszrop Mastoc által való megalkotását követően a legfontosabb célok között szerepelt és ez nagyon hamar – már az 5. században – megvalósult.²³ Az Ószövetség örmény fordítása gyakorlatilag az egyik legrégebbi idegen nyelvű fordítása az Ótestamentumnak, amely Meszrop Mastocnak és Movszesz Khorenacinak

8. A katolikus egyház missziós kongregációjának nyomtatványai nagyon gyakoriak a 18. századi erdélyi örmény könyvtárakban, elősegítették az örmény uniált egyház latinizációját. (Bellarmino, Roberto: *Dichiaratione più copiosa della dottrina christiana* // *Vardapetowt'iwñ k'ristoneakan ...t'argmanec'eal i Barslë Vardapetë Kostandinowpolec'woy* // *Romae, Typis Sacrae Congregationis De Propaganda Fide, 1680*)

9. Galanus munkája az örmény uniók teológiai háttéréről: Galano, Clemente // Klemes Galanos: Miabanowt'own hayoc' Sowrb Ekelec'woyn. // *Conciliationis ecclesiae armenae cum romana ... Pars prima* // Romae, Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1650

(Movses Xorenac'i) köszönhető. Az ő szószerinti fordításuk annyira jól sikerült, hogy az nagyban hasonlít az eredeti görög szövegre.²⁴ Az Újszövetség örményre való fordítása ugyanilyen alapos munka, Maturin [Benissere] la Croze az Újtestamentum örmény fordítását „minden fordítások királynőjé”-nek nevezte.²⁵ A könyvtörténeti ritkaságnak számító első teljes örmény nyomtatott Bibliából (Amszterdamban 1666–1668)²⁶ egy példány található Szamosújváron és egy

példány Gyergyószentmiklóson. Az ecsmiadzini vardapet, Voszkan Erewanc'i IV. Jakab katolikosz kérésére utazott Európába, hogy egy bibliakiadást előkészítsen. Amszterdam ehhez ideális volt a gazdag örmény kereskedők közelsége miatt, ugyanakkor megfelelő távolságra volt Róma minden vallási kérdésbe beleavatkozó politikájától is. A Voszkan-féle biblia annyira jól sikerült, hogy Voszkant az örmény könyvnyomtatás atyjaként emlegetik.²⁷

Az örmény Biblia kiadásának második állomása Konstantinápoly volt, ahol 1705-ben jelent meg, majd 1733-ban Velencében napvilágot látott a harmadik kiadása. Ez a nyomtatvány a mechitaristák vállalkozásához tartozott, amint a címdalán áll, szintén Voszkan bibliája alapján, csak jobb minőségű papírra nyomtatták és szebb képekkel illusztrálták. A velencei kiadás címlapja arról is tájékoztat, hogy az eredeti kiadás az ecsmiadzini katolikosz megrendelésére készült. Ebből a tényből az is látszik, hogy a mechitaristák célja nemcsak a katolikus örmények lelkipásztori ellátása volt, hanem az egyetemes örmény kultúra és az örmény nép szolgálata.

Az örmény nyelvű Biblia mellett az örmény himnárium az a vallásos irodalmi műfaj, amely mind az örmény apostoli mind az örmény katolikus egyházban egyaránt fontos szerepet játszott. Az örmény himnuszokat 8 tónusra alkották meg, a bizánci irodalmi tradícióhoz kapcsolódnak. A kánonokat az érsek Stefanosz Szjuneci (Step'anos Siwnec'i) vezette be az örmény apostoli egyházban, nagy valószínűséggel már Khosrov Anjevaci (10. század) idejében a teljes örmény egyházban elterjedtek voltak. Az örmény himnárium végső redakcióját Grigor Tatevac'i (Grigor Tat'evac'i, 1346–1409) valósította meg. A kanonizált himnuszok mellett az örmény kéziratokban gyakran apokrif himnuszok is előkerültek, amelyeket Vardapet Szahak Amatuni vizsgált meg és gyűjtött össze.²⁸ A sáraknokból számtalan példány található az erdélyi örmény könyvgyűjteményekben Amszterdamból, Konstantinápolyból, illetve számos más korabeli nyomdászati helyről.

A 17–18. századi örmény nyelvű nyomtatványok közül alapvetően három szerző emelkedik ki: Clemens Galanus, Jacobus Villotte és Hacsatur Erzrumeci, akik-

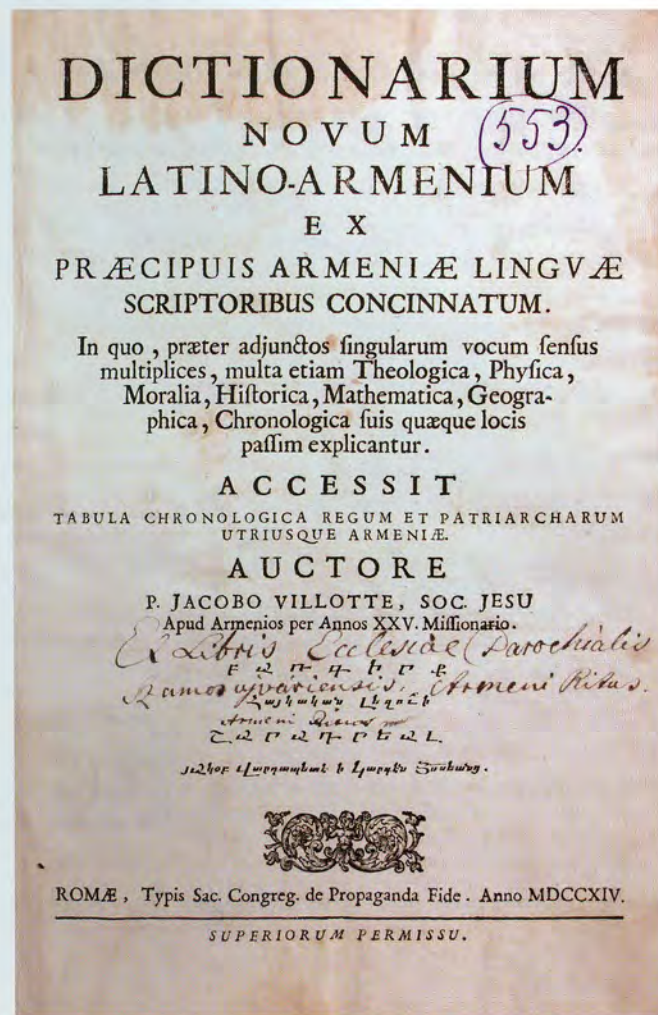
nek művei igen gyakoriak az erdélyi örmény könyvtárakban.

Jelentős az itáliai származású, majd az örmény területeket bejárt, végül Lembergben theatinus szerzetesként tevékenykedő Clemens Galanus örmény katolikus uniókat taglaló történeti és teológiai kézikönyve.²⁹ Az ő művei még ma is kiemelkedő forrásai az örmény katolikus uniók történetének mind teológiai, mind történeti szempontból. Ugyanakkor Galanus nemcsak teológusként, de nyelvtani, történeti és filozófiai művek szerzőjeként is ismert.

A francia származású jezsuita, Jacobus Villotte Iszfahánban 12 évig működött, ahol nagy buzgalommal tanulta az örmény nyelvet.³⁰ Több helyen is megfordult, leveleiből – amelyeket Rómába küldött és fennmaradtak – kitűnik, hogy Konstantinápolyban és Erzurumban és Iszfahánban is tevékenykedett.³¹ Előjárói azonban visszahívták Európába, Franciaországban több kollégiumot is igazgatott, végül 1743-ban Saint-Nicolasban halt meg 87 évesen.³² Villotte tevékenységét elsősorban gazdag irodalmi munkássága alapján lehet értékelni, a jezsuita rend 9 művet tart tőle számon. A munkák latin, örmény, illetve francia nyelven íródtak, műfajukat tekintve teológiai munkák, illetve történeti, nyelvészeti jellegű értekezések, kézikönyvek.³³ A történészeknek, armenológusoknak talán egyik legérdekesebb munkája az utazásait bemutató francia nyelvű műve – amelyet Franciaországba való visszatérése után írt –, amelyben emlékiratszerűen számol be Kis-Ázsia örmény területeiről, kolóniáiról – igaz meglehetősen „katolikus” szemszögből.³⁴ Az erdélyi örmény könyvtárakban szinte valamennyi munkája ismert.

Hacsatur Erzurumeci (Xač'atowr Ērzrowmec'i, Cacciadurus Arachiel, Chatschadur Arhakil Garin, 1666–1740) szintén misszionárius volt, Galanussal és Villotte-tal ellentétben azonban ő örmény származású volt és Erdélyben is tevékenykedett. Erzurumban született, majd a Propaganda Kongregáció római kollégiumában tanult (Collegio Urbano).³⁵ Teológiából doktorált, így viselhette a *vardapet* címet.³⁶ Gazdag – sokszor már grafománnak tűnő – levelezéséből műveinek kiadási körülményeit is megismerhetjük. 1729-ben írta Velencébe Rómából, hogy sokat prédikál és egy 50 ol-

dalas örmény nyelvű munkáját szeretné kinyomtattatni. Célja, amelyet több levelében is kifejtett, az volt, hogy még halála előtt művei jelenhessenek meg, amelyeket nem másért írt, csak azért, hogy népét, az örmény népet megvilágosíthassa. Carl Friedrich Neumann Hacsatur Erzurumeci műveivel, nyelvtudásával kapcsolatban igen kritikus volt. Neumann szerint Erzurumeci prózai művecskéi neveltségesek, új művei pedig, amelyek Velencében jelentek meg, alig hagyták el a nyomdát, mindjárt a feledés homályába merültek.³⁷ Erzurumeci leveleiből azonban teljesen más kép tárul elénk: a szamosújvári örmények elégedettek voltak ve-

10. Villotte, Jacques: *Dictionarium novum latino armenium ex praecipuis armeniae linguae scriptoribus concinnatum* // Yakob Villot : *Bararan Latin-Hay* // Romae, Typis Sac. Congreg. de Propaganda Fide, 1714

le, nemcsak a könyveit, írott prédikációit, de magát az életrajzát is szerették volna elolvasni. 1730. május 13-án arról ír, hogy 5 örmény pap megrendelte a műveit. Irodalmi munkájához volt két segítője is: Dominus Elias Ancirensis és Dominus Petrus Erzurumensis. Ők – mint nevükből is látszik – Ankarából és Erzurumból származtak, a művek korrektúrája mellett azonban a liturgiában diakónusként, szubdiakónusként teljesítettek szolgálatot.³⁸

Kulturális transzfer

Az örmény irodalom kárpát-medencei jelenlétének több szegmense van, vizsgálatával a helyi örmény társadalom átalakulása is bemutatható. A kulturális transzfer fontos eleme a kultúrák közötti kölcsönhatás, amely egyfajta belső átalakulásban fejeződik ki. Ez a mozzanat nagyon jól vizsgálható az erdélyi örmény könyvgyűjteményeken: a nyugat-európai latin keresztény munkák örmény nyelvű recepciója a különböző régi nyomtatványokban, majd ezek erdélyi megjelenése,

a kötetek több kiadásban való jelenléte, a latin nyelvű kiadások párhuzamos jelenléte az örmény kiadásokkal ezt egyértelműen bizonyítják.

Nyomon követhető az is, hogy a kultúra elemeit hordozó anyagi értékek (így a kéziratok és könyvek) kölcsönhatása hogyan változtatja meg a befogadó társadalmat, hogyan juttatja el a helyi örmény közösséget a teljes kulturális integrációhoz és nyelvi asszimilációhoz. Mint ismert, a 17. században az apostoli örmény keresztény hitet valló népcsoport a Kárpát-medencében uniót kötött a katolikus egyházzal, társadalmi integrációjuk már a 18. században végbement, nyelvük a 19. századra pedig szinte egységesen a magyar lett. Ezek a folyamatok a könyvállomány vizsgálatokor is jól kimutathatók. Ugyanakkor az egyházi hagyatékok összeolvadása miatt más szempontokra is figyelni kell az állomány elemzésénél. Az integráció folyamatában gyakorlatilag az egyház volt az egyetlen intézmény, amely – az örmény liturgia révén –, az örmény nyelvet a helyi társadalom számára szimbolikusan megjelenítette, ugyanakkor az uniót követő latinizálással az örmény nyelv elvesztésének is az egyház lett az egyik eszköze.

JEGYZETEK:

¹ VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükrök*, Magyar Könyvszemle 83/3(1967), 250–251

² Martin von COHEM, *Das grosse Leben Christi: oder Beschreibung deß bittern Leydens und Sterbens unsers Herrn und Heylands Jesu Christi und seiner glorwürdigsten Mutter Mariae*.

³ VIDA, *i.m.*, 252.

⁴ MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba–Budapest, 2009, 62–63.

⁵ NAGY Szilvia, *Két csíksomlyói iskolai színjáték kritikai szövegkiadása és szöveg tudományi vizsgálata*. Doktori értekezés, Miskolc, 2010, 4.

⁶ MEDGYESY-SCHMIKLI, *i.m.*, 52–186

⁷ Bella, BARSELJAN, *Lebahayowt'yan mšakowt'ayin kyank'v ev grakanowt'yoww XIV–XIX darerowm*, Jereván, 1992, 98.

⁸ Köszönettel tartozom Horváth Gábornak, aki az örmény tematikájú iskoladramákra felhívta a figyelmemet.

⁹ Vö.: KILLÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, Budapest, 1994, 447–449.

¹⁰ Vö.: KILLÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, Budapest, 1992 (Fontes Ludorum

Scenicorum in Scholis Institutisque Catholicis Hungariae), 234–235.

¹¹ Érseki és Főkapitányi Levéltár, Gyulafehérvár, Canonica Visitatio, Szamosújvári Örmény Egyházközség vizitációja, 1787. Catalogus Librorum Ecclesiae Parochialis Elisabethopolitane.

¹² Vö. HORVÁTH GÁBOR, *Erzsébetváros 1766-os canonica visitatioja, Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, Szerk. ÓZE Sándor, KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, 2006, 76–81.

¹³ Minas, BŽŠKYANC', *Čanaparbordowt'iwnc' I Lehasan*, Venetik, 1830, 118.

¹⁴ SZÖKGYL. Az erzsébetvárosi örmény katolikus plébánia iratai. 88 g – Tematikusan rendezett kötetek. I-es doboz D. kötet. Örmény Könyvleltár a 19. századból.

¹⁵ GUITMAN Barnabás, *Szilánkok az erzsébetvárosi örmény katolikus plébániatemplom könyvtárának történetéhez, Örmény diaszpóra...*, *i.m.*, 69–74.

¹⁶ Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár (a továbbiakban SZÖKGYL) 88/f – 1. doboz.

¹⁷ SZÖKGYL 88 g, 1-es doboz. Historia Domus. 112.

¹⁸ SZÖKGYL 88 g, 1-es doboz. Historia Domus. 112.

¹⁹ Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano) Archivio Nunziatura Vienna Vol. 196 fol. 295.r

- ²⁰ Az örmények transzregionális kereskedőtevékenységéről bővebben: Stefan TROEBST, *Isfahan-Moskau-Amsterdam: Zur Entstehungsgeschichte des moskauischen Transitprivilegs für die Armenische Handelskompanie in Persien (1666–1676)*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 41 (1993), Heft 2, 180–209.
- ²¹ KOSTANDNUPOLSEC'I, Yovhannes, *Puritas linguae armenicae*, Romae, Sacra Congregatio de Propaganda Fide, 1674.
- ²² Carl Friedrich NEUMANN, *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur*, Leipzig, 1836, 254–255.
- ²³ Artasches ABEGHIAN, *Vorfragen zur Entstehungsgeschichte der Altarmenischen Bibelübersetzungen*, Marburg, 1906, 38–39, 35–37.
- ²⁴ Carl Franz ALTER, *Bibliographische Nachrichten von verschidene Ausgaben orientalischer Bibeltexthe, und der Kirchenväter*, Wien, 1779, 81–82.
- ²⁵ ALTER, *i.m.* 116–117.
- ²⁶ ABEGHIAN, *i.m.* 38–39, 35–37.
- ²⁷ *Uo.*, 38–39
- ²⁸ Hakob K'YOSEYAN, *Das Armenische liturgische Schrifttum. Eine Hinführung = Armenische Liturgien. Ein Blick auf eine ferne christliche Kultur*, Szerk. Erich RENHART, Jasmine DUM-TRAGUT, Graz-Salzburg, 2001.; Armenuhi DROST-ABGARJAN, *Die armenischen Kanones von Astowacayaytnowtiwn. Philologisch-literaturwissenschaftliche Untersuchung zum Saraknoc*, Habil-Schrift, Halle an der Saale, 2003.; Hermann GOLTZ, *Zur Theologie und Theogrammatik armenischer Hymnen – Ein Beispiel: Das Magnificat aus dem Kanon auf die Geburt der Gottesmutter im Scharakan*, Leuven, 1989 (*Studia Patristica* 20.), 176–181.
- ²⁹ Személyéről bővebben: Gregorio PETROWICZ, *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626–1686)*, Roma, 1950, 206–207.
- ³⁰ Archivio storico della Sacra Congragazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma (=APF), Scritture riferite nei Congressi (SC) SC Armeni vol. 4. fol. 298r-300v; APF SC Armeni vol. 4. fol. 812r-813r.; APF SC Armeni vol. 6. fol. 300r; Archivium Romanum Societatis Jesu, Roma (a továbbiakban ARSI) Missiones V. Assistentia Galliae (a továbbiakban: Gall.) 97-I. fol. 242rv; ARSI Missiones V. Gall. 97-II. fol. 391r-392v; ARSI Missiones V. Gall. 104. fol.228r-230v; ARSI Missiones V. Gall. 104. 245rv.
- ³¹ APF SC Armeni vol. 4. fol. 812r-813r.
- ³² Életrajzi adatai: A. BACKER, D'A. BACKER, C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus ou notices Bibliographiques*, Tome 3, Louvan-Lyon, 1876, 1414–1415.
- ³³ Villotte-ról bővebben: KOVÁCS Bálint, *Francia jezsuita örmény misszióban – Jacobus Villotte munkássága = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, Szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, 2006, 667–675
- ³⁴ *Voyages d'un missionnaire de la Compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie*. Paris, Jaques Vincent, 1730.
- ³⁵ Gregorio HOFFMANN, *Il Vicariato Apostolico di Constantinopoli 1453–1830*, Roma, 1935, 23.
- ³⁶ F. TOURNEBIZE, *Aragélian Khatchatur = Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, Paris, 1912, 1436–1438.
- ³⁷ Vö: NEUMANN, 22. jegyzetben *i.m.*, 266.
- ³⁸ APF SC Armeni vol. 9. fol. 293v, APF SC Armeni vol. 9. fol. 394r, APF SC Armeni vol. 9. fol. 514r.

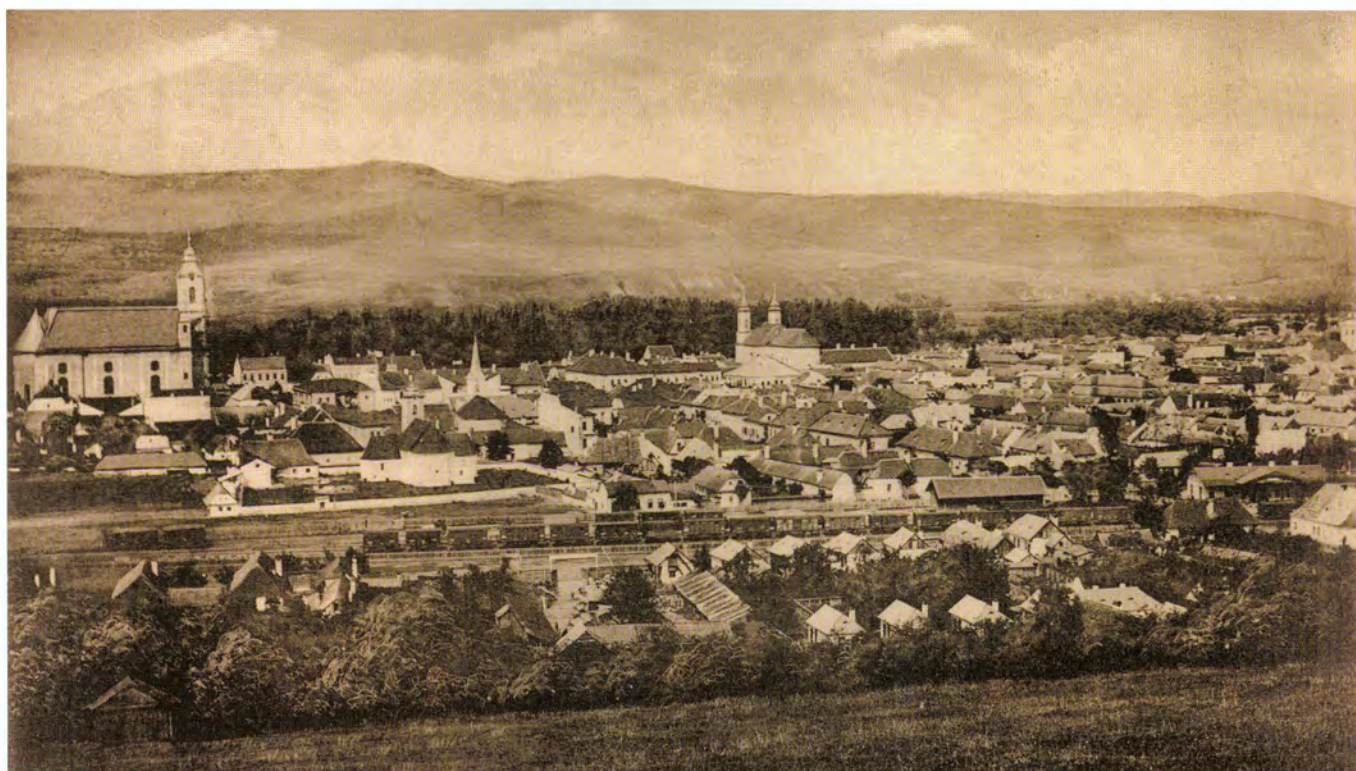

Kultúrák szintézise Szamosújvár városképében

Tamáská Máté

Szamosújvár városképe nem csupán erdélyi, de európai viszonylatban is kiemelkedő értéket képvisel. Kiteünetett művészettörténeti jelentőségét mindennek előtt barokk karakterének köszönheti.¹ Ismert, hogy

mények ezzel szemben nem nyugat felől, hanem Moldvából érkeztek Erdély földjére.³ A látszólagos elmentmondás mögött a betelepülő örmény diaszpóra integrációs stratégiája húzódott meg, amely az erdélyi

2. A város látképét uraló nagytemplom híven tükrözi az erdélyi örménység erős egyházi elkötelezettségét (archív képeslap a századforduló idejéből)

a barokk mint építészeti stílus és életforma, Bécs közvetlen hatásaként érvényesült a 18. századi Erdélyben.² A 17. század végétől több hullámban betelepülő ör-

rendi jogok kivívását a Habsburg ház iránti lojalitással kívánta biztosítani.⁴ Ennek az útnak volt meghatározó alappillére az egyházi unió, amely az örménység esetében a vallási és kulturális élet egészét átformálta.⁵ A 18. század közepére a szamosújvári örménység a nyugati katolikus egyháznak vált előretolt helyőrségé-

< 1. A templom mellett álló egykori kereskedőcsarnok, amely a szocialista városfejlesztés áldozata lett (archív fénykép)

3. A városról készült egyik legelső felmérés, amelyen még egy hosszanti főtér szerepel (18. század)

vé egy erős protestáns hagyományokkal bíró régióban. Az őrmény barokk ebben az értelemben tehát a rekatolizáció egy sajátos művészeti megnyilvánulása volt. Sajátosságát az adta, hogy nem a főúri vagy az egyházi rend, hanem egy városi kereskedő népesség önkifejezéséről volt szó. Főként a polgárság sajátos lakhatási és gazdasági igényeivel magyarázhatjuk, hogy Szamosújvár korabeli építészetének volt egy másik – a barokkon túli – jellegzetessége is, amely a környékbeli városi, nemesi illetve kismemesi hagyományok felé teremtett kapcsolatot. Az iménti felvetésből kiindulva elemzésünkben a 18–19. századi városképet a helyi építőhagyományok és a Bécsből importált barokk ízlés keveredéseként fogjuk értelmezni.

A Kolozsvártól alig negyven kilométerre fekvő települést egy „libalegelőn” mérték ki az 1700-as évek legelején.⁶ Gyors fejlődésére jellemző, hogy egy emberöltő múltán ott találjuk Erdély tíz legjelentősebb centruma között.⁷ A város sikere a kortársak figyelmét

sem kerülte el. Szongott Kristóf alapvető monográfiájában idéz egy 1775-ös kéziratot, miszerint Szamosújvár „válogatott és díszes épületeivel, derékszögű piacaival, egyenes utcáival az egész fejedelemség irigységét keltette fel; szép tervezete méltó a megtekintésre.”⁸

A „szép tervezet”, azaz a raszteres alaprajz az első figyelemreméltó megjelenési területe a külföldről hozott barokk alapelvek és az erdélyi minták keveredésének. A városalapítás legelső koncepciója még püspöki székhelyet vizionált. Egy 18. század első feléből származó térképen láthatjuk, hogy a reprezentatív püspöki épületeket az úgynevezett templomkertben, a mai templom háta mögötti telken kívánták elhelyezni.⁹ Az önálló őrmény katolikus püspökségről, illetve a püspöki városról szőtt elképzelések azonban hosszútávon illúzióknak bizonyultak.¹⁰ A városterv azon elgondolása, miszerint a hosszúkás főteret egy

4. A Salamon templom gótikus kapukeretét a közeli Bálványosvárról hozták át

impozáns barokk egyházi központ monumentális előkészítéseként építenék ki, már az 1720-as, 1730-as években sem volt realitás. A várost a polgárság építette fel, saját képére formálva azt. A léptékek (a templomot leszámítva) számottevően összezsugorodtak egy potenciális püspöki székhelyhez képest. A 18. század végére a piacteret egységes arányú polgárházak ritmusa uralta, középen a városházával és az árkádos vásárcsarnokkal. A zárt, kisvárosias architektúra azt a kolonizációs hagyományt élte tovább, amellyel az örmények közép-európai vándorlásaik során több helyütt is találkozhattak, így például Lembergben vagy Besztercén.

Az alaprajzban beállt változásoknál is erőteljesebb stílusrétegződés figyelhető meg a város 18. századi építészeti emlékeiben. B. Nagy Margit kutatásaiból tudjuk, hogy Szamosújváron a barokk csak az 1750-es évek után kezdett teret hódítani, szoros összefüggésben a katedrális kezdődő munkálataival.¹¹ Mindaddig az örmények helyi mestereket alkalmaztak. Eklatáns példája ennek a mai óváros határában álló Salamon templom. Közkeletű nevét meglepő módon nem védőszentjéről, hanem az alapító családról kapta. Az épület tömegkezelése későgót hagyományokra utal, a közeli Bálványosvárról hozott gótikus főkapu pedig a helybéli építészeti hagyományba való beilleszkedés igényét mutatja.¹² Ugyancsak befolyásolta Szamosújvár építészeti arculatát, hogy a környékén igen fejlett késő reneszánsz kőfaragó kultúra virágzott, amely még az évszázaddal korábbi várépítési munkálatokhoz kapcsolódóan alakult ki. A műhely munkájának legszebb emléke a Szabadság tér 12. számú épületének díszes ablakeretezése.¹³

Az erősen lokális kötődésű késő gótikus és reneszánsz ízlésvilág azután sem tűnt el a város építészetéből, hogy a 18. század második felében Szamosújvár az erdélyi barokk egyik legfontosabb centrumává vált. A reneszánsz térformálás hagyománya mindenekelőtt a házakhoz csatlakozó boltíves tornácokban élt tovább. A tornác a reneszánsz főúri lodzsa egyszerűsített városi illetve kismemesi változata, amely a 17–18. századi Erdélyben különösen kedvelt volt.¹⁴

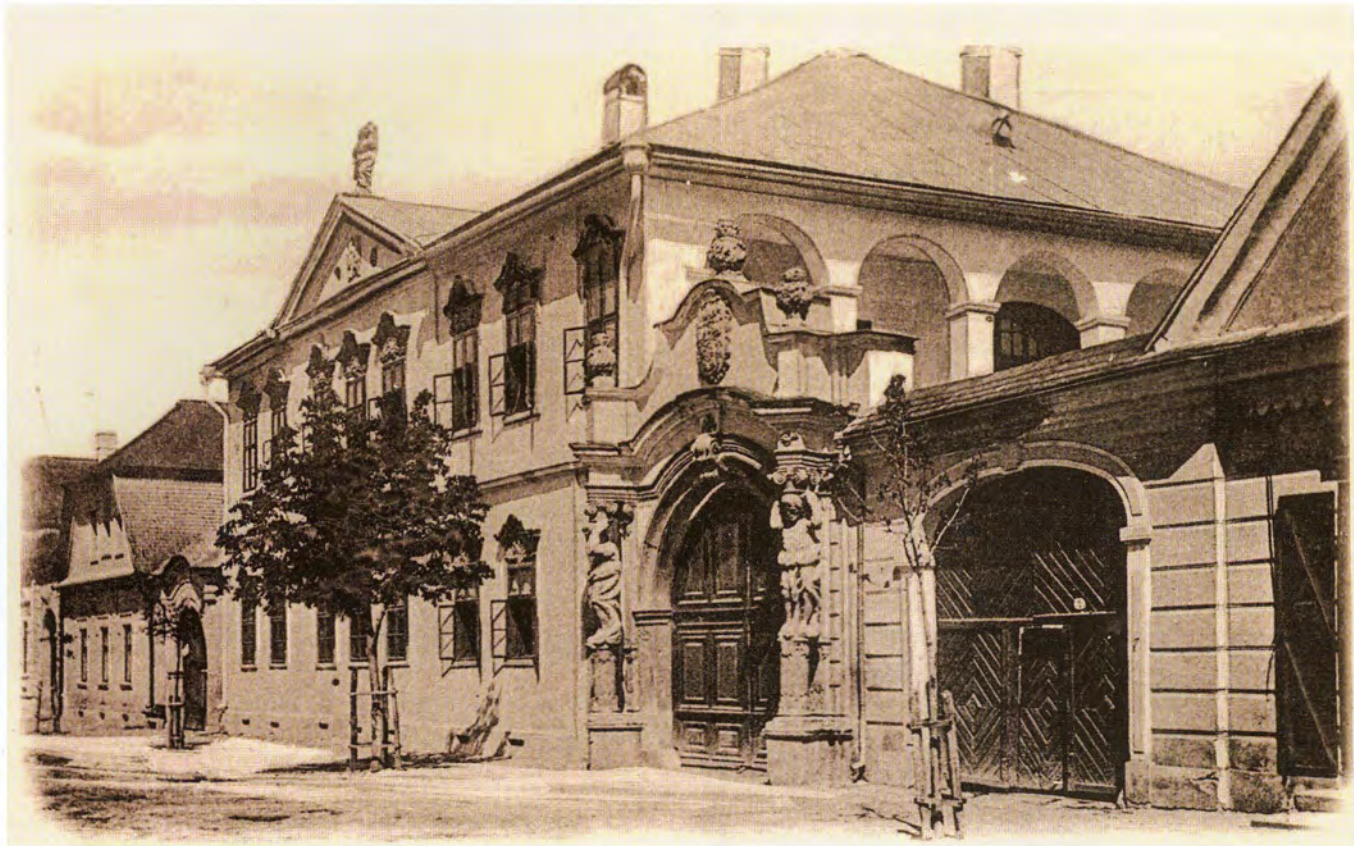
A tornác kérdése átvezet minket az örmény barokk építészet alapformájának kérdéséhez, amely számos

5. A szamosújvári örmény ház szerves része a tágas tornác, amelynek formai gyökerei a reneszánsz palota lodzsájáig nyúlnak vissza

párhuzamos olvasatnak hagy helyet. A geográfus Adobolyi Nagy Miklós például kész formákat lát maga előtt: „Szamosújvár örmény városmagja meggyőző minden kételkedőt afelől, hogy itt nem kezdetleges kísérletezgetést végeztek (...) az örmények, hanem egy hosszú kulturális múlt lezárt tapasztalatait öntötték át városformába.”¹⁵ Építészettörténeti szempontból azonban kétségek merülnek fel a kész formák kapcsán. Az örmény ház ugyanis több kulturális hatás keveredéseként alakult ki és nyerte el klasszikus formáját.

Ilyen hatásként vehetjük számításba a helyi népi építészetet. Szongott nyomán elterjedt a nézet, miszerint az örmény ház közvetlenül a népi építészetből fejlődött volna ki.¹⁶ Feltevése szerint az 1728-as tűzvész előtt háromhelyiséges faházak álltak Szamosújváron. A későbbiekben ezt a háztípust építették meg kőből, illetve egészítették ki újabb szobasorral. Szongott korának népi lakóházformáiból indult ki, pedig a 18. században a szamosi házvidéken még a kéthelyiséges, házból és pitvarból álló parasztházak voltak a meghatározóak.¹⁷ A népi építészettől átvételének elmélete annál is inkább problematikus, mivel a letelepülő örménység a jobbá-

6. A nemességet szerzett Karátszonyi család palotája a vidéki kastélyépítéset városi környezetbe helyezésének jellemző példája (archív képeslap)

gyi státusznál jóval magasabb rendbéli pozíciót kívánt elérni Erdélyben.

A kolozsvári építész, Virgil Pop disszertációjában átfogó kísérletet tett az örmény házak alaprajzi tipizálásra. Munkájában arra a megállapításra jutott, hogy az örmény ház nem más, mint a középtengelyes vidéki kastélyépítéset leegyszerűsített, városi viszonyokhoz igazított változata.¹⁸ Eszerint a hosszanti telkek miatt az épületek szimmetriatengelyét kilencven fokkal befordították, ezáltal az árkádsor az udvari oldalra került. Ez az eljárás az emeletes Karátszonyi palota vagy a Lászlóffy ház esetében egyértelmű. Pop szerint azonban nemcsak az emeletes paloták, de a földszintes hosszúházak is a vidéki kastélyok redukált változatainak tekinthetők.

Pop maga is hangsúlyozza, hogy a nemesi építészeti imitáló törekvések mellett mindvégig erősek maradtak a kapcsolatok a helyi lokális építészettel. A lo-

kális kötődést azonban nem annyira a népi építőhagyományok jelentették, inkább a környékbeli városok. Annak ellenére ugyanis, hogy Szamosújvár ba-

7. Az erdélyi viszonylatban kiemelkedően igényes örmény barokk stílus leginkább az ablakkereteken szembeötölő

rokk építészetének alapformája mai szemmel vidékiesen hat, a 18. századi viszonyok között az oldalhatáron álló tágas, egy-, illetve kéttraktusos hosszúház még egyértelműen városi formaként értelmezhető.

Az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk tehát, hogy az örmény barokk építészet alapformáját tekintve

8. Az örmény megrendelők igényességét mutatják a főként külföldi mesterek keze nyomát viselő mives kőfaragások

egyszerre több hatást is magába olvasztott: a reneszánsz reliktumait, a korabeli kastélyépítészeti alapelveit, a rendies városi lakóházmintákat, illetve csekélyebb mértékben ugyan, de a helyi népi hagyományokat is.

Az örmény barokk építészet további sajátossága Szamosújvár alapított jellegéből következik. Miközben az organikusan fejlődő középkori városok a 18. századra rendkívüli mértékben összezsúfolódtak, aminek következményeként zárt és emeletes utcafrontok képződtek, addig a frissen kimért Szamosújváron egy sokkalta lazább, szellősebb utcaképpel találkozunk. A nyugat-európai városfejlődést tanulmányozva Lewis Mumford hívta fel a figyelmet arra, hogy a 16–17. században egy új városforma született, amelynek jellemzője éppen az imént említett levegősség, a szabad területek és a kertek markáns jelenléte.¹⁹ Ebben a városformában a házhoz szervesen hozzátartozik a kert, de nem olyan formán, mint a magyar szakirodalomban jóval inkább feldolgozott alföldi parasztvárosokban.²⁰ A korai újkor város ugyanis úgy tartotta meg vidékies arculatát, hogy közben lakosságának foglalkozási struktúrája nagyon is

urbánus volt. Jellemző, hogy Szamosújváron a nem mezőgazdasági népesség aránya a korszakban 50–60 százalék között mozgott, ami erdélyi szinten kiemelkedően magas értéknek tekinthető.²¹

Noha az alaprajznak és a házak tömegének döntő fontossága volt a városkép alakulásában, Szamosújvár erőteljes barokk jellegét nem ennek, hanem a kapukon és az ablakkereteken alkalmazott díszítményeknek, a kerékvetőknél, szoborfülkéknek, illetve egyéb járulékos kisarchitektúráknak köszönheti. Ezeknek a díszítményeknek a kapcsolatai túlmutatnak Erdély határain. A kőfaragó mesterek a Monarchia örökös tartományaiból érkeztek, főként Alsó-Ausztriából és Morvaországból.²² A szamosújvári örménység mint mecénás és építtető a 18. században vezető szerepet játszott a barokk erdélyi meghonosodásában. Ezzel kapcsolatban a hetvenes-nyolcvanas évek műemléki felméréseit végző

9. Igen jellemző az örmény barokkra, hogy még az olyan tisztán funkcionális kisarchitektúrák esztétikumára is ügyelt, mint a kerékvető

10. A Dragoș Vodă utca 8. szám alatti ház (ma Martaian házként emlegetik). A díszítmények gazdagságához képest a házak tömegformája vidékies maradt, ami azzal járt, hogy a kapu a szamosújvári utcaképpen külön életet él a háztól, önálló tömegformaként jelenik meg

Miklósi Sikes Csaba meglátását érdemes idéznünk: „Sümegeg alig 150 km-re esik Bécstől, de ennek hatása sokkal erőteljesebben van jelen a mintegy 800 km-re fekvő Szamosújvár barokk építészetében.”²³

Nemcsak Sümegeg, de a környékbeli városokkal összehasonlítva is elmondható, hogy Szamosújvár karakterében szembeötlő módon érvényesül a barokk jelleg. Az Alsó-Ausztriát, Dél-Csehországot és Dél-Morvaországot idéző kőfaragványok annál inkább feltűnőek, minél inkább tudatában vagyunk a házforma vidékies, kisvárosias léptékének. A 18. század végi városban csak néhány emeletes palota emelkedett ki a fölszintes városszövetből. A földszintes épületek relatív szűk falfelületein nem állt fenn a díszítmények is-

métléséből adódó szabványhatás, ami a nagyobb erdélyi városok összevont telkein felépülő palotákon, ahol hat-nyolc ablak sorakozik a homlokzaton, elkerülhetetlenül bekövetkezett. A kisvárosi lépték emeli ki a nagykapuk díszítményeit is. A hagyományos középkori városok piacterein a 18–19. században már általános volt az emeletes homlokzat, ahol a falfelületek szinte elrejtették a kapudíszítéseket. Szamosújváron ezzel szemben az épület fő tömegétől elkülönülő kapu külön építészeti elemként vonzza magához a tekintetet, mintha csak egy szobor volna.

Az összkép, amelyet az örmény barokk építészet a különféle kulturális hatások szintéziseként létrehozott, számtalan részletében máig fennmaradt. Ennek

oka, hogy a 19. század második felétől Szamosújvár elvesztette fejlődésének társadalmi alapjait.²⁴ A századforduló építészeti beavatkozásai okán a városkép jelentősen, de a léptékek csak kis mértékben változtak. Ennek köszönhetően a historizáló épületek mellett a barokk továbbra is megőrizte karakterformáló szerepét. A huszadik századi háborúk és társadalmi válságok még ezt a szerénynek mondható építészeti

átalakulást is megakasztották. Az 1970–90 közötti évtizedekben napirenden volt ugyan a belváros szanálása, de egyedül a vasút felé vezető tengelyt bontották el. A forradalom óta eltelt két évtized nem hozott látványos átalakulást, sem pozitív, sem negatív irányba. Ugyanakkor reményre adhat okot, hogy a közelmúltban megindult több régi épület műemlékileg hiteles rehabilitációja.

JEGYZETEK:

¹ VIRGIL POP, *Armenopolis: oraş baroc*, Cluj Napoca, Accent, 2012, 302.

² B. NAGY Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben, Művészettörténeti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion könyvkiadó, 1970, 357.; SZEKFŰ Gyula, *A tizenhétedik század, 2. rész, A barokk-rendi korszak* = HÓMAN Bálint, SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, IV, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943, 366–372.

³ PÁL Judit, *Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei / Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province*, Cluj-Napoca, Romanian Cultural Institute, Center for Transylvanian Studies, 2005, 174.

⁴ KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. ŐZE Sándor, KOVÁCS Bálint, PILISCSABA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2006, 67.; MIKLÓSI SIKES Csaba, *Örmény kutatások Erdélyben az 1980-as években = A 300 éves örmény szertartású római katolikus egyház és közösségei Magyarhonban régen és ma*, szerk. ISSEKUTZ Sarolta, Budapest, 2000. szeptember 29 – október 1., Budapest, Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, 2001, 129.

⁵ NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja*, Doktori disszertáció, Budapest, ELTE BTK, 2008.; KOVÁCS Bálint, *Az irodalom és vallás kulturális közvetítő szerepe az erdélyi örmények integrációja során a 18. században*. Doktori értekezés tézisei, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010, 7.

⁶ SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900*, I, Szamosújvár, Aurora, 1901, 104.

⁷ SONKOLY Péter, *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, Budapest, L'Harmattan, 2001 (Atelier Füzetek), 279.

⁸ SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár, a magyar–örmény metropolisz irásban és képekben*, Szamosújvár, Aurora, 1893, 20.

⁹ MOL: S 84 No 0087: A szamosújvári vár. Kéziratok térkép. Erdélyi főkörmányzószekei térképek. (német nyelvű, 18. század)

¹⁰ SZONGOTT, *Szamosújvár szab. kir. város...*, i.m., IV, 48.

¹¹ B. NAGY Margit, *A barokk Szamosújvár születése, Építés-Építészettudomány*, XV, 1983, 32.

¹² *Uo.*, 29.

¹³ *Uo.*, 30.

¹⁴ BALOGH Jolán, *Az erdélyi renaissance*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943, 107.

¹⁵ ALDOBOLYI NAGY Miklós, *Örmény Szamosújvár – magyar Szamosújvár. Szamosújvár története, az örmények betelepítése, népesedési adatok 1880–1941*, Hitel, 1944/2, 106.

¹⁶ SZONGOTT, *Szamosújvár szab. kir. város...*, i.m., IV, 48.

¹⁷ GILYÉN Nándor, *Az erdélyi mezőség népi építészete*, Budapest, Terc, 2005, 42.

¹⁸ VIRGIL POP, *Armenopolis: oraş baroc*, Teza de doctorat, Bucureşti, Institutul de Arhitectura „Ion Mincu”, 1997, 91.

¹⁹ LEWIS MUMFORD, *A város a történelemben*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1985, 310.

²⁰ ERDEI Ferenc, *Magyar város*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 255.

²¹ SONKOLY, 7. jegyzetben i.m., 243, 252.

²² B. NAGY, *A barokk Szamosújvár...*, i.m., 36.

²³ MIKLÓSI SIKES Csaba, *Szamosújvár és Sümeg barokk belvárosának építéstörténeti sajátosságai = Tusnad 1998, Történeti városok védelme*, Nemzetközi Tudományos Konferencia, szerk. BENCZÉDI Sándor, HLAVATHY Izabella, Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe, Keöpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság, 1999, 69.

²⁴ BANYAI Elemér, *Egy népfaj pusztulása*, Pesti Napló, 1905. aug. 27., Újraéledt: Erdélyi Örmény Gyökerek füzetek, 2000/46. 10–13.

Az erdélyi örmények szakrális művészeti emlékei

Pál Emese

Az erdélyi örmény katolikus templomok előtt állva, berendezésüket szemlélve csaknem mindenkiben ugyanaz a kérdés merül fel: mi ebben az örmény? Néhány olvashatatlan felirat, néhány idegen szent magára vonja figyelmünket, de azon kívül a magyarországi barokk egyházi építészetből jól ismert emlékekkel, megoldásokkal találkozunk. A következőkben a 17. század második felében Erdélybe települt örmények sajátos egyházi viszonyainak, beilleszkedésének, kapcsolati hálójának és ezek konkrét alkotásokban való lecsapódásának néhány aspektusára szeretnénk rávilágítani, amely által talán érhetővé válnak az erdélyi örmény szakrális művészet katolikus jellegének okai. Erdélybe az örmények ősi apostoli gregoriánus örmény vallásukat hozták magukkal. Néhány évtizeddel a letelepedés után, 1689-ben Oxendio Virziresco térítő tevékenységének köszönhetően uniót kötöttek a római-katolikus egyházzal. Az unió döntő jelentőségű volt beilleszkedésük, templomaik kialakítása, azok berendezése és a különféle szentek tisztelete szempontjából is.

Templomok, kápolnák

Kevés adattal rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy az „eretnek” örmények az unió előtti időszakban hol és milyen körülmények között tartották istentiszteleteiket. Bár I. Apafi Mihály fejedelem engedélyezte számukra a szabad kereskedést, a nyilvános vallásgyakorlás jogát nem sikerült megszerezniük. Ezért kez-

detben magánházakban végezték az örmény apostoli liturgiát, a pataragot. A gyergyószentmiklósi örményeknek 1680-ban sikerült bérbevenniük a Ferenczfy György esperes által létesített *Idegenek temetőjében* álló fakápolnát, azzal a feltétellel, hogy ha Erdélyből Moldvába visszatérnek „mindazon szereket és egyházi öltönyöket, melyeket szerezni fognak (...) nem fogják magukkal vinni, hanem a kápolna részére visszahagyják.”¹ Ebből a rendelkezésből is kiolvasható az a tendencia, amelyet Oxendio Virziresco a római Hitterjesztés Szent Kollégiumának írt jelentésében megfogalmaz, miszerint csak ideiglenesen akartak Erdélyben megtelepedni, szándékukban állt visszatérni moldvai otthonaikba.² Lukácsi Kristóf az erdélyi örmények történetét összefoglaló latin nyelvű munkája szerint a gyergyószentmiklósi és a csíkszépvízi örmények Szebelébi Bertalan kézdiszentléleki plébánostól és püspöki helynöktől kértek és nyertek engedélyt, hogy két kápolnában saját rítusuk szerinti istentiszteletet tarthassanak.³ Bár Lukácsi nem nevezi meg az okmány kiadásának időpontját, Szebelébi Bertalan 1678 és 1707 között töltötte be a püspöki vikárius tisztséget, tehát az engedély is ebben az időszakban keletkezhetett.

A saját templom hiánya a katolikus egyházzal kötött unió után is problémát jelentett. Oxendio Virziresco a Propaganda Fidenek tett jelentéseiből kitűnik, hogy a frissen uniált örményeknek csak omladozó, templomnak is alig nevezhető fakápolnaik vannak Csíkszépvízen, Marosfelfalun és Bátoson, és a legtöbb helyen katolikus templomokban vagy magánházakban tartják istentiszteleteiket.⁴ Az 1700 körül Oxendio által alapított Szamosújváron, a püspök, a mai plébániatemplom jobb oldalán elhelyezkedő, saját házát alakíttatta kápolnává.⁵ Az 1731-es vizitáció

< 1. *A szamosújvári örmény katolikus plébániatemplom (1748–1804) a 20. század elején. Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ Fotótára, Budapest*

2. Az Idegenek temetőjének alapítását megörökítő felirat a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom cinteremfalának bejárata fölött

szerint a kis fatemplom főoltárán Mária mennybevételezt ábrázoló oltárkép, északi mellékoltárán Krisztus születése, míg a délin a czeszochowai Fekete Madonna másolata volt.⁶

A 18. század elejétől Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz kanonizálódott ör-

mény kolóniaként, amely nem csupán az örmények nagyobb számának, hanem elsősorban az örmény katolikus egyház jelenlétének köszönhető. Ezeken a településeken építették fel első, szerényebb kőtemplomaikat, majd monumentális szentegyházaikat. Érdekes megvizsgálni, hogy első kőtemplomaik felépítésé-

3. A szamosújvári Salamon-templom bejárata a Bálványosvárról származó későgotikus portáléval, Világosító Szent Gergely és Szent Szilveszter pápa szobrával a 20. század közepén. A Budapesti Örmény Katolikus Plébánia gyűjteménye

4. A szamosújvári örmény katolikus plébaniatemplom hajója a szentély felől

ben milyen modellt igyekeztek követni. Míg Moldvában még jellegzetesen örmény templomaik voltak, addig Erdélyben a helyi hagyományba próbáltak beilleszkedni. Jól példázta ezt Szamosújvár s egyben Erdély első örmény katolikus templomának alaprajza és egyes részletei. A Simai Salamon költségén 1723-ra felépült, azóta is Salamon-templom néven emlegetett szentegyház a vidék későgótikus falusi templomainak alaprajzát követi. A modell tudatos kiválasztásának tényét erősíti, hogy 1729-ben egy Bálványosvárról vásárolt későgótikus portálét építenek be az akkor elkészült torony földszintjébe. Ez a portálé eredetiségével a helyi hagyományokhoz köti a templomot.⁷ Ugyanez a törekvés figyelhető meg a többi erdélyi örmény katolikus templom építésénél is. Gyergyószentmiklóson (1730–1734) és Csíkszépvízen (1762–1785) a Székelyföl-

dön szokásos fallal kerítették körbe templomaikat. Két monumentális templomuk, az erzsébetvárosi (1766–1791) és a szamosújvári (1748–1804), már a települések szabad királyi rangjához méltó, nemcsak istentiszteletre szolgáló épületek voltak, hanem az örmények gazdagságának, művészi igényességének hírnökei is. Bár a szamosújvári templom tervezője ismeretlen, formai megoldásaiból arra következtethetünk, hogy nem az erdélyi, hanem az osztrák barokk mesterkörhöz tartozott. A hosszasan elnyúló építkezésben főleg helyi mesterek vettek részt, míg az építkezés befejezésére és a templom „hibáinak” kijavítására 1792-ben Jung József pesti építész szerződött, akinek a templom végleges, ma is látható kialakításában nagy szerepe volt. Erzsébetvárosban az építkezések irányítója Gindtner (Kinther) Ferenc prágai származású, Kolozsváron élő

5. Örmény katolikus plébániatemplom, Erzsébetváros (1766–1791)

építőmester volt. Az épülő templomot Mária Terézia császárnő 6000 forinttal támogatta, valószínűleg ennek és az örmények ismert Habsburg-hűségének köszönhető, hogy a főoltár Szent Erzsébet-ábrázolása Mária Terézia típusát követi.

Templomi berendezések

A templomok berendezésének elkészítéséhez a legjobb erdélyi mestereket igyekeztek alkalmazni. Ilyen volt Hoffmayer Simon⁸, a barokk és a klasszicizmus közötti átmenet legkiválóbb erdélyi szobrásza, aki a szamosújvári és erzsébetvárosi plébániatemplomban és a mechitartisták erzsébetvárosi templomában is dolgozott. A szamosújvári mellékoltárok gyengébb minősége a mester 1800-as halálával magyarázható. Az oltárok tervét Hoffmayernek tulajdoníthatjuk, kivitelezésüket azonban legénye, Csűrös Antal vállalta ma-

gára. Az, hogy Hoffmayer, Csűrös Antal, a festő Csűrös József az erzsébetvárosi és a szamosújvári templomban is dolgozott, nem lehet véletlen. Utalhat a különböző örmény kolóniák közötti szoros kapcsolatra – ajánlották egymásnak a mestereket – de ugyanakkor arra is, hogy a korban elenyészően kevés volt a minőségien dolgozó mester Erdélyben. Arra, hogy az egyes örmény központok közötti kapcsolat nemcsak mesterek ajánlásában, hanem konkrét adományozásban is megnyilvánult, jó példa lehet, hogy a csíkszépvízi templom 18. századi főoltárát egy Jordán Vártán nevű erzsébetvárosi polgár adományozta az egyházközségnek.⁹ A főoltáron ma is látható Jordán Vártán kereskedőjele örmény betűs monogramjával együtt.

Valószínűleg Hoffmayernek tulajdonítható az az ötlet is, hogy a szamosújvári nagytemplom baldachinos főoltárát az egi ferences templom főoltárának mintájára készítsék el. Bár az elképzelés már 1797-ben felmerült, a mester halála, Csűrös Antal bebörtönzése

és az anyagi források elapadása miatt csak 1842-ben valósult meg, mire a baldachinos oltárok már régen divatjamúlttá váltak. A megrendelő városi tanács és a papság részéről azonban az eredeti, csaknem ötven éves tervhez való görcsös ragaszkodás figyelhető meg. Végül 1841. február 17-én a szamosújvári papság levelet intéz a Pesten lakó Jakabffy Gergely táblabíróhoz a következő szöveggel: „Részszerint közhagyományból, főképen jegyzőkönyveinkből kitanulván azt, hogy a tek. táblabíró úr boldogult elődei mily méltánylól s követésreméltó bőkezűséggel igyekeztek részesülni az anyavárosunkban akkoriban felépítendő nagytemplomnak felségelésében...(mindezáltal) arra a véleményre vezettettünk, hogy forrón szeretett nemzetünk jelesebb tagjai közül csak is a tek. táblabíró urat illetheti az a dicsőség, mely szerint Isten iránti buzgóságtól felhevülve, nemzete és szülővárosa díszére a szinte 70 évig épült ékes templomunkban az isteni méltóságához illendőbb pompával bemutatandó áldozatok számára oltárt építsen.”¹⁰ Az örmény származású táblabíró nem állhatott ellen egy ilyen kérésnek. Az akkoriban Pesten sokat foglalkoztatott, morvaországi származású szobrászt, Uhrl Ferencet bízta meg az oltár elkészítésével, a Szentháromságot ábrázoló oltárkép pedig Diamanti Laccatari, macedóniai származású, Pesten élő festő alkotása. Az új, monumentális baldachinos oltárt 1842. október 1-én szentelték föl. Alig fél évszázad múlva azonban Bárány Lukács főesperes már a baldachinos oltár lebontása mellett érvel, mondván: „Az 1842-ben épült jelenlegi főoltár a templom stíljének korántsem felel meg, mert az oltár nagy méretei elfödik a szentély nagy ablakait és az oszlopfőket”. A lebontás szükségességét azzal indokolja, hogy „a nagy-oltár stílszerűtlenségéről tekintélyes nevű műértők is így nyilatkoztak, köztük hírneves hazánkfia Fadrusz is.”¹¹ Végül 1930-ban egy nagy belső restaurálás alkalmával elbontják. Mára az egykori főoltár emléke is elhalványult, pedig a tabernákulum háta mögött megtalálható a baldachint díszítő Jakabffy címer és az Uhrl Ferenc készíttette klasszicista vonású adoráló angyalok is a templom karzatán. Az erdélyi viszonyokhoz képest minőségi oltárt néhány 1920 körüli fénykép őrizte meg.

A szamosújvári örmény közönség vezetőinek művészi igényességére világít rá a mellékoltárok fest-

ményeinek megrendelése is. Korbuly Kelemen esperes vezetésével a városi vegyes gyűlés 1799 márciusában határozta meg az oltárok helyét és az ábrázolandó szenteket, ezt követően – valószínűleg az erzsébetvárosiak tanácsára – fölkérték a szebeni Friedrich Neuhäuser¹² festőt, hogy készítse el a 6 mellékoltár oltárképek rajzát. Az említett festő 1800 márciusában mutatja be a „négy darab kisedded kép formáit”, azok azonban nem nyerték el a szamosújvári vezetők tetszését, ezért úgy határoztak, hogy az oltárképeket Bécsből fogják megrendelni, ugyanis meg voltak győződve arról, hogy az „odaváló Pictorok díszesebb munkát fognak készíteni”.¹³ A mellékoltárok végül Bécsben készültek, a források azonban hallgatnak a festők kilétéről.

6. Baldachinos főoltár a szamosújvári örmény katolikus plébániatemplomban. Uhrl Ferenc, 1842 (elbontották 1930-ban). 1920-as évekből származó felvétel. Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár. 612/k 1 doboz

7. Világosító Szent Gergely megkereszteli Trdat királyt. Ismeretlen bécsi festő, 1800 körül. Örmény katolikus plébániatemplom, Szamosújvár

Örmény szentek tisztelete

Az erdélyi örmények egyházművészetében a katolikus egyházzal kötött unió nemcsak a római katolikus mintára épített és berendezett, a helyi hagyományokhoz igazodó templomokban nyilvánult meg, hanem a szentiszteletükre is ugyanolyan nagy hatással volt. Ezt támasztja alá legalábbis, hogy egész Erdélyben mindössze három jellegzetesen örmény szent, az örményeket krisztianizáló Világosító Szent Gergely, Szent Hripszime ókeresztény vértanú szűz és az örmény áb-

cét megalkotó Szent Meszrop Mastoc ábrázolásával találkozhatunk. E három szent tisztelete azonban nem egyöntetű. Szent Hripszimét ugyanis egyetlen 1778-as szamosújvári festményen láthatjuk, Meszrop Mastoc pedig egy 18. század végi szamosújvári fogadalmi képen jelenik meg. Nem így Világosító Szent Gergely, akinek eddig 13 oltárképét ismerjük, emellett azonban még számos szobor, üvegablak, zászló, falkép jeleníti meg.¹⁴ Az ő tisztelete csaknem töretlenül él az erdélyi örmények körében, a mai napig nagy ünnepeket keretében emlékeznek meg róla. E tisztelet funkciója azonban az évszázadok során változott, hol felerősödött, hol elhalványult. Világosító Szent Gergely oltárképei kitörték az örmény-katolikus templomokból és számos római-katolikus templomban is megjelennek. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy minden esetben örmény megrendelőhöz köthetőek, tisztelete nem volt jelen a katolikus hívek körében. A Világosító Szent Gergely képek elterjedése ennek következtében rávilágít arra is, hogy az ismertebb örmény központokon kívül hol éltek tehetősebb örmény családok. Ábrázolásainak erdélyi elterjedését vizsgálva fölfigyelhetünk arra, hogy az örmény katolikus templomokon kívül legtöbb ábrázolása a ferences rend különböző templomaiban jelenik meg. Így például külön oltára van a nagyszebeni és a dési ferences templomban, a székelyudvarhelyi és a fogarasi ferences templomok egy-egy oltárán pedig oromzati festményként látható. Az említett ferences templomok Világosító Szent Gergely oltárai közül kettőt ugyanaz a testvérpár, az erzsébetvárosi Issekutz Gergely és Antal állíttatott. A testvérpár tehetőségére és az egyház iránti elköteleződésére utal az is, hogy az épülő erzsébetvárosi templomot és a nagyszebeni római-katolikus egyházat is támogatták. Sikerességüket bizonyítja, hogy az erzsébetvárosi örmény nagytemplom tornyainak befejezésekor a toronygombba helyezett irat az Erdélybe települt örmények egyik legnagyobb megvalósításaként említi, hogy „polgári jogot nyertek Nagyszebenben nemes Issekutz Antal és Gergely édes testvérek és nemes Patrubán Márton”¹⁵. A két testvér saját védőszentjeiknek állított oltárt: Nagyszebenben a nagyobbik oltárképen Szent Gergely, a kisebbiken Páduai Szent Antal, a fogarasi oltár esetében éppen fordítva láthatóak.

Világosító Szent Gergely ikonográfiájának terjedése, az egyes párhuzamok, előképek segítségünkre lehetnek az erdélyi örmények kapcsolathálójának földértésében is. Kovács Bálint kutatásai rávilágítanak, hogy az erdélyi örmények a 18. század végéig az egyes uniált örmény közösségeket összefogó szellemi kulturális hálózat tagjai voltak.¹⁶ Mindez kezdetben a különböző misszionáriusok, majd a mechtarista rend Erdélyben működő, illetve erdélyi tagjai révén működött. A Világosító Szent Gergely ábrázolások egymásra hatása esetében elsősorban a metszettek szerepét kell kiemelnünk. Az egyes könyvekben vagy különálló metszetalpokon terjedő ábrázolásoknak köszönhetően egymástól távol eső templomokban ugyanolyan vagy nagyon hasonló képtípusokkal találkozhatunk.

Az erdélyi oltárképek tekintetében két nagyobb ikonográfiai típust különíthetünk el. Az egyik, egyszerűbb típusba a Trdat király megkeresztelését megjelenítő oltárképek tartoznak, míg a második típus esetében a keresztelés-jelenetet Szent Gergely kínzásait magában foglaló narratív keret övezi. Az előbbibe sorolhatjuk a szamosújvári örmény nagytemplom, az erzsébetvárosi és csíkszépvízi örmény katolikus templomok, a dési, nagyszebeni, székelyudvarhelyi ferences templomok, valamint az apanagyfalusi római katolikus templom Világosító Szent Gergely oltárképét. Az utóbbiba csupán két festmény tartozik: a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom oltárképe és egy, a szamosújvári Szentháromság-templom gyűjteményében található olajkép. A fogarasi ferences templom Páduai Szent Antal mellékoltárának oromzati Világosító Gergely képe egyik típusba sem sorolható, inkább a medalionos ábrázolások egyik jelenetének kinagyított változatként értelmezhető. Az egyes típusok elterjedésének megvilágítására csupán egyetlen példát emelnénk ki. Egy 1749-ben a velencei mechtaristák nyomdájában kiadott Világosító Szent Gergely-életrajzban¹⁷ található metszet közvetlen előképül szolgált a nagyszebeni ferences templom Szent Gergely oltárképének (1775 körül) festője számára. Az említett metszet azonban meglepő hasonlóságot mutat a Francesco Zugno által a mechtaristák velencei kolostora számára festett olajképpel. Nemcsak a hatalmas oszlopok által biztosított háttér és

az „égi szféra” megkomponálásában (felhők, puttófejek, a Szentlélek galambja), hanem az alakok elrendezésében is a Zugnoéhoz nagyon hasonló megoldással találkozunk. Az 1749-ben megjelent metszet közvetítő hatása révén tehát a velencei és a nagyszebeni Világosító Szent Gergely festmények kompozíciója majdnem teljes mértékben megegyezik.

A narratív kerettel övezett típus sajátossága a szöveghez kötöttség. A kép megértéséhez elengedhetetlen a szent legendájának ismerete, a kis jelenetek „az emlékezet mankói” csupán.¹⁸ A gyergyószentmiklósi oltárkép pedig még nyilvánvalóbbá teszi a kép és a szö-

8. Világosító Szent Gergely mellékoltár, 1752.
Örmény katolikus templom, Gyergyószentmiklós

veg szoros kötődését, hiszen a medalionok alatt a legenda egyes mozzanatait magyarázó örmény nyelvű szöveg található, a medalion felső részén pedig egy-egy mondatban latinul foglalták össze a jelenet lényegét. A helyi hagyomány szerint ez a gyergyószentmiklósi oltárkép Velencéből származik, azonban ennek alátámasztására nem sikerült forrásokat találni. A kép minőségi részleteiből és ikonográfiai gazdagságából következően nem tartjuk kizártnak, hogy nem Erdélyben, hanem valamely más örmény katolikus központban készült. Ezzel az oltárképpel minden részletében megegyező festmény található a bécsi mechitaristák múzeumában, sőt több olyan metszetet ismerünk, melynek legtöbb részlete megegyezik ezek kompozí-

ciójával. Elképzelhető az is, hogy létezett egy olyan metszet, melyet mindkét festő követett.

A 19. században már sokkal kevesebb Világosító Szent Gergely ábrázolással találkozunk Erdélyben. Ennek oka lehet az örmények asszimilációjának előrehaladott szintje. A század második felében az armenizmus ideológiájának megszületésével és az örmény eredet újbóli felfedezésével egyidőben Világosító Szent Gergely szerepe is megnő, átértékelődik. Már nem a csodáit emelik ki, mint a 18. századi gyergyószentmiklósi és szamosújvári medalionos oltárképeken, hanem történelmi szerepét. Érdekes módon – a magyarok Szent István képéhez hasonlóan – azt hangsúlyozzák, hogy Gergely térítő munkássága nélkül az

9. Világosító Szent Gergely megkereszteli Trdat királyt, Id. Vastagh György, 1868, részlet. Apanagyfalu, római katolikus templom, jobb oldali mellékoltár

örménység kihalt volna. A gazdag szöveges hagyomány áttekintése helyett nézzük meg az apanagyfalusi római katolikus templom oltárképét. Id. Vastag György 1868-as festménye a felhők és a Szentlélek-galamb elhagyásával deszakralizálja az eseményt, az örmény nép megkeresztelését valós történeti eseményként igyekszik bemutatni. Ezt erősíti a szereplők keleties öltözéke is. A historizáló tendencia leginkább a jellegzetesen örmény arcvonásokkal megjelenített királynő és az előtérben álló fülbevalós, néger diakónus alakján köszön vissza. Annak ellenére, hogy az apanagyfalusi oltárkép Világosító Szent Gergely 18. században rögzült ikonográfiáját követi, szellemiségében a 19. század 30-as éveitől Magyarországon is elterjedté váló orientalizáló festményekhez¹⁹ áll közelebb. A festő elsősorban a korszak egyházi festészetében jelen levő fontos követelménynek, a történeti hitelességnek igyekszik megfelelni, a keleties díszlet és öltözékek a történet hitelességének biztosítására és megerősítésére szolgálnak.

Mária-tisztelet

Az örmény szentek mellett a Mária tisztelet néhány aspektusát kell kiemelnünk. Az örmények számára a legnagyobb szent Szűz Mária volt, akinek fokozott tiszteletére utal az erdélyi örmény templomokban megjelenő nagy számú Mária-kép illetve szobor. A szamosújvári Salamon templomot Gyümölcsoltó Boldogasszony, a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templomot pedig Nagyboldogasszony tiszteletére szentelték. A feltűnően sok Máriával kapcsolatos kép között a barokk korban kedvelt, dicsőséges Mária-ábrázolások (Mária mennybevétele, Mária megkoronázása, Angyali üdvözlés) mellett a népi valóságshoz közelebb álló, intimebb, családiasabb légkörű ábrázolások (Rózsafüzér Királynéja, Mária tanítása, A szent család), illetve népszerű kegyképek másolatai (Máriacelli Madonna) is megjelennek.

Szamosújváron jelentős Rózsafüzér Királynéja-kultusszal találkozunk. A nagytemplom 1781-es vizitációjában két oltárról, a Szentháromság és a Rózsafüzéres Madonna oltárokról esik szó.²⁰ A templomnak

ekkor már két sekrestyéje volt, az északi sekrestyét a „Regina Sacratissimi Rosarii” kápolnajaként emlegetik, amelyben a valószínűleg a Karácsonyi család által állíttatott Rózsafüzéres Madonna oltárkép volt elhelyezve. Az 1770-es évektől kezdődően a Rózsafüzér Királynéjának fokozott tiszteletére találunk utalásokat. Ilyen például az az öt fogadalmi kép, amely még mindig megtalálható a plébániai gyűjteményben. Ezek a 18. század utolsó negyedében készülhettek, két képen az 1780-as évszám tűnik fel. Közös jellemzőjük, hogy mindegyiket a Rózsafüzéres Madonnának ajánlották. Emellett a templom gyűjteményében egy üvegajtós nagy fadobozban 56 darab ezüsből készült fogadalmi tárgy található, amelyek különböző emberi testrészeket – kar, láb, szem vagy szempár, mell, ujj, fej – jelenítenek meg, emellett térdelő nő és férfialakok, mellképek, pólyás gyermek is láthatóak. A térdelő alakok legtöbbször rózsafüzért tart a kezében. A forrásokban azonban ennél sokkal több fogadalmi tárggyal találkozhatunk.

1806-ban császári adományként a szamosújvári egyház tulajdonába került a sokáig Rubensnek tulajdonított *Levétel a keresztről* oltárkép, amelyet az addig Rózsafüzér Királynéjának szentelt kápolnában állítanak fel. Valószínűleg ekkor távolítják el a Karácsonyi család által megrendelt első rózsafüzéres festményt. 1804-ben a főoltár tabernákulumán üveges keretben elhelyezett Mária képet említenek, körülötte 92 ezüsből készült fogadalmi tárggyal. Feltételezhetően ez a kegyképhez hasonló funkciókkal rendelkező festmény megegyezik, a mai szentély Rózsafüzéres Madonna oltárán díszes keretben látható festménnyel. Ez a kép az 1842-es baldachinos oltár állításakor kerülhetett új helyére, a Gábrus Zakariás által készített mellékoltárra. Egy 1920-as évekből származó fényképen az oltáron még számos fogadalmi tárgy látható.

A fogadalmi tárgyak önmagukban azonban nem erősítik meg a kép kegykép funkcióját, ugyanis az egyes örmény katolikus templomok leltárai szerint más oltárok mellett is találunk votívokat, még ha nem is ilyen nagy számban. A Salamon-templom 1781-es leltárában az Angyali üdvözlés ábrázoló főoltár mellett 32, Joachim és Szent Anna oltáránál 33, Világosító Szent Gergely kép mellett 22, a Szentháromság

10. Rózsafüzér Királynője mellékoltár (1840-es évek) a 18. század második feléből származó oltárképpel és az azóta eltávolított fogadalmi tárgyakkal. 1920-as évekből származó felvétel. Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár. 612/k. 1 doboz

füzéres Madonnának szentelt oltár. Mindkét településen találunk Rózsafüzér társulatot is, ezeket azonban nem az örmény katolikus apostoli vizitátor, Stefano Stefanowicz Roska alapította, mint a legtöbb erdélyi örmény vallásos társulatot. A Rózsafüzér társulatok létrehozása fokozottan a római katolikus egyházhoz kötődik, az erzsébetvárosit Sorger Gergely erdélyi püspök alapította 1733-ban²³, a szamosújvárit pedig Bremond Antal domonkos szerzetes 1751-ben.²⁴ A Rózsafüzér Királynéjának itt fölvázolt tisztelete jó példa arra, hogy az örmény apostoli egyházban is jelen levő fokozott Mária tisztelet, hogyan találkozik Erdély

11. Rózsafüzér Királynője Szent Domonkossal és Sienai Szent Katalinnal. 18. század második fele. Örmény katolikus plébániatemplom, Szamosújvár

oltárnál 4 ezüsből készült fogadalmi tárgyat emlétknek.²¹ Ennél meglepőbb, hogy az 1771–1772-ben épült erzsébetvárosi Keresztelő Szent János kápolna Szűz Mária oltára körül nem kevesebb, mint 340 votív jelenik meg.²² Az ex voto képekből kétségtelenül arra következtethetünk, hogy a szamosújvári Rózsafüzér Királynéja képet csodatevő képként tisztelték, az azonban kérdéses, hogy csak egy erős helyi tisztelettel kell számolnunk, vagy a csodák híre máshonnan is vonzott zarándokokat.

Meg kell említenünk, hogy az erzsébetvárosi örmény katolikus templomban szintén áll egy Rózsa-

örmény katolikus rítusú közösségeiben a magyar római katolikus egyház Mária tiszteletével. A mindkét vallásban jelen levő kultusz lehetőséget biztosított arra, hogy a frissen uniált örmények könnyebben elfogadják a katolikus tanokat és beilleszkedjenek a Kárpát-medence vallásos hagyományába.²⁵ Mi sem bizonyítja jobban ennek sikerét, hogy egy fokozottan katolikus képtípus és ájtatossági gyakorlat az örmények népi valóságának legmélyebb rétegéig tudott hatolni.

Az erdélyi örmény katolikusok szakrális művészetének néhány jellemzőjét fölillantva beláthatjuk, hogy egy nem mindennapi beilleszkedési „sikertörténetről” beszélhetünk. Lenyűgöző az az út, amelyet az Erdélybe települt „eretnekek” a magánházaktól és rozoga fakápolnáktól a hatalmas, igényes templomokig bejártak, ugyanakkor úgy gondoljuk, akár „örmény”, akár „katolikus” jelzővel illetjük őket, vitathatatlanul Erdély kiemelkedő kvalitású emlékei közé tartoznak.*

JEGYZETEK:

- ¹ SZONGOTT Kristóf, *A Gyergyó-Szent-Miklósi örmény kath. templom*, Armenia, 1904, 226. Az *Idegenek temetőjének* megalapítása valószínűleg összefügg azzal a néhány örmény családdal, akik már a 17. század első felében Gyergyó-szentmiklóson éltek. A temető alapítását megörökítő feliratot az örmények a jelenlegi templom cintermének kapujába építették be: „Hoc cemetarium Georgius Ferenfi [!] sacerdos in sepulturam peregrinorum fieri curavit. Anno 1637 9 May.”
- ² NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja*, Doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/nagykornel/diss.pdf> Letöltve: 2013.01.28.
- ³ LUKÁCSI Kristóf, *Historia Armenorum Transsylvaniae*, Vienna, 1849. 67. Lukácsi tévesen Jánosnak (Joanne) nevezi. Nagy Kornél véleménye szerint Szebelébi a fejedelem nyomására engedte át a két kápolnát. Lásd: NAGY Kornél, *i.m.*, 90.
- ⁴ NAGY Kornél, *i.m.*, 159.
- ⁵ SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700-1900*, I, Szamosújvár, 1901, 281.
- ⁶ *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok (1727-1737)*, szerk. KOVÁCS András, KOVÁCS Zsolt, Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002, 77-78. A templom gyűjteményében fennmaradt oltárkő felirata (Altare hoc consecratum est a Rev. P. Oxendio V. Eppo Al. et Vic. aplico, cui inclusae sunt reliquiae SS. M.M.....et.....1695 2. 7-bris) a fakápolna építésének és Szamosújvár alapításának időpontját is kérdésessé teszi, ugyanis az eddig elfogadott álláspont szerint 1695-ben még nem éltek örmények a mai Szamosújvár területén.
- ⁷ B NAGY Margit, *A barokk Szamosújvár születése = Az örmény Szamosújvár*, szerk. SZTRANYICZKI Mihály, Pro Armenia, 2009, 110.
- ⁸ Róla részletesebben lásd: B. NAGY Margit, *Hoffmayer Simon szobrász élete és munkássága* = B.N.M., *Stílusok, művek, mesterek*, Bukarest, Kriterion, 1977, 94-113.
- ⁹ FÁRAÓ Simon, *A szépvízi örmény telep*, II, Armenia magyar-örmény havi szemle, 1888. február, 47.
- ¹⁰ SZONGOTT, *i.m.*, II, 35.
- ¹¹ BÁRÁNY Lukács, *Nagytemplomunk restaurálása*, Armenia magyar-örmény havi szemle, 1903, XVII. évf., 6. füzet, 162-163.
- ¹² Bár a szamosújvári magisztrátusi jegyzőkönyvben Friedrich Neuhauser neve szerepel, lehetséges, hogy elírás, ugyanis a Neuhauser

- családból nem ismerünk Friedrich nevű festőt. Valószínűleg ifj. Franz Neuhauserre (1763-1836) gondoltak, aki erzsébetvárosi mechtartista templom Remete Szent Antal oltárképét festette.
- ¹³ *Acta Sessionis Diei 29ae Martii 1800. = Protocolum Magistratuale pro anno 1800*, Kolozsvári Állami Levéltár (Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale), Fond: Primăria Orașului Gherla, II/111.
- ¹⁴ Lásd részletesebben: PÁL Emese, *Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben = Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*, red. KOVÁCS Zsolt, SÁRKADI NAGY Emese, WEISZ Attila, Kolozsvár, 2011, 239-254.
- ¹⁵ ÁVEDIK Lukács, *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*, Szamosújvár, 1896, 98.
- ¹⁶ KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmények interregionális kulturális kapcsolatai a 17-18. században = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, II, szerk. ŐZE Sándor, KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, 2007, 30-46.
- ¹⁷ *Vark' srboyn Grigori Lowsaworčín. (Világosító Szent Gergely élete)*, Velence, 1749.
- ¹⁸ HANS BELTING, *Kép és kultusz*, Budapest, Balassi Kiadó, 2000, 270.
- ¹⁹ Lásd: KISSNÉ SINKÓ Katalin, *Orientalizáló életképek = Művészet Magyarországon 1830-1870*, I, szerk. SZABÓ Júlia, SZÉPHELYI F. György, Budapest, 1981.
- ²⁰ *Canonica Visitatio. Armenopolis*, 1781. Gyulafehérvári Érseki Levéltár (a továbbiakban GYÉL), 10 d., 12 k.
- ²¹ *Uo.*
- ²² *Canonica Visitatio. Elisabethopolis*, 1781, Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár, 88/b, I doboz.
- ²³ *Uo.*
- ²⁴ *Canonica Visitatio. Armenopolis*, 1781, GYÉL, 10 d., 12 k.
- ²⁵ Erről részletesebben lásd: KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmény társadalom szentiszteletének rétegei az újkorban = Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7, I, szerk. S. LACKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy, 2007, 197-212.

*A tanulmány megírását az Európai Szociális Alap támogatta a POSDRU/107/1.5/S/76841 (Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013) program keretében, „Nemzetközi és interdiszciplináris doktori tanulmányok” (Studii doctorale moderne: internaționalizare și interdisciplinaritate) címmel.

Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon

Ifj. Bertényi Iván

Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Arisztid, Kiss Ernő, Knezić Károly, Láhner György, Lázár Vilmos, gróf Leiningen-Westerburg Károly, Nagysándor József, Poeltenberg Ernő, Schweidel József, Török Ignác, gróf Vécsey Károly. Ez a tizenhárom név minden október 6-án elhangzik, és sokan azt is tudják, hogy az aradi tizenhárom közül ketten is örmény származásúak voltak. Jelen írásunkkal azt szeretnénk bizonyítani, hogy bár az örmények Kiss Ernő és Lázár Vilmos révén feltűnően nagy arányban szerepeltek az aradi vértanúk között, ez a korban mégsem volt annyira meglepő jelenség, hiszen az örmények országos arányszámukhoz képest általában is felülreprezentáltak voltak a 19. századi Magyarország elitjében. Ezen belül mi most a dualista korszak politikai elitjével foglalkozunk, és vizsgálatunkat a korszak örmény eredetű parlamenti képviselőire összpontosítjuk.

Noha a történeti Magyarország kifejezetten soknemzetiségű állam volt, ahol a magyar etnikum az ország lakosságának csak mintegy felét tette ki a 19. században,¹ éppen a politikai elit vizsgálatánál nehéz megállapítani az egyes politikusok etnikai hátterét. Ennek oka az a szemlélet volt, amely, különösen a politikai életben, csak egységes magyar nemzetről volt hajlandó tudomást venni. 1848-ig a jogilag egységes *natio Hungarica* fedte el az egyes nemesi családok etnikai hátterét, mely a liberális átalakulással az alkotmányos polgári korszak elvárásait követve modernizálódott, és etnikai, felekezeti vagy más különbségtől függetlenül biztosította minden állampolgárnak a jogegyenlőséget. A magyar nemzeti liberális elitnek az az elsősorban a francia forradalom példájából táplálkozó hiedelme, hogy ez a szabad nemzet olyan erős és egységes lesz,

hogy „a poklok kapui sem fogják megdönteni”, ahogy egy híres beszédében Kossuth fogalmazott 1848 nyarán,² abból a reményből táplálkozott, hogy a nemzetiségek a szabadságért, a társadalmi emelkedésért, az egyenjogúsításért és a mindezekről remélhető anyagi gyarapodásért cserébe önként és hálásan válnak magyarrá, és lesznek lojális polgárai a közös magyar hazának.³

Bár Wesselényi, Kossuth és társaik reményei csak részben valósultak meg, a magyarországi örménység teljes mértékben elfogadta ezt a nemzetkoncepciót és betagozódott a politikai magyar nemzet kereteibe. Bár ez a folyamat nem volt zökkenőmentes, de a 19. század közepére a magyarországi örmények magyarosodása már visszafordíthatatlan folyamattá vált. A 17. század végén Erdélybe telepedő örményeket eleve az ottani három rendi nemzet közül a magyar tagjai sorába fogadták. Diaszpóra létük és csekély számuk miatt igazi nemzeti autonómiára amúgy sem nagyon lehetett esélyük, s ha már hosszabb távon a nyelvi asszimiláció és a társadalmi integráció elkerülhetetlennek tűnt, leginkább a többségi, uralmi pozícióban levő magyarsághoz akartak kapcsolódni. Ittlétük első száz éve alatt sokan szereztek közülük annyi vagyont és társadalmi presztízst, hogy már a rendi társadalomban is bekerülhettek az elitbe, vagyis ők már a régi, rendi nemzetnek is tagjai voltak. Az örmény népcsoport nagyobbik része számára a liberális modern nemzet megalkotása pedig azért volt előnyös, mert elmosta azokat a különbözőségeket, amelyek eddig a társadalmi felemelkedésnek esetleg útjában voltak.

A magyar többség hangadó, liberális rétege is lelkesen üdvözölte az örmények magyarosodását. Feledve a 18. században még gyakori, elsősorban a gazdasági érdekkellentétekből táplálkozó feszültségeket,⁴ a 19. századi magyar elit reprezentánsai helyeselték az örmények

< 1. Szongott Károly magyar királyi testőr (1860–1898)

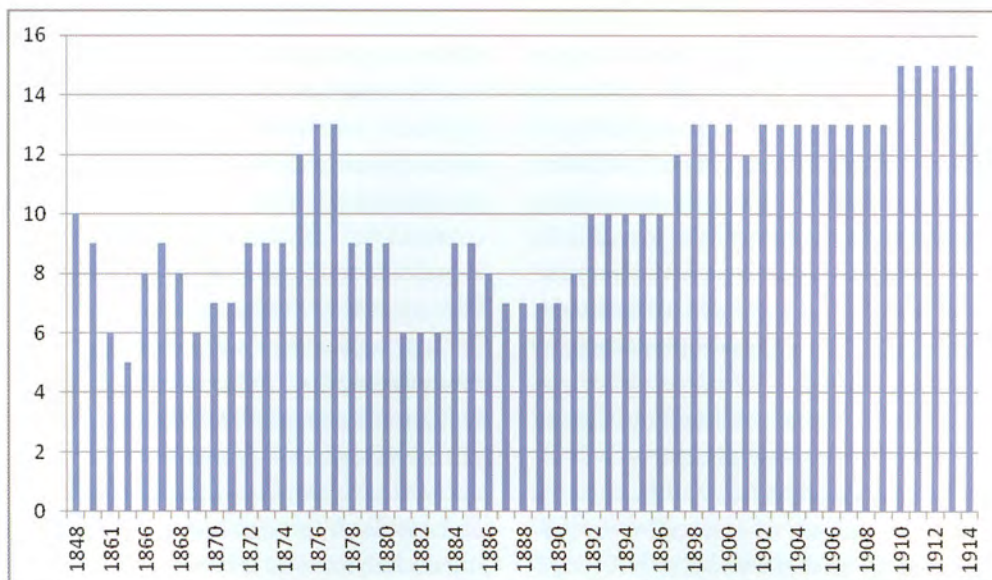
beolvadását.⁵ S nem csupán azért, mert általuk a magyarság számbelileg gyarapodik – hiszen az örmények lélekszáma összességében elég csekély volt –, hanem elsősorban éppen azokért az örmény „nemzeti sajátosságokért”, amelyek korábban a viták forrásai voltak. A kereskedelmi pályákon való jártasság, a pénzügyi és gazdasági szakértelem, mint „örmény tulajdonság” a 19. századi romantikus nemzetfelfogás szerint jól kiegészítette a más erényekkel ugyan büszkélkedő, de ezekkel a pozitívumokkal nem rendelkező magyarságot. Az új, modern és szabad magyar nemzet az örmények – és a zsidók – révén ezekkel a modern világban fontos tulajdonságokkal is fel lett vértézve. Ráadásul az örménységet szeparatiztikus tendenciákkal sosem lehetett vádolni, s így a „hűség”, „hazafias” közösség ebből a szempontból is rászolgált a többségi lakosság, a befogadó régi rendi magyar nemzet jóindulatára.⁶

Ez a mindkét oldal részéről pozitívan fogadott asszimilációs stratégia eredményezte azt, hogy a modern, polgári jellegű magyar politikai nemzet elitjében, az ország összlakosságán belüli számarányukhoz képest, kiemelkedően sok volt az örmény eredetű politikus. Ugyanakkor a dualista korszak magyar elitjének nemzetfelfogása politikai tekintetben mereven ragaszkodott a nemzet egységes magyar jellegéhez. Vagyis az általunk most vizsgált országos politikai életben mindenki magyarnak számított, hiszen az egységes magyar állam egyenlő jogokkal bíró magyar állampolgáiról volt szó. Bár a nemzetiségek nacionalista pártjai számára mindez elfogadhatatlan volt, az örmények elfogadták az egységes magyar politikai nemzet dogmáját és minden megnyilatkozásukban magyarnak mondták magukat. A magyarországi örménység vezetői a magyar nemzethez való asszimilációban látták népük jövőjét, legfeljebb néhányan az örmény kulturális sajátosságok (nyelv, tradíciók, örmény rítus) megőrzésének felvetésével jelezték a teljes integráció határait.⁷ Így tehát a deklarációk és a politikai elmélet szintjén az örmény eredetű politikusok magyarok voltak, és nem örmények.

Mindazonáltal a magyarországi örmények igyekeztek számon tartani egymást, és a szamosújvári *Armenia* is nagy figyelmet szentelt a hazai örménység jeles képviselőinek, így pl. a választások után is többnyire je-

lezte, kik örmények a bejutott képviselők közül.⁸ Sajnos az *Armenia* nem rögzítette, hogy kiket és milyen kritériumok alapján tekintettek örménynek, de ez nyilvánvalóan nem lehetett sem az örmény nyelv ismerete, sem az örmény rítus szerinti vallásgyakorlás, mert ezek az egyébként az örmény kulturális tradíció legfontosabb elemeinek számító kötődések a 19. század második felére már gyakorlatilag kivételszámba mentek Magyarországon, különösen a magyarosodás útjára lépett örmény elitcsoportokban. Minden bizonnyal az örmény ősöktől származás, valamiféle vérségi kötelék lehetett az, ami döntő lehetett a besorolásnál, vagyis az a szempont, hogy az illető örmény családból származik. Bár számunkra az örménység elsősorban nem származási, hanem az örmény kulturális hagyományok vállalásának, ápolásának kérdése, tehát szabadon választott és nem is kizárólagos nemzeti-kulturális identitás, sajnálatos módon nem rendelkezünk a korszak valamennyi politikusától olyan kijelentésekkel vagy adatokkal, amelyek bizonyítanák az illetők örmény kötődésének vállalt, aktív voltát. Sőt, ellenkezőleg, az efféle identitás-deklarációk, mint említettük, a magyar nemzettel való azonosulásról árulkodnak, azaz alkalmatlanok arra, hogy a vizsgálandó kisebbségi közösséget elkülöníthessük. Ezért vizsgálatunk során a politikusok örmény mivoltát az örmény származás, éspedig, a családnév révén jobban kimutatható férfiági örmény eredet alapján voltunk kénytelenek meghatározni.⁹ Ebből következően vannak az örmény származásának tekintett politikusok között olyanok is, akik anyai ágon viszont nem örmény eredetűek.¹⁰ Az örmény eredet egyértelmű megállapításához így is sok esetben kisebb genealógiai kutatásokra volt szükség.¹¹ Végül ezzel a módszerrel összesen 68 országgyűlési képviselő örmény eredetét tudtuk megállapítani (főbb adataik a *Függelékben* található), ami azonban nem jelenti azt, hogy – újabb források előkerülésével – ne lehetne ez a szám néhány fővel még nagyobb.¹²

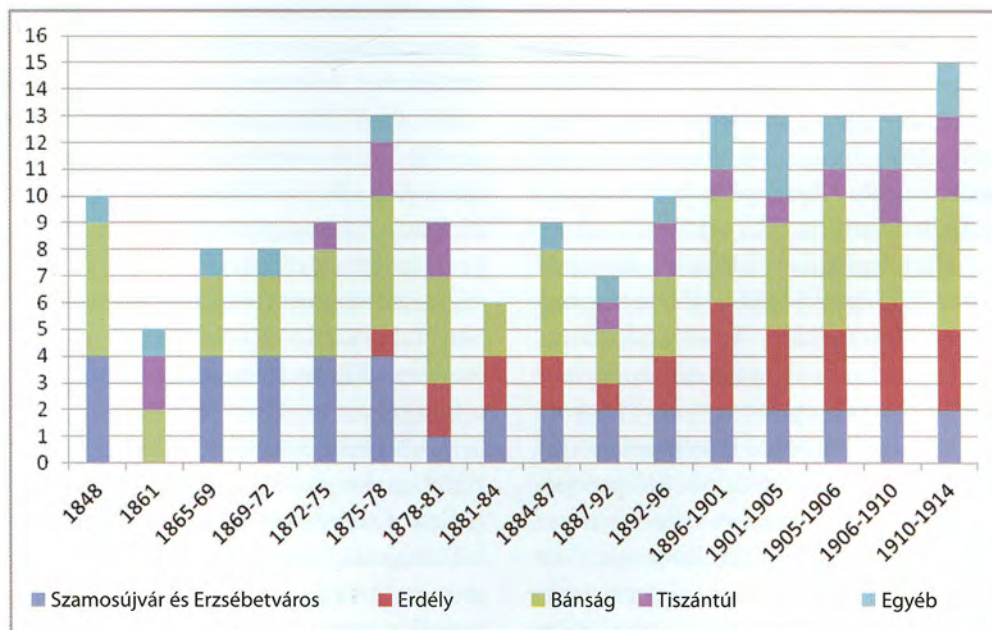
Elsőként azt vizsgáltuk, hogy 1848 és az I. világháború között az örmény eredetű országgyűlési képviselők száma egyenletesen oszlott-e meg. Az *1. diagramban* foglaltuk össze, hogy az egyes naptári években hány örmény eredetű parlamenti képviselő volt Magyarországon.¹³

1. diagram: Az örmény származású országgyűlési képviselők száma

Tekintettel a csekély számokra, a kisebb ingadozásokat és egy-két fős különbségeket sok esetben véletlenszerű eseményekkel is magyarázhatjuk, így pl. egy-egy örmény képviselő lemondásával, halálával, esetleg váratlan választási vereségével. Ezért inkább

csak a nagyobb tendenciák esetében érezzük jogosultnak következtetések levonását. A legfontosabb mindenképpen az örmény származású politikusok aránylag magas száma. Az 1900-as évek elején Magyarországon élt örmény származású személyek száma a legoptimis-

2. diagram: Az örmény származású országgyűlési képviselők megválasztásának regionális megoszlása

több becslésekkel sem tehető 10-15 ezernél magasabbra, ami az akkori összlakosságnak kevesebb, mint 0,1%-a lehetett.¹⁴ Ehhez képest a magyar parlament képviselőinek mintegy 3%-a volt örmény eredetű, ami tehát kb. 30-szoros túlképviselést jelent! Mindez megítélésünk szerint annak a jele, hogy az örményeknek sikerült a magyarországi politikai elitbe integrálódniuk. Sikeres és a többség által sem támadott asszimilációjukkal is magyarázható, hogy éppen az utolsó parlamenti ciklusban emelkedett legmagasabbra az örmény országgyűlési képviselők száma.

A magyarországi örménység asszimilációjára, ugyanakkor elitjének földrajzi elhelyezkedésére nézve is érdekes adalékokkal szolgálhatnak azok az adatok, amelyek azt árulják el, az ország mely részein szereztek mandátumot az örmény származású parlamenti képviselők. A 2. *diagram* az örmény képviselők számát régiók¹⁵ szerint tünteti föl, országgyűlési ciklusonként.

A diagramról leolvasható, hogy a korszak egészét tekintve a legtöbb képviselő a két örmény centrumból és a Bánságból származott, s a ciklusok többségében a megválasztottak többsége innen került ki. Nem meglepő, hogy az örmény képviselők között igen jelentős az erdélyiek aránya, hiszen a Moldvából a 17. század második felében beköltöző örmények az akkor még önálló Erdélyi Fejedelemségben találtak oltalomra, és itt jöttek létre első, uralkodói védelem alatt álló telepeik, s még a 19. század közepén is Erdélyben élt az örmények többsége,¹⁶ természetesen főleg az ősi négy örmény településen. Mindazonáltal Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Szépvíz örmény közösségeiből már a 18. század folyamán megindult a kitelepülés, és a dualista korszakban az ország szinte minden vidékén találkozhatunk örmény eredetű személyiségekkel. Az elvándorlás az örmény társadalom szellemi és vagyoni elitjét érintette elsődlegesen, akik tanultságuk és/vagy vagyoni helyzetük révén máshol letelepedve is képesek voltak boldogulni, főleg a nagyobb vonzerőt jelentő prosperáló centrumokban. Első, legközelebbi célpontjaik az erdélyi városok voltak, mindenekelőtt Kolozsvár,¹⁷ de az Erdélyhez közelebb fekvő magyarországi városokban, pl. Nagyváradon vagy Máramarosszigeten is letelepedtek. A folyamatot az ország politikai, gazdasá-

gi és kulturális központjának számító fővárosba költözés koronázta meg.

Az a tény tehát, hogy egyre több örmény eredetű képviselő került be a parlamentbe az Erdélytől távolabbi régiókból, összefüggésbe hozható az örmények általános asszimilációs tendenciáival, illetve lakhelyváltoztatásával. A más kisebb közösségekre is jellemző migrációs tendenciákat az örmény elit esetében azonban jelentékenyen kiegészítette a 18. század második felében az akkori Temesi bánság területére érkező örmények szerepe. Mint ismert, a több mint másfél évszázados oszmán hódoltság alól ez a dél-magyarországi terület csak 1718-ban szabadult föl, a háborúk s az azokkal járó járványok eredményeként szinte teljesen elpusztult. A bécsi udvar a területeket katonai igazgatás alá helyezte, és a kincstári birtokokra több hullámban igyekezett telepéseket költöztetni, hogy a szerbek, a románok, és az ide telepített németek (a svábok) felvirágoztassák a teljesen elvadult területet. A hosszú és fáradságos munkát siker koronázta, a Bánság száz év leforgása alatt Magyarország talán egyik legbővebben termő mezőgazdasági területévé változott.¹⁸ Ebben a folyamatban gazdag erdélyi örmények is részt vettek. Eleinte a kincstártól bérelt bánsági pusztaságon legeltetették marhacsordáikat, majd mikor a pénzsűkében lévő udvar (különösen a katonai igazgatás 1778-as felszámolása után) eladta ezeket a területeket, sok közülük örmények kezére került, ami – a rendi előírások miatt – az illetők megnemesítésével járt együtt, ha esetleg már korábban (pl. a kincstárnak adott kölcsönökért hálából) nem lettek volna megnemesítve. A bánsági örmények azonban egy szűk réteget jelentettek csupán.¹⁹ Az első és legnagyobb vagyónú családok közé tartoztak a beodrai uradalmat 1781-ben megvásárló Karátsonyiak, az écskai birtokokat megvevő Lázárok, és ekkor vette terjedelmes torontáli földjeit az Erzsébetvárosból elszármazó Kiss-família is.²⁰ A bánsági kincstári földek eladása révén még évtizedeken keresztül kerültek új tulajdonosok a Bánságba. Köztük örmények is, mint a Gyertyánffyak, a Baracházát megvásárló Kabdebó-fivérek, a Lukács-testvérek, vagy a már a 19. század elején birtokokat szerző, eredetileg szamosújvári Dánielek vagy a Gorove-família.²¹

A 19. század közepére kialakult a Bánság és különösen a leggazdagabb Torontál megye arculata: a modern, piacra termelő nagybirtokok általában idegen eredetű, de a magyar nemesség szokásait és hazafias érzelmeit átvevő tulajdonosai játszották a vezető szerepet, közöttük örmény eredetű családok is. Az örmény eredetű országgyűlési képviselők között kimutatható markáns bánsági részarány ennek tudható be: az eredetileg az erdélyi örmény centrumokból a Bánságba költözött, vagyonos örmény famíliák a helybeli nemesi elit részévé válva a népképviselői rendszerben is érvényesíteni tudták helybéli befolyásukat, tekintélyüket. Nem meglepő ezek után, hogy a bánsági örmény képviselők ezekből a családokból kerültek ki, s a Dániel, Karácsonyi, Gorove, Pap, Kiss nevek dominálják a névsorokat.

Ha nem csupán a megválasztott képviselők számát, hanem az összes választási győzelmet vizsgáljuk, még jobban kirajzolódnak a fentebb elemzett regionális különbségek. Adataink szerint a 68 örmény eredetű parlamenti képviselő összesen 177 alkalommal győzött országgyűlési képviselőválasztáson. Ebből 76 alkalommal valamelyik erdélyi választókerületben (beleértve Szamosújvárt és Erzsébetvárost is) került sor örmény győzelemre, ami az összes örmény választási siker kb. 43%-a. A Bánságban 60 alkalommal vívta meg győztesen örmény származású politikus a választási küzdelmet (kb. 34%), azaz ez a két régió az örmény választási sikerek több mint háromnegyedét produkálta. Az Erdélyhez közelebb eső (szűkebb értelemben használt) Tiszántúl következik a régiók között 23 örmény választási győzelemmel (13%), míg az ország többi részén együttesen is csak 18 örmény választási sikerről tudunk.

Az egyes vármegyék szintjére áttérve adatainkból kiderül, hogy az akkori 63 vármegyéből csak 27-ben nyerte legalább egyszer örmény eredetű személy a képviselő-választást, s csak 13-ban (az összes megye alig ötödében) került sor erre 3-nál több alkalommal. Az örmény választási sikerek nagyfokú koncentráltságát mutatja, hogy a lista élén álló öt megyében következett be az összes örmény választási győzelem 65%-a. A bánsági örmény eredetű vagyonos nemességről szóló fejtegetések fényében talán már nem annyira meglepő, hogy 45 győzelemmel Torontál megye áll az

élen, míg Szolnok–Doboka megye 28, ill. Kis–Küküllő megye 20 győzelmét az e megyékben található Szamosújvár, ill. Erzsébetváros magyarázza.

Ha az egyes választókerületeket vizsgáljuk, érdemes nem csupán az összes örmény politikus által aratott győzelmek alapján összehasonlítani adatainkat, hiszen elhalálozás, lemondás miatt bekövetkező időközi választások is eredményezhettek az átlaghoz képest magasabb számokat. Így annak vizsgálata is jelezheti egy választókerület örmény dominanciáját, hogy az ottani összes választásból milyen arányban győzött örmény eredetű politikus.

A korabeli leírások is hangsúlyozták, hogy Szamosújvár, ill. Erzsébetváros esetében valamennyi választást örmény jelölt nyerte. Valóban, a korszakban Szamosújváron tartott összesen 27 választás mindegyikét örmény eredetű jelölt nyerte, és Erzsébetváros esetében is csupán két esetben nyert nem örmény eredetű személy az itt kiírt összesen 22 választásból. Láthatjuk tehát, hogy az örmény centrumokban, ahol a lakosság és a választópolgárok meghatározó része (a korszak elején többsége) örmény volt, nem is nagyon volt esélye a győzelemre nem örmény származású személynek.

A két örmény központ mellett azonban igen feltűnő, hogy az országnak más vidékein is találunk kifejezetten örmény jellegű választókerületeket, természetesen a Bánságban. A Torontál megyei Zichyfalva és környéke ugyanazzal az eredménnyel büszkélkedhet, mint Szamosújvár: a korszak valamennyi országgyűlési képviselőválasztását itt is örmény eredetű személy nyerte el.²² A megmértetések abszolút többségében örmény személy sikerét hozták a választások még két Torontál megyei választókerületben: Bégaszentgyörgyön a kiírt 18 versengésből 14, a déli határ melletti Pancsova esetében pedig a 13 választásból 7 esetben győzött örmény eredetű politikus.

A két erdélyi örmény város és az említett bánsági választókerületek esetében azonban megfigyelhető egy lényeges különbség. Szamosújváron időnként kifejezetten heves politikai küzdelem folyt a mandátumért,²³ ám ez gyakorlatilag örmény belügy volt. Szamosújvár esetében ugyanis a választók abszolút többsége is örmény volt, s így természetesen eleve csak örmény jelöltnek volt esélye a győzelemre, ami azt eredményez-

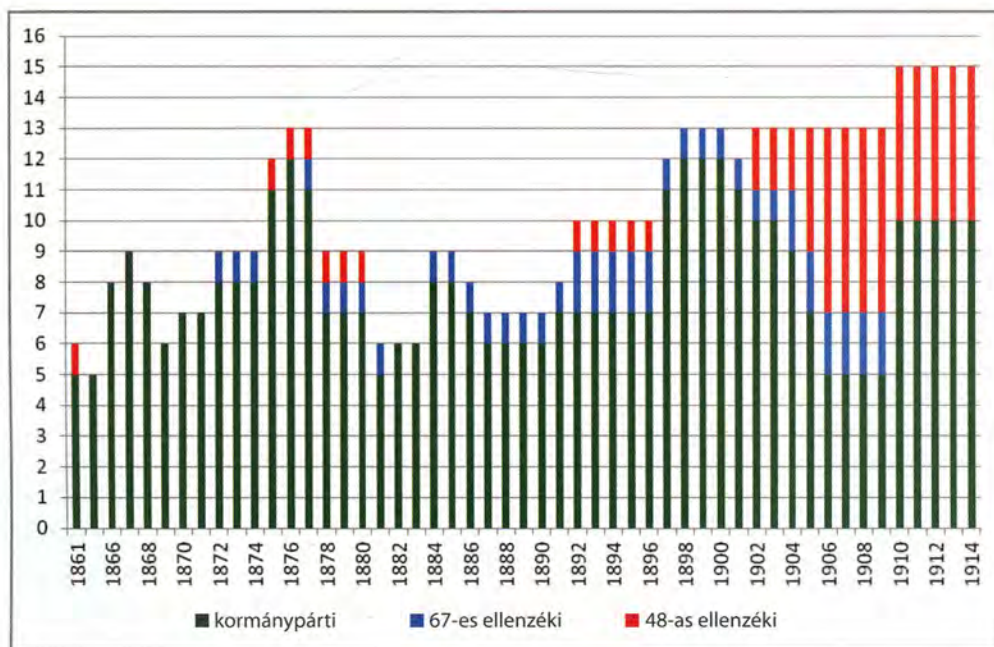
te, hogy a győztesek mellett vesztes ellenjelöltjeik is örmények voltak. Bár Erzsébetváros esetében általában kevésbé volt ennyire heves a választási küzdelem, de a választópolgárok között az örmény elem itt is dominált, ami önmagában is magyarázza a szinte kizárólagos örmény sikert.

A bánási választókerületek esetében azonban a helybéli befolyásos földbirtokos személyes, ill. családi akaratának érvényesülését tapasztaljuk a választásokon. Zichyfalva esetében szamosújvárnémeti Dániel Pál²⁴ (1822–1895) az első népképviselési választástól egészen haláláig valamennyi megmérettetésen diadalmaszkodott, majd 1895-ös halála után fiának ajánlották fel a mandátumot. Igaz, ő csak rövid ideig volt a Torontál megyei választókerület képviselője, mert a kormány Nógrád megyei főispánná nevezte ki, de utóda is örmény birtokos lett: beodrai Karátszonyi Jenő gróf, aki 1896-tól a dualista korszak végéig mindvégig megőrizte a kerület mandátumát. Azt tapasztaljuk tehát, hogy nem általában az örmények, hanem egy-két örmény eredetű birtokos helyi befolyása döntötte el itt a választások sorsát.

Még inkább egy személy dominanciája figyelhető meg a pancsovai választások esetében. Ez a Magyar-

ország déli határán fekvő szerb többségű város eredetileg a Katonai Határőrvidékhez tartozott, s az első két népképviselési választást Mihajlo Polit–Desančić (1833–1920) szerb ellenzéki politikus nyerte meg. A szerbekkel szemben általában szükség volt minden „államhű” erőt egyesíteni, s egy jelölt mögé felsorakozni. Ez a jelölt a korszak második felében Dániel Ernő volt, aki 1884-től (1906 kivételével) mindvégig megszerezte a kerület mandátumát, de persze nem örményként, hanem mint a magyar állameszme képviselője a politikai nemzet gondolatát tagadó szerb nacionalista párttal szemben.

A leginkább örmény jellegű választókerületek tehát Erdélyben és a Bánságban voltak. Másutt ritkábban fordult elő, hogy több választáson is örmény származású politikus nyerje el a mandátumot. Itt többnyire ugyanarról a minden bizonnyal megkedvelt, helyben népszerű és befolyásos személy sorozatos sikeréről beszélhetünk. Az örmény lakta régiótól nagyon messze fekvő Vas megyei rumi kerületben például bizonyára nem szigeti Buzáth Ferenc örmény eredete, hanem a Katolikus Néppárt támogatása okozta, hogy 1896-tól négyszer egymás után győzzön.²⁵ A Szilágy megyei Zilahon 1901-től a korszak végéig képviselősik

3. diagram: Az örmény eredetű országgyűlési képviselők megoszlása a fontosabb politikai irányzatok között²⁶

Lengyel Zoltán esetében is nehéz eldönteni, hogy örmény eredete játszott-e bármilyen szerepet helyi népszerűségében, ugyanis Lengyel a századelő parlamenti vitáinak egyik gyakran szereplő, hevesen ellenzéki résztvevője volt, s radikális 48-as fellépése önmagában is sikeressé tehetette.

Mint láttuk, az örmény eredetű politikusokat zömmel Erdélyben és a Bánságban választották meg képviselőnek. Mivel az ottani szavazók általában kormánytámogató, kiegészéspártiak voltak, nem meglepő, hogy az örmény képviselők nagy többsége is a kormánypárthoz tartozott. Hiszen ha valaki egy erdélyi vagy bánsági választókerületben a siker esélyével kívánt fellépni a választáson, gyakorlatilag nem volt érdemes ellenzékiként elindulnia. A korabeli politikai publicisztika és a dualizmus kori választásokkal foglalkozó szakirodalom is megállapította, hogy míg az ország magyar nemzetiségű közepső részén a korszakban a függetlenségek, addig a peremvidékeken a 67-es kormánypártiak szerepeltek eredményesebben, sőt, a rendszer politikai fenntartásának terhe is végeredményben ezeken a régiókon nyugodott.²⁷ Mivel pedig az örmények elsősorban ezeken a vidékeken éltek, értelemszerűen zömmel itt, lakóhelyükön indították el képviselői karrierjüket, és a szűkebb pátriájuknak megfelelő politikai oldalt képviselték.

Ugyanakkor a jelenségnek van egy másik, mélyebben fekvő oka is. Az örmények, mint a magukat a magyar politikai nemzethez tartozónak deklaráló kisebbség az államhatalomhoz való hűséget, a politikai lojalitást is kifejezheték a kormánypártisággal. Az eleve több nemzetiség által lakott erdélyi és bánsági régióban a kormánypártiság számított hazafias, államhű politikai állásfoglalásnak, hiszen a legfőbb politikai riválisnak itt az egyes nemzetiségek (románok vagy szerbek) nacionalista ellenzéki mozgalmi számítottak. Mivel pedig az örmények magukat – politikai értelemben legalábbis mindenképpen – magyarnak tartották, ebben a választásban egyértelműen a magyar kormánypártot választották, amely ezekben a régiókban egyfajta államfenntartó pártként is funkcionált. Ráadásul az örménység politikai igazodását magyarázhatjuk azzal is, hogy az országba később érkezett, igen csekély száma ellenére komoly (főleg gazdasági) sike-

reket elért közösség rászorult a mindenkori hatalom oltalmára, így a számukra gyarapodást és stabilitást eredményező fennálló rend fenntartásában és támogatásában voltak érdekelték.

Az eredményeket számszerűleg összegezve kitűnik, hogy a 166 ismert pártállású²⁸ örmény győztesnek közel 80%-a, 129 fő az éppen aktuális kormánypártot képviselte, tizenötön valamelyik 67-es ellenzéki párt-hoz tartoztak, s a 48-as irányzatot csak 22 örmény képviselő követte. Ha az egyes régiók szerint is elkülönítjük adatainkat, kiderül, hogy az örmény „törzsterületeken”, tehát a két erdélyi örmény kisvárosban és a Bánságban a legnagyobb a kormánypárti túlsúly, míg a kevésbé örmény jellegű választókerületben szereztek legtöbbször mandátumot a 48-as ellenzékiek. Szamosújváron a 24 megválasztott képviselőből 22 kormánypárti, kettő pedig 67-es ellenzéki programmal nyert, míg a dél-erdélyi örmény centrumban 15:3 az arány a kormánypárt és a 67-es ellenzék győztesei között. (Vagyis a két erdélyi örmény városban az örmény képviselők 88%-a volt kormánypárti.) A Bánságban még egyértelműbb kormánypárti túlsúlyt találunk: mind az 55 esetben kormánypárti programmal győztek az örmény képviselők, a kormánypárt tehát itt 100%-os arányt képvisel. Ezzel szemben sem a Tiszántúlon, sem az ország többi részén már nem mutatható ki ekkora kormánypárti fölény. A leginkább ellenzéki régiónak a Tiszántúl bizonyult, az itt megválasztott örmények közül abszolút többségben voltak a 48-asok, ami az összes örmény képviselő politikai orientációjából kiindulva feltűnő eredmény, de a 48-as ellenzéknek országos szinten éppen ez a régió volt az egyik legfőbb bázisa.

Írásunk végén ismerkedjünk meg néhány olyan örmény eredetű politikussal, akik sorozatos választási győzelmeik révén szinte állandóan a magyar képviselőház tagjai közé tartoztak. Az örmény eredetű képviselők közül a már említett szamosújvárnémeti Dániel Pál kínálkozik az élre, hiszen a 26 éves korában megnyert első népképviselői választás után valahányszor országgyűlési képviselő-választást írtak ki a Torontál megyei Zichyfalva körzetében, Dániel Pál elindult és győzött, így haláláig birtokolta a kerület mandátumát. Tekintélyét jelzi, hogy nem csupán ő, hanem rokonságának több tagja is kiérdemelte a választók bi-

2. Dániel László, Torontál vármegye alispánja, Nógrád vármegye főispánja, Szamosújvár országgyűlési képviselője

zalmát. Közvetlen utódaként, ahogy említettük, rövid ideig (negyedik) fia, Dániel László (1855–1929) volt Zichyfalva képviselője, aki a parlamenti szereplésért a megyei alispáni pozíciót hagyta oda. Rövidebb Nógrád megyei főispánság után 1905 és 1910 között a Bánffy Dezső-féle Új Párt programjával Szamosújvár képviselője volt. Dániel Pál legidősebb, azonos nevű fiától született unokája, (legifj.) Dániel Pál (1876–1939) is országgyűlési képviselő volt a Torontál megyei Párdányban 1906-tól a dualista rendszer végéig, természetesen 67-es programmal, előbb az Alkotmánypárt, majd a Nemzeti Munkapárt színeiben.

Dániel Pálnak tehát fia és unokája is bánsági képviselő volt, s a család egy másik, az ún. bárói ága adta a másik 11-szeres győztes örmény politikust, Dániel Ernőt, aki 1870-ben időközi választással került be a képviselőházba, s bár az 1881–84-es és az 1906–1910-es ciklusban kimaradt, közel fél évszázados parlamenti karrierje így is kivételszámba ment. A mindvégig kormánypárti politikus Bánffy Dezső kormányában kereskedelemügyi miniszter volt, s bár egy anekdota a véletlennek tulajdonította kinevezését,²⁹ hosszú politikai karrierje alapján mindenképpen a Szabadelvű Párt fontos személyiségei közé tartozott. Távoli rokonához hasonlóan ő is a több generáción keresztül képviselőket adó bánsági örmény családok sorát gyarapította. Apja, Dániel János (1812–1888) a Torontál megyei Nagyszentmiklós Deák-párti képviselője volt, anyja pedig a dúsgazdag torontáli földbirtokos aradi vértanú Kiss Ernő honvédtábornok leánya. Dániel Ernő második fia, báró Dániel Tibor (1878–1951) is országgyűlési képviselő volt, Párdányban az 1906–1910-es ciklusban.

Az egyéni kiválóság mellett a családi támogatás is szerepet játszott Lukács Béla (1847–1901) pályafutá-

3. Simay Gergely (1823–1890), Szamosújvár polgármestere, országgyűlési képviselő, a szamosújvári törvényszék elnöke

4. Dr. Molnár Antal (1847–1902) országgyűlési képviselő

sában. Lukács ugyan 1872-ben kezdődő parlamenti pályafutása elején, fiatalabb korában több pártot is megjárta, ám egy idő után felhagyott az ellenzékiekedéssel, s a kormánypárthoz csatlakozva már emelkedni kezdett a pályája. Ebben nyilván szerepet játszott apósa, a Szamosújvárról elszármazott örmény apanagyfalusi Gajzágó Salamon (1828–1898), 1866 és 1870 között szamosújvári országgyűlési képviselő, majd 1870-től az Állami Számvevőszék első elnöke, aki kifejezetten azért mondott le erről a magas posztról, hogy a családi összeférhetetlenség ne akadályozza veje kereskedelemügyi miniszterré emelkedését 1892-ben.³⁰ A sikerek

mellett Lukács Béla életét tragikus árnyak is kísérték: szüleit 1848-ban román felkelők meggyilkolták, ő pedig 1901-ben öngyilkos lett.

Még magasabbra emelkedett az 1878-as Alsó-Fehér megyei választási győzelemmel induló Lukács László politikai pályája. A pénzügyi szaktekintély kilencszer nyerte el szavazói bizalmát, fontosabb volt azonban

5. Gajzágó Salamon (1830–1898) szamosújvári országgyűlési képviselő, az Állami Számvevőszék első elnöke

6. Lukács László (1850–1932) pénzügyminiszter, miniszterelnök (1912 április–1913 június)

ennél pénzügyminisztériumi karrierje, ahol is előbb államtitkár, majd 1895-től tíz éven keresztül miniszter lett. Az 1906–1910-es cikusból ugyan kimaradt, de az egykori szabadelvű párti képviselőket tömörítő Nemzeti Társaskör egyik vezetőjeként nagy szerepet játszott a Nemzeti Munkapárt 1910-es megszervezésében, s annak egyik fontos alakja volt. Ismét betöltötte a pénzügyminiszteri posztot, majd 1912-ben miniszterelnök lett, jelezve, hogy az örmény származás a legmagasabb magyarországi politikai állás megszerzésénél sem volt akadály. Miniszterelnöksége botránnyosan ért véget, ugyanis egy ellenzéki képviselő panamázással vádolta, s bár személyes becsületét tisztázta, az 1910-es

választási kampány során elkövetett visszaélések miatt azonban lemondásra kényszerült.

Nyolc ízben került ki győztesen országgyűlési képviselőválasztásból az a Molnár Antal (1847–1902), akinek politikai pályakezdésénél szintén nem hiányzott a családi háttér. A fiatalon hol kormánypárti, hol ellenzéki elveket vallott (1871 és 1878 között volt először képviselő) Molnár apósa ugyanis a szamosújvári helyi politikában kulcsszerepet játszott Simay Gergely (1823–1890) volt, aki hol polgármesterként, hol törvényszéki bíróként vagy éppen országgyűlési képviselőként volt az észak-erdélyi kisváros megkerülhetetlen közéleti tényezője. Molnár ugyan országos politikai karriert nem futott be, de miután hitet tett a Szabadelvű Párt mellett, 1885-től haláláig mindig ellenjelölt nélkül győzött a szamosújvári választásokon, s ami fontosabb: a szamosújvári örmény kulturális élet egyik legfontosabb szereplője volt. Az *Armenia* című folyóiratnak egyik leggyakoribb szerzőjeként nagyon sokat tett a magyarországi örmények identitásának fenntartásában.

Ahogy Molnár Szamosújvár igazi reprezentánsa volt, úgy lehet szamosújvárnémeti Dániel Mártont Erzsébetváros legfontosabb képviselőjének nevezni. A mindig kormánypárti politikus ugyan pár hónapig 1881-ben Segesvárt képviselte, de a többi hat választási sikere már szülővárosához kötötte. Bár csak hat választási győzelem fűződött gattájai Gorove István (1819–1881) nevéhez, és azok is különböző választókerületekben, de a Temes megyei családi birtoktól eltávolodva is fontos szerepet játszott az országos politikában. A már Pesten született fiatal Gorove egy nemzetelméleti könyvvel hívta fel magára a figyelmet,³¹ majd Deák Ferenc szűkebb környezetéhez csatlakozva a kiegyezés után tagja lett az Andrássy-kormánynek előbb gazdasági, majd közlekedési tárcát vállalva.

Bár vizsgálatunk elsődlegesen az országgyűlési képviselőkre irányult, feltétlenül említeni kell a Magyarország irányításában főszerepet játszó örmény eredetű politikusokat is. A törvényhozó mellett ugyanis a végrehajtó hatalomban is szép számmal találunk örményekkel, sőt, mint említettük, Lukács László esetében a miniszterelnöki pozíció birtokosa is örmény származású volt. (Az örmény miniszterekkel

kapcsolatos legfontosabb adatokat a *Függelék* 1. táblázata tartalmazza.³²⁾

Az öt örmény miniszter kapcsán feltűnő, hogy mind-egyikük a gazdasági, kereskedelmi élettel kapcsolatos tárcák valamelyikét vezette, s nem a hatalmi vagy kulturális jellegű minisztériumokat. Mindez egyrészt megfelelt az illető politikusok személyes érdeklődésének, szak tudásának, másrészt azonban ismét megerősíti azt az asszimilációs modellt, amelyben az örményekre gazdasági szakemberekként volt szüksége az idegeneket is szívesen integráló, befogadó, szabad magyar nemzetnek.

Az öt örmény politikus minisztersége kapcsán még azok időbeli eloszlására érdemes felfigyelni. Miközben Gorove a dualista korszak lelegején volt tagja a kormánynak, addig a többiek a korszak második felében, ami ismét csak arra utal, hogy az örmények eddigre már teljes mértékben integrálódtak a magyar politikai elitbe. Feltűnő, hogy az 1895 és 1899 között működő Bánffy-kormánynak párhuzamosan két örmény eredetű tagja is volt: Lukács pénzügyminiszter és Dániel kereskedelemügyi miniszter. Miközben az ország összlakosságának örmény része csak ezrelékekben volt kifejezhető, addig a kormány tíz tagjából kettő örmény volt. Ez a mintegy százszoros felülreprezentáltság persze a miniszterelnök felfogásával is magyarázható. A magyar állameszmét elutasító nemzetiségekkel szemben a legkeményebben fellépő Bánffy Dezső a liberális nemzetfelfogás jegyében minden integrálódni kész elemet szívesen fogadott, legyen az örmény, zsidó vagy bármilyen etnikai csoport tagja. A zsidóknak mondott jelszavát az örményekre is vonatkoztathatjuk: „Aki velünk van, az: mi vagyunk!”³³

A dualista korszak magyarországi elitjében az örmény eredetű politikusok mind számukat, mind arányukat tekintve igen jelentős helyet foglaltak el. Nem mondható el azonban, hogy ez egyedülálló jelenség volt, hiszen elegendő csak az *Armenia* korabeli számaikat lapozgatni, hogy lássuk: fontos politikai posztokat betöltő örmények éltek az Oszmán birodalomban,³⁴ Egyiptomban,³⁵ a cári Oroszországban,³⁶ Romániában³⁷ vagy az akkor Ausztriához tartozó Galíciában is.³⁸

A magyarországi örménység a galíciai közösséghez hasonló³⁹ utat járta be, de jóval gyorsabban. Ahogy

a galíciai és részben a bukovinai örmények lengyellé váltak, úgy olvadtak bele a magyarországi örmények a magyarságba. Nem csupán az állami keretek elfogadásáról volt szó, hanem a többségi néppel mint kulturális nemzettel való azonosulásról is. Ennek az asszimilációs folyamatnak különböző rétegeit példázza az országgyűlési képviselők szereplésének három alaptípusa. A szamosújvári és erzsébetvárosi képviselőket saját örmény közösségük mintegy autonóm ügyként, az egész közösség képviselőjének választott meg. Mindez még a rendi korszak kollektív privilegizált módszerének folyománya volt: az 1848 előtti erdélyi rendi diétán is hasonló módon foglaltak helyet örmények, őket a három erdélyi rendi nemzet egyikét képező magyar nemzet részeként, helyi közösségekként fogadta be az (erdélyi) magyar nemzet, és így szólhattak bele a politikai életbe.

A bánági képviselők ellenben az egyéni nemesi asszimilációt példázzák, hiszen eredeti örmény etnikai közösségükből kiszakadva, vagyonuk révén szereztek maguknak birtokot, és a rendi korszakban ezzel kötelezően párosuló nemességet a Bánságban. Őket tehát még az általános rendi magyar nemzet, a *natio Hungarica* asszimilálta, s annak nemesi tagjaiként, a többi magyar nemessel együtt váltak a szó etnikai értelmében, identitásukban is magyarrá.

Az örmény képviselők harmadik típusa érintkezik az előzővel, amennyiben akadtak közöttük nemesek, de jellemzően kevésbé vagyonosak. Nem az ősi örmény közösségekben, hanem attól távol, teljesen elszigetelten éltek. A bánágiakhoz képest más módon, adott esetben nem is nemesként olvadtak össze a helyi társadalmi elitel, és polgárként, értelmiségiként is tagjai lehettek a magyarországi középosztálynak, ugyanakkor – a 19. század hangulatára általában jellemző módon! – annak magyar tudatú tagjai lettek. Noha a képviselők között ez a csoport a legkevésbé népes, a magyarországi örmény lakosság magyarrá válásának betetőzését mégis ez a típus és ez az asszimilációs szakasz jelenti: a modern, jogokban egyenlő állampolgárokból felépülő szabad magyar nemzet fogadja be tagjai közé az örményeket, akik vagyon és nemesi diploma nélkül is magyarrá válhatnak és magyarrá is válnak.

JEGYZETEK:

¹ A dualista korszak népszámlálási adatai szerint a Horvátország nélküli Magyarország összes (polgári) lakosából 1880-ban 46,58%, 1900-ban 51,38%, 1910-ben pedig 54,43% volt magyar anyanyelvű.

A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása, Hatodik rész, Végeredmények összefoglalása, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1920, 116–117.

² *Kossuth 1848. július 11-i képviselőházi beszéde = Kossuth Lajos 1848/49-ben*, II, *Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban, 1848. április–szeptember*, S.a.r., SINKOVICS István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957 (Kossuth Lajos Összes Munkái XII), 424–438., az idézet a 438. oldalon.

³ GERGELY András, *A nemzetvédelmi programjai* = G.A., *Egy nemzetet az emberiségnek*, Budapest, Magvető, 1987, 99–120.; KATUS László, *Kossuth és a nemzetiségi kérdés = Kossuth Lajos, a „magyarok Mózese”*, szerk., HERMANN Róbert, Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 45–74.

⁴ PÁL Judit, *Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, II, szerk., ÖZE Sándor, KOVÁCS Bálint, PILISCsABA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi kar, 2007, 77–94., különösen: 78–84.

⁵ Orbán Balázs báró például az örmények gazdasági szerepéről így írt: „ők a kereskedést csaknem mindenütt kezeikbe véve felgazdagodtak, meglepedtek, mint a székely mondja, új hazájoknak sok édes mézet nyujtó kasában, hová a szép haza virányain gyűjtött mézet betakaríták; de nem irigyeljük ezt tőlük, sőt örülünk előmenetelükön, mert e nemzetföld nem vala hálátlan e hazához, nem vált az édes anya keblén felnőtt viperává, mint némely szintén ily kegyelettel, ily vendégszeretettel, ily testvériséggel fogadott vendégeinkkel történt; ők átérték, mivel tartoznak e hazának, miért minden alkalommal méltóknak mutatkoztak arra, hogy e haza őket édes szeretett fiai közé számítsa. Ők átvették a mi nyelvünket, műveltségünket, ők érdekegységi szövetségre léptek, s ekként rokonultak velünk. [...] ne irigyeljük tőlök ezen saját szorgalmuk által kivívott fölényt, mert ők vendégek nálunk, emellett nem is élnek vissza e haza vendégszeretetével, mely őket legnyomorúságosabb üldöztetések korszakában befogadá, s a hazátlanul bolygóknak hazát s tűzhelyet nyujta.” ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*, II, Pest, 1869, 75.

⁶ Bánffy Dezső báró főispán 1887-ben ezt így fejezte ki Tisza Kálmán miniszterelnöknek: „Szamosújvár város hazafisága és áldozatkészsége minden magyar ügy iránt elismerésre méltó... Amíg az a föld az örményeké - magyar föld, de mihelyt kivesszük azt az örmények kezéből - rögtön megszűnik magyar föld lenni!” SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*, II, Szamosújvár, 1901, 433. Örmény vélemény a magyar nemzettel való azonosulás és az örmény sajátosságok megőrzésének harmonikus viszonyáról: ESZTEGÁR László, *A magyarországi örményekről*, Armenia, 1890, 368–370. Ezzel érdemes párhuzamba állítani egy magyar újságíró véleményét, aki az örményeket élesen elkülönítette a többi magyarországi nemzetiségtől és kijelentette: „Az örmények nem képeznek semmi tekintetben külön elemet a magyar társadalomban;

a legjobb hazafiak”, s bár igaz, hogy „a magyarországi örménység külön történeti fejlődéssel bíró népfaj”, ugyanakkor „az örmények derék polgárai a hazának”. Vadnai Károlynak a *Fővárosi Lapokban* megjelent írását idézi: VADNAI Károly *az örményekről*, Armenia, 1891/6, 213–214.

⁷ Erre két igen jellemző példa. A szamosújvári örmény katolikus plébános, Lukácsy Kristóf könyvében így magyarázta az örmény püspökség felállítását és általában az örmények identitásának megőrzése mellett a küzdelmet: nagyon fontos lenne, hogy „az örmény nemzetiséget megmentsük és megtartsuk a magyar érdekeknek”, mert szerinte „csak addig számíthat Szamosújvár és Erzsébetvárosra bizon az ország és a magyar nemzet, míg ezen városok eredeti jellegüket megtartják,” és a magyarok iránti jóindulattal nem vádolható elemek [nyilvánvalóan a románokra céloz] el nem özönlik. LUKÁCSY Kristóf, *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez*, a szerző kiadása, Kolozsvár, 1867, 76–77. Szamosújvár egyik országgyűlési képviselője és az *Armenia* egyik leggyakoribb szerzője, Molnár Antal pedig éppen a magyar államiság szempontjaival érvelve javasolta a szamosújvári középiskola főgimnáziummá fejlesztését. DR. MOLNÁR Antal, *Főgymnasium Szamosújvárt*, Armenia, 1891/6, 207–209.

⁸ Pl.: *Örmény eredetű képviselők*, Armenia, 1896, o.n. Az 1892-es országgyűlési képviselőválasztások után a folyóirat visszatekintő összeállítást közölt Szamosújvár addigi képviselőiről: SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár országgyűlési képviselői (1842–1892)*, Armenia, 1892, 1–15. Sajnálatos módon azonban kutatásainkhoz ezeket az információkat csak részben lehetett felhasználni, egyrészt azok töredékessége (az *Armenia* 1887 előtt nem jelent meg), másrészt az adatok pontatlansága miatt. ⁹ Ebből természetesen az következik, hogy az anyai ágon örmény eredetű politikusok kimaradtak a mintánkból, még akkor is, ha a dualizmus középső szakaszának egyik legfontosabb politikusáról, Szilágyi Dezsőről (1840–1901) van szó, aki a kiegyezést elfogadó Mérsékelt Ellenzék egyik vezetőjéből igazságügyminiszter (1889–1895), majd a képviselőház elnöke lett (1896–1901). A kiváló szónok és liberális politikus apja a Bihar megyei református középíreteghez tartozott, anyja azonban az örmény eredetű Lukács család sarja volt, és az ő révén, tehát anyai ágon Szilágyi több örmény származású politikussal is rokonságban állt.

¹⁰ Ilyen pl. a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozícióba emelkedő Lukács György (1865–1950) is, akinek a visszaemlékezéseiben közölt családja azt is példázza, hogy felmenői generációkon keresztül nem örmény eredetű magyar nemesi családokból választottak maguknak feleséget LUKÁCS György, *Életem és kortársaim*, I, Budapest, Pantheon, 1936, 10. Természetesen nem azonos a húsz évvel később zsidó családban született marxista filozófussal.

¹¹ Egyes esetekben a távolabbi felmenők szamosújvári vagy erzsébetvárosi lakóhelye, a temetést követő gyászszertartásnak a gyászjelentés alapján megállapítható örmény jellege vagy az illetővel közvetlen vérségi kapcsolatban állókról bebizonyítható örmény származás alapján lehetett csak kimutatni az örmény eredetet.

¹² A képviselők életrajzi adataihoz legfontosabb felhasznált források: Adalbert TÓTH, *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*, München, R. Oldenbourg Verlag, 1973.;

- Új Országgyűlési Almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól, szerk., STURM Albert, Budapest, [1888], Ifjabb Nagel Ottó bizománya; Országgyűlési Almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól, szerk., STURM Albert, Budapest, Pesti Lloyd-Társulat könyvnyomdája, 1892.; Országgyűlési Almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól, szerk., STURM Albert, Budapest, Budapesti Tudósító, 1897.; Országgyűlési Almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól, szerk., STURM Albert, Budapest, Budapesti Tudósító, 1901.; Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól, szerk., FABRO Henrik, UJLAKI József, Budapest, a Pesti Lloyd-társulat könyvnyomdája, 1905.; Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól, szerk., FABRO Henrik, UJLAKI József, Budapest, Wodianer F. és fiai, 1906.; Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól, szerk., VÉGVÁRY Ferenc, ZIMMER Ferenc, Budapest, Pázmáneum nyomda és irodalmi vállalat, 1910.; Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja, szerk., PÁLMÁNY Béla, Budapest, 2002. Magyar Országgyűlés, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött gyászjelentések mikrofilm-másolatai; a vonatkozó országos és helyi sajtó, a szamosújvári *Armenia* legkülönbözőbb számai, valamint a hely hiányában itt felsorolhatatlan, örményekkel kapcsolatos szakirodalom.
- ¹³ Amennyiben év közben változott a számuk, akkor a táblázat az év nagyobbik felére jellemző adatot tünteti fel.
- ¹⁴ Vö.: TÓTH K. József, *Örmény identitás a dualizmuskorban = Örmény diaszpóra...*, 4. jegyzetben *i. m.*, 132–137.
- ¹⁵ Bár a dualista korszak magyar statisztikája is használta a regionális megközelítést, ám az általuk kreált földrajzi térségeket saját szempontjaink érdekében módosítottuk. Természetesen önálló régióként tekintettünk Erdélyre, mint a hazai örménység szűkebb hazájára, valamint a régi statisztikai adatsorokban Tisza–Maros-köze néven szereplő történeti Bánságra is, ahol – mint látni fogjuk – szintén sok örmény eredetű képviselőt választottak meg. Az adatok alapján kiderült, hogy az ország arányos felosztása szükségtelen, ezért még két kategóriát alkottunk. Egyfelől a Tiszántúlt, mely alatt az Erdély és a Tisza közötti vármegyék területét értettük, beleszámítva természetesen a Tisza mindkét partján fekvő megyék teljes területét is. Másfelől egy külön egységnek tekintettük az ország többi részét, mert a Dunántúlon, a Duna–Tisza-közén és a statisztikai felmérésekben ráadásul két részre bontott Felföldön igen csekély számú örmény képviselőt választottak csak meg. Ellenben a két nagyobb erdélyi örmény centrumot, Szamosújvárt és Erzsébetvárost, külön statisztikai csoportként vettük figyelembe, hiszen innen szinte mindig örmény eredetű politikusok kerültek be a parlamentbe.
- ¹⁶ Az 1881-es népszámlálás szerint a magukat örmény anyanyelvűnek valló férfiak 94, a nők 95%-a Erdélyben élt. *A magyar korona országaiiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos háziállat kimutatásával együtt*, a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi magyar királyi miniszter megbízásából szerk. és kiad. az országos magyar kir. statisztikai hivatal, I, Budapest, az Athenaeum R. társulat könyvnyomdája, 1882, 224–233. adatai alapján. Bár mi az örmény eredetűek sokkal népesebb csoportjával foglalkozunk, az 1881-es időpontban az erdélyi többség az ő esetükben is kétségbevonhatatlannak tűnik.
- ¹⁷ Vö.: EGYED Ákos, *Örmény származású kereskedők a kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara vezetőségében*, Erdélyi Örmény Gyökerek, 2009. május, 20–22.
- ¹⁸ *Geschichte des Temeser Banats* von Joh[ann] Heinr[ich] SCHWICKER, Zweite Ausgabe, Pest, Ludwig Aigner, 1872, 1.
- ¹⁹ Egy 1770-es összeírás szerint az akkor mintegy 300 ezres Bánságban még csak 363 örmény élt. Grisellini adatai alapján: GULYÁS László, *A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig = Dél-Erdély és Bánság*, szerk., HORVÁTH Gyula, Pécs–Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja–Dialóg Campus Kiadó, 2009, 28.; KONRAD SCHÜNEMANN, *Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias = A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, I, 1933, 212–242.
- ²⁰ KOVÁCH Géza, *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1998, 276–277. és BODOR Antal, *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra*, Budapest, Stephaneum nyomda, 1914, 21.
- ²¹ KOVÁCH, *i. m.*, 276–287.
- ²² Igaz, mivel itt ritkábban voltak időközi választások és 1878 előtt is csak egy választókerületet alkotott a környék, nem 27, hanem csak 17 esetről beszélhetünk.
- ²³ Vö.: Ifj. BERTÉNYI Iván, *Szamosújvári országgyűlési képviselő-választások a dualista korszak elején = Örmény diaszpóra...*, 4. jegyzetben *i. m.*, 95–126.
- ²⁴ Róla az *Armenia* is írt méltató életrajzot: ESZTEGÁR László, *Dániel Pál*, *Armenia*, 1890/3, 65–68.
- ²⁵ A választókerület általában is katolikus konzervatív hagyományokkal rendelkezett. Adalbert TÓTH, *i. m.*, 159.
- ²⁶ Kormánypárti = 1861-ben a felirati párt, 1865–75 a Deák-párt, 1875–1906 a Szabadelvű Párt, 1906–1910 az Alkotmánypárt, 1910-tól a Nemzeti Munkapárt. 67-es ellenzéki = Balközép, jobboldali konzervatív, egyesült ellenzéki, mérsékelt ellenzéki, Nemzeti Párt, Katolikus Néppárt, Új Párt, pártonkívüli, stb. 48-as ellenzéki = 1861-ben határozati párti, 1865–1874 az ún. szélbal, majd a Függetlenségi Párt különböző frakciói.
- ²⁷ Már az 1869-es választások után megállapította Szomjas György balközépi képviselő: „a kormánytöbbség garanciáját Erdély jelenti”. Idézi és a jelenséget szélesebb összefüggéseiben magyarázza: GERŐ András, *Elsőpró kisebbség*, *i. m.*, 18–29. és 62–68.
- ²⁸ 1848-ban még nem léteztek állandó, a mi vizsgálatunkba illeszthető pártok, ezért nem 177 az összeg.
- ²⁹ Bánffy ugyanis Ludvig Gyulát, a MÁV elnök-igazgatóját akarta kereskedelemügyi miniszterré kinevezni, de mikor Ludvighért küldetett, kiderült, hogy egy amerikai hőke kipróbálására Nagyszombatba utazott. Így Dániel Ernőt és egy másik képviselőt kéretett magához, s azért lett Dániel a miniszter, mert neki felesége jó ösztönrel nem engedte meg, hogy megebédeljen, így előbb ért a Sándor-palotába jóllakott, de hoppon maradt társánál. *Bánffy Dezső miniszterelnöksége és bukása*, Budapesti Hírlap, 1911. május 28., 35.

³⁰ Gróf Szapáry Gyula m. kir. miniszterelnök felségelöterejsztése Ferenc Józsefnek, Budapest, 1892. július 8., Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Geheimakten. karton 19. Denkschriften und Berichte, etc. 1887–1894. f151–158.

³¹ GOROVE István, *Nemzetiség*, Pest, Heckenast, 1842.

³² Az adatok fő forrása: BÖLÖNY József, *Magyarország kormányai 1848–1987*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

³³ Bánffy itt idézett beszédét akkor mondta el, amikor a pesti zsidó nagypolgárságot tömörítő Lipótvárosi Casino elnökének választották meg. Szavait idézi: VERMES GÁBOR, *Tisza István*, Budapest, Századvég, 1994, 73.

³⁴ *Armenia*, 1890, 365. vagy *Kisebb közlemények. A sztambuli örmények*, Armenia, 1891/1, 28.

³⁵ *Estély Kairóban*, Armenia, 1887/4, 127.; *Armenia* 1887, 364. vagy *Mi újság az örmény világban? Új miniszterek*, Armenia, 1891, 320.

³⁶ *Mi újság az örmény világban? Deljanov lemondása*, Armenia, 1891/3, 96. és SZONGOTT Kristóf, *Lorisz-Melikov Mihály gróf*, Armenia, 1893/6, 161–165.

³⁷ *Kisebb közlemények. Örmény képviselők Romániában*, Armenia, 1892/8, 257. és *Kisebb közlemények. Az új romániai kormány tagjai között*, Armenia, 1901/3, 126.

³⁸ *Abramovics, Csájkovszki, Romáskán báró és Khésecsbunovics Kornél. Örmények az osztrák képviselőházban*, Armenia, 1889/3, 96.

³⁹ Wolfdieter BIHL, *Notizen zu de ethnischen und religiösen Splitter-, Rest- und Sondergruppen in den Habsburgischen Ländern = Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, III, *Die Völker des Reiches*, 2. Teilband, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980, 954–955.

FÜGGELÉK

1. Örmény származású miniszterek a dualista korszakban

Név	Születési hely és idő	Halálozás helye és ideje	Miniszteri tárca	Miniszterség	
				kezdet	vége
DÁNIEL Ernő (1896-tól báró)	Elemér (Torontál m.), 1843. május 3.	Balatonfüred (Zala m.), 1923. július 24.	Kereskedelemügyi miniszter	1895. január 15.	1899. február 26.
GOROVE István	Pest, 1818. augusztus 23.	Budapest, 1881. május 31.	Földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter	1867. február 20.	1870. május 24.
			Közmunka- és közlekedésügyi miniszter	1870. április 21.	1871. június 21.
LUKÁCS Béla	Zalatna (Alsó-Fehér m.), 1847. április 27.	Budapest, 1901. január 7.	Kereskedelemügyi miniszter	1892. július 16.	1895. január 15.
LUKÁCS György	Nagyvárad, 1865. szeptember 10.	Budapest, 1950. szeptember 28.	Vallás- és közoktatásügyi miniszter	1905. június 18.	1906. március 6.
LUKÁCS László	Zalatna (Alsó-Fehér m.), 1850. november 24.	Budapest, 1932. február 23.	Pénzügyminiszter	1895. január 15.	1905. június 18.
			Pénzügyminiszter	1910. január 17.	1912. április 22.
			Kereskedelemügyi miniszter	1911. május 5.	1911. október 18.
			Miniszterelnök	1912. április 22.	1913. június 10.
			Belügyminiszter	1912. április 22.	1913. június 10.
			A király személye körüli miniszter	1912. április 22.	1913. június 10.

2. Az örmény származású országgyűlési képviselők 1848 és 1914 között

	Név	Párt	Választókerület	Megye	Képviselőség	
					kezdet	vége
1.	BOCSÁNCZY Adolf	balközép, Szabadelvű Párt, majd pártonkívüli	Szilágysomlyó	Szilágy	1872	1878
2.	pojeni BOGDANOVICS Vilibald	...	Párdány	Torontál	1848	1849
		felirati párt	Bégaszentgyörgy	Torontál	1861	1861
		Deák-párt	Párdány	Torontál	1870. február 3.	1872
3.	szigeti BUZÁTH Ferenc	Katolikus Néppárt	Rum	Vas	1896	1910
4.	baraczházi CAPDEBO Ferenc	Szabadelvű Párt	Újarad	Temes	1896	1901
5.	erzsébetvárosi CSÍKY (Csíki) István	Deák-párt	Erzsébetváros I. kerület	Erzsébet- város	1866. március 20.	1869
		Deák-párt	Erzsébetváros I. kerület	Erzsébet- város	1872	1875
		Szabadelvű Párt	Erzsébetváros II. kerület	Kis-Küküllő	1875	1878
6.	szamosújvárnémeti DÁNIEL Béla	Deák-párt	Bánátkomlós	Torontál	1872	1875
7.	szamosújvárnémeti DÁNIEL Ernő	Deák-párt, majd Szabadelvű Párt	Bégaszentgyörgy	Torontál	1870. május 13.	1878
		Szabadelvű Párt	Nagybecskerek	Torontál	1878	1881
		Szabadelvű Párt	Pancsova	Torontál	1884	1906
		Nemzeti Munkapárt	Pancsova	Torontál	1910	(1918)
8.	szamosújvárnémeti DÁNIEL János	Deák-párt	Nagyszentmiklós	Torontál	1867. szeptember 30.	1869
9.	szamosújvárnémeti DÁNIEL László	Szabadelvű Párt	Moravica	Temes	1875	1878
10.	szamosújvárnémeti DÁNIEL László	Szabadelvű Párt	Zichyfalva	Torontál	1895. május 31.	1896
		Új Párt	Szamosújvár	Szolnok- Doboka	1905	1910
11.	szamosújvárnémeti DÁNIEL Márton	Deák-párt	Erzsébetváros I. kerület	Erzsébet- város	1869	1872
		Szabadelvű Párt	Erzsébetváros I. kerület	Erzsébet- város	1875	1877. szeptember 15.
		Szabadelvű Párt	Segesvár	Nagy- Küküllő	1881. március 14.	1881
		Szabadelvű Párt	Erzsébetváros	Kis-Küküllő	1881	1892
		Szabadelvű Párt	Erzsébetváros	Kis-Küküllő	1896	1901
12.	szamosújvárnémeti DÁNIEL Pál	...	Zichyfalva	Torontál	1848	1849
		felirati párt	Zichyfalva	Torontál	1861	1861
		Deák-párt, majd Szabadelvű Párt	Zichyfalva	Torontál	1865	1895. május 10.

	Név	Párt	Választókerület	Megye	Képviselőség	
					kezdet	vége
14.	DÁNIEL Tibor báró	Alkotmánypárt (?)	Lippa	Temes	? (1906 után)	1910
15.	FEJÉR Antal	Szabadelvű Párt	Csikkarcfalva	Csík	1901	1905
16.	apanagyfalusi GAJZÁGÓ Ferenc	Szabadelvű Párt	Szamosújvár	Szolnok–Doboka	1881	1885. január 26.
17.	apanagyfalusi GAJZÁGÓ Salamon	Deák-párt	Szamosújvári II. kerület	Szamosújvár	1866. március 5.	1870. augusztus 2.
18.	gattájai GOROVE István	...	Orczyfalva	Temes	1848	1849
		félirati párt	Pest, III. választókerület	Pest	1861	1861
		Deák-párt	Pest, III. választókerület	Pest	1867. május 7.	1869
		Deák-párt	Bobró	Árva	1869	1872
		Deák-párt	Kishegyes	Temes	1872	1875
		Szabadelvű Párt	Orczyfalva	Temes	1875	1881. május 31.
19.	erzsébetvárosi ISSEKUTZ Győző	Nemzeti Párt	Erzsébetváros	Kis–Küküllő	1892	1896
		Szabadelvű Párt, Alkotmánypárt, Nemzeti Munkapárt	Erzsébetváros	Kis–Küküllő	1901	(1918)
20.	erzsébetvárosi ISSEKUTZ Marcell	Szabadelvű Párt	Pécska	Arad	1896	1901
21.	JAKABB Bogdán	Szabadelvű Párt	Szamosújvár	Szolnok–Doboka	1878	1881
22.	JAKABFFY Elemér	Nemzeti Munkapárt	Németbogdán	Krassó–Szörény	1910	(1918)
23.	JAKABFFY Ferenc	Nemzeti Munkapárt	Budapest IX–X. kerület	Budapest	1910	(1918)
24.	JAKABFFY Imre	Szabadelvű Párt	Szászhermány	Brassó	1898	1901
		Szabadelvű Párt	Karánsebes	Krassó–Szörény	1901	1906
		Nemzeti Munkapárt	Budapest VIII. kerület	Budapest	1910	(1918)
25.	somosközi JAKABFFY István	mérsékelt ellenzék, Nemzeti Párt	Szálka	Hont	1884	1896
		Szabadelvű Párt	Szálka	Hont	1901	1905
26.	talpasi KABDEBO Gergely	Szabadelvű Párt, majd pártonkívüli	Csákova	Temes	1905	1906
		Alkotmánypárt	Lippa	Temes	1906	? (1910 előtt)
27.	beodrai KARÁCSONYI Antal	...	Nagyszentmiklós	Torontál	1848	1849
28.	KARÁCSONYI Ferenc	Deák-párt	Bégaszentgyörgy	Torontál	1865	1869

	Név	Párt	Választókerület	Megye	Képviselőség	
					kezdet	vége
29.	KARÁCSONYI János	...	Erzsébetváros II. kerület	Erzsébetváros	1848	1849
		Deák-párt	Erzsébetváros II. kerület	Erzsébetváros	1866	1869
30.	beodrai KARÁTSONYI Aladár gróf	Szabadelvű Párt	Bégaszentgyörgy	Torontál	1884	1887
		Szabadelvű Párt	Szamosújvár	Szolnok–Doboka	1902	1905
32.	beodrai gróf KARÁTSONYI Jenő	Szabadelvű Párt, Alkotmánypárt, Nemzeti Munkapárt	Zichyfálva	Torontál	1906	(1918)
33.	eleméri és ittebei KISS Miklós	...	Rittberg	Temes	1848	1849. március 1.
34.	(ifj.) ittebei KISS Miklós	Szabadelvű Párt	Bégaszentgyörgy	Torontál	1878	1879. február 17.
35.	lompérdi KORBULY Bogdán	...	Szamosújvár II. kerület	Szamosújvár	1848	1849
36.	rétháti KÖVÉR Gábor	Szabadelvű Párt	Lippa	Temes	1875. december 8.	1878
37.	gyergyószentmiklósi KÖVÉR Károly	Szabadelvű Párt	Szolnok	Jász–Nagykun–Szolnok	1875	1881
38.	id. LÁSZLÓ László	Alkotmánypárt	Nagyiklód	Szolnok–Doboka	1906	1910
39.	LÁSZLÓFY Antal	Deák-párt	Szamosújvári II. kerület	Szamosújvár	1870. október 22.	1872. február 22.
40.	LÁZÁR Ernő	Szabadelvű Párt	Lippa	Temes	1884	1887
41.	LÁZÁR Menyhért	Szabadelvű Párt	Gyergyószentmiklós	Csík	1896	1901
42.	LENGYEL Zoltán	Függetlenségi Párt	Zilah	Szilágy	1901	(1918)
43.	LUKÁCS Béla	Deák-párt, majd Szabadelvű Párt	Szamosújvár II. kerület	Szamosújvár	1872. március 26.	1877. szeptember 19.
		független szabadelvű	Erzsébetváros I. kerület	Kis–Küküllő	1877. szeptember 19.	1878
		egyesült ellenzék, pártonkívüli, majd Szabadelvű Párt	Gyulafehérvár	Alsó–Fehér	1878	1886
		Szabadelvű Párt	Marosvásárhely I. kerület	Maros–Torda	1887	1901. január 7.
44.	nemes LUKÁCS Ignác	szélbal	Nádudvar	Hajdú	1872	1872
45.	nemes LUKÁCS György	félirati párt	Nagyvárad	Bihar	1861	1861
		Deák-párt	Nagyvárad	Bihar	1865	1867. december 2.
46.	(ifj.) nemes LUKÁCS György	Szabadelvű Párt	Abrudbánya	Alsó–Fehér	1896	1901

	Név	Párt	Választókerület	Megye	Képviselőség	
					kezdet	vége
47.	nemes LUKÁCS László	Szabadelvű Párt	Magyarigen	Alsó-Fehér	1878	1887
		Szabadelvű Párt	Abrudbánya	Alsó-Fehér	1891. június 15.	1896
		Szabadelvű Párt	Eger	Heves	1896	1901
		Szabadelvű Párt	Körmöcbánya	Bars	1901	1906
		Nemzeti Munkapárt	Nagyenyed	Alsó-Fehér	1910	(1918)
48.	nemes LUKÁCS Sándor	...	Győr	Győr	1848	1849
49.	terpesti MARKOVITS Antal	felirati párt	Battonya	Csanád	1861	1861
		Deák-párt	Battonya	Csanád	1865	1868. március 20.
50.	kisterpesti MARKOVITS Kálmán	Szabadelvű Párt	Tenke	Bihar	1887	1896
51.	MÁRTONFFY Márton	Nemzeti Munkapárt	Szamosújvár	Szolnok-Doboka	1910	1917
52.	MÁSVILÁGI István	...	Erzsébetváros I. kerület	Erzsébetváros	1848	1849
53.	MOLNÁR Antal	Deák-párt, Szabadelvű Párt, független szabadelvű, egyesült ellenzék	Szamosújvár I. kerület	Szamosújvár	1871. november 21.	1878
		Szabadelvű Párt	Szamosújvár	Szolnok-Doboka	1885. február 23.	1902. január
54.	noszlopi NOSZLOPY Gyula	Függetlenségi Párt	Hoszúpályi	Bihar	1892	1896
55.	szentmiklósi NOVÁK Dániel	Függetlenségi és 48-as Párt	Técső	Máramaros	1906	1910
56.	PAP Géza (1912-től báró)	Szabadelvű Párt	Bégaszentgyörgy	Torontál	1892	1906
		Nemzeti Munkapárt	Bégaszentgyörgy	Torontál	1910	(1918)
57.	nemes PATRUBÁN(Y) Gergely	Deák-párt	Erzsébetváros II. kerület	Erzsébetváros	1869	1975
58.	danckai PATTANTYÚS-ÁBRAHÁM Dezső	Függetlenségi (Justh) Párt	Karcag	Jász-Nagykun-Szolnok	1906	(1918)
59.	SÁROSI Ferenc	...	Szamosújvári I. kerület	Szamosújvár	1848	1848. július
60.	nemes SIMAY Gergely	...	Szamosújvári I. kerület	Szamosújvár	1848. július 29.	1849
		Deák-párt	Szamosújvári I. kerület	Szamosújvár	1866. március 5.	1871. október 28.
		Szabadelvű Párt	Szamosújvári II. kerület	Szolnok-Doboka	1877. október 31.	1878
61.	SZONGOTH Jakab	Függetlenségi Párt	Tasnád	Szilágy	1875	1881

	Név	Párt	Választókerület	Megye	Képviselőség	
					kezdet	vége
62.	TUTSEK Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt	Bánffyhunyad	Kolozs	1906	1910
63.	URMÁNCZY Nándor	Szabadelvű Párt, Nemzeti Párt, Függetlenségi Párt	Szászrégen	Maros-Torda	1902	(1918)
64.	szombatsági VERTÁN Endre	határozati párt	Cséke	Bihar	1861	1861
65.	[ifj.?] szombatsági VERTÁN Endre	Függetlenségi Párt	Torda	Torda-Aranyos	1901	(1918)
66.	szombatsági VERTÁN Etele	Függetlenségi (Justh) Párt	Battonya	Csanád	1910	(1918)
67.	ZABULIK László	Szabadelvű Párt	Kolozs	Kolozs	1875	1878
68.	ZAKARIÁS / ZACHARIÁS János	Függetlenségi és 48-as Párt	Kovászna	Háromszék	1905	1906

Az új otthon Örmény menekültek Magyarországon az örmény népirtás után

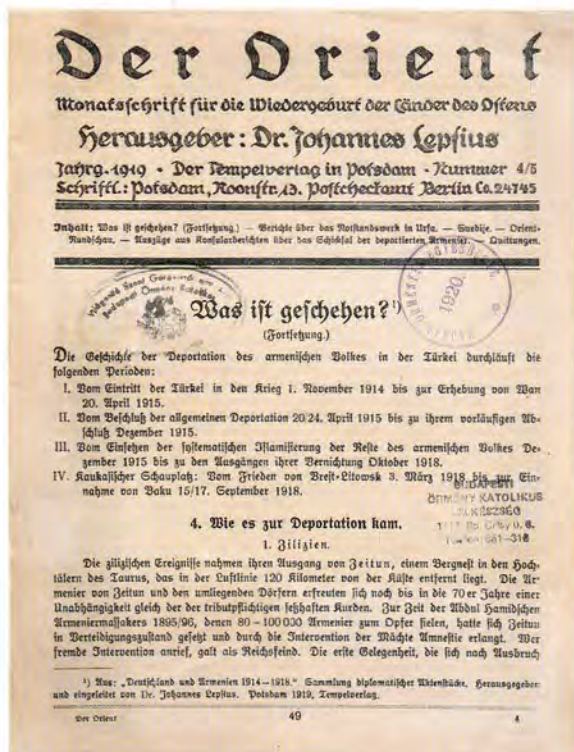
Kránitz Péter Pál

Az örmény diaszpórák története egészen a Kr.u. 4. századig vezethető vissza. Kezdetben a *gaghout* szóval illeték, amely a héber *galut*, menekülés szóból származik. Ez a kifejezés a 11. században került használatra, amikor a szeldzsuk-törökök megszállták Örményországot, és sok ezer örmény menekült Kilikiába, ahol megalapították a Kilikiai Örmény Királyságot¹ (1198–1375). Nerses Shnorhali katolikosz (1101–1173) 1165-ben a *tz'rvyalk* névvel illette a di-

aszpórárt, ám ez a kifejezés kevésbé vált elterjedtté. Az örmény diaszpórák legmodernebb elnevezése a *spjurk*, amely azt a diaszpórárt jelenti, amelyet az első világháborúban, az Oszmán Birodalomban és azt követően Törökországban elkövetett örmény népirtás² elől menekülő migrációs hullám hozott létre a világ különböző pontjain. A *spjurk* örmény szó, amelynek mássalhangzóit komponense (*spr*) megtalálható az indoeurópai nyelvek legtöbbszörének rokon jelentésű szavaiban (*sperm*, *spore*).³

A *spjurk* létrejöttének okából kifolyólag – ti. menekültek közössége – az áldozat-diaszpórák (*victim diaspora*) csoportjába tartozik.⁴ Egy olyan *emlékezetközösséget*⁵ alkot, amely a csaknem egy évszázados történelme során megtartotta örmény identitását, és kialakított egy sajátos *spjurk*-identitást, amely a következő gondolat köré épült: „Nem szabad elfelejtenünk a népirtást!”⁶ A magyarországi *spjurk* is e köré a gondolat köré szerveződött, tagjainak mindennapjaiban számos helyen testet ölt a népirtás emlékezete, így Martaian Ermone festményt festett, Diramerján Artin verset írt a népirtásról (*Nagyapámhoz* címmel), a magyarországi örmény nemzetiségi önkormányzatok tagjai pedig sorra szervezik a különféle kiállításokat a 20. század egyik első népirtásának emlékére.

Az örmény népirtás után az Oszmán Birodalomból mintegy 250 000 örmény menekült Oroszországba. A Közel-Keleten szétszóródott 240 000 örmény menekültnek a fele vagy felvette az iszlám vallást, és beolvadt a többségi népességbe, vagy tovább vándorolt.⁷ 1923 és 1962 között körülbelül 200 000 örmény települt a diaszpórákból Szovjet-Örményországba, ám a hetvenes évek óta nagyjából 1 200 000 örmény emigrált külföldre, valamelyik örmény diaszpórába. Ma Kanadában 40 000, Ausztráliában 30 000, Argentíná-

1. Az örmény népirtás kegyetlen eseményeiről a német evangélikus teológus, Johannes Lepsius (1858–1926) többek között a „Der Orient” című havilapjában tájékoztatta a világot. A havilap a budapesti örményekhez is eljutott. Der Orient. Monatsschrift für die Wiedergeburt der Länder des Ostens. 1919, 4/5.

ban 60 000, más latin-amerikai országokban összesen 15 000 örmény él.⁸ Míg 1914-ben az Amerikai Egyesült Államokban 50 000, mára már körülbelül 800 000 örmény él, amely szintén a népirtás elől menekülő örmények tömeges migrációjának eredménye.⁹ Franciaországban 300 000, a többi európai országban összesen 100 000 örmény él. Az Európába menekülő örmények fő úti célját Marseille városa képezte, a háború során a kikötőbe befutó hajók nap-nap után örmények ezreivel töltötték fel a háborúban kimerült francia gazdaság munkaerőpiacát.¹⁰

Egy másik, ennél kevésbé forgalmas útvonal a Fekete-tengeren át vezetett Konstanca (Constanța, RO) kikötőjébe, Romániába. Az ide érkező menekültek közül sokan Bukarestbe költöztek, vagy nyomban tovább, Nyugat-Európa felé indultak, ám nem egy közülük, miután tudomást szerzett az erdélyi örmény diaszpóráról, valamely örmény településen telepedett meg. Ők Erdély Romániához való csatolása óta is az erdélyi örménység, s így az egész Kárpát-medence kultúráját gazdagítják, s egy sajátos, magyarul beszélő s örménymódon gondolkodó magyar-örmény öntudatot képviselnek.

Jelen tanulmányban azonban nem a „rég Magyarországon” erdélyi örményeiről fogunk számot adni. Az első világháború után Magyarország mintegy négyszáz év után visszazerezte szuverenitását, s ismét, önálló politikát folytathatott. Külpolitikáját is újjászervezhette, s ennek jegyében megannyi örmény menekültet fogadott be. A Belügyminisztérium kiténtetett figyelmet szentelt számukra, s 1925 szeptemberében „a Magyarországon lakó örmény menekültek itt tartózkodásának megkönnyítése céljából őket a fennálló útlevelekényszer alól mentesítette.”¹¹ Bár a legtöbben Magyarországra érkezésük után továbbindultak nyugatnak, szép számmal akadtak, akik Magyarországon, elsősorban Budapesten kezdtek új életet. Hovhannesian Eghia (1884–1948), örmény származású gödöllői ügyvéd, a magyarországi örmény közösségi és kulturális élet egyik kulcsfigurájaként¹² számos publikációjában írt Örményország történetéről,¹³ a magyarörmények történelmi szerepéről¹⁴ és otthonáról, Gödöllőről is.¹⁵ Az *Armenia népe* című, 1934-ben kiadott könyvében többek között arról is számot adott, hogy akkori-

2. Hovhannesian Eghia: Szemelvények az örmény irodalomból. Gödöllő, 1942

ban Budapesten olyan 1800–2000, s ezzel együtt az egész országban kb. 4500–5000 örmény élt. Arra vonatkozóan, hogy hány örmény menekült a népirtás elől Budapestre, a következőket írta:

„A háború után többen menekültek Törökországból Budapestre, számuk 1922-ben 80-90-re ment fel, majd újból 40-50-re ment le és annyian lehetnek ma is. Ezek között egy orvost, nyelvtanárt, s egy festőművészt (Aznavurian Levon) is találhatunk, egy, pedig mint ügyvéd működik. A többiek leginkább keleti szőnyegekkel való kereskedéssel, szőnyegszövéssel és azok javításával foglalkoznak.”¹⁶

A magyarországi örmény menekültek kezdeti létszámáról jelenleg nem áll rendelkezésünkre pontosabb adat, ám valószínűsíthető, hogy számuk ennél jóval többre tehető. Mikor Hovhannesian azt írta, hogy számuk 40-50-re ment le, a menekültek nyugati irányba

történő továbbvándorlását értette. Munkaerőpiaci integrációjukról tett említésével – ti. „szőnyegekkel való kereskedéssel, szőnyegszövéssel és azok javításával foglalkoznak” – a két világháború közötti magyarországi örmény diaszpóra egyik legmeghatározóbb jellegére tapintott rá. A menekültek túlnyomó többsége ugyanis ugyanabban az iparágban helyezkedett el, kihasználva azt az *etnikai kapcsolathálót*, amely közös származásukon, nyelvükön és kultúrájukon felül a népi-írtás közös emlékére is építkezve, oly szoros szálakkal kapcsolta a diaszpóra egyes tagjait egymáshoz, hogy így nemcsak a munkaerőpiaci, de a társadalmi integrációjuk is sokkal hatékonyabb volt, mint más bevándorló kisebbségek körében. Ez az iparág pedig nem volt más, mint a szőnyegipar. A két világháború közötti Budapest mindennapjainak egyik meghatározó szereplője volt az örmény szőnyeges, aki vállán a javításra vá-

3. Archív felvétel a budapesti örmények székházáról az Orlay utcában

ró szőnyeggel siet műhelyébe. A város legnívósabb helyein voltak boltjaik, így a Ferenciek terén, a Kárpátia étterem belső udvarában, a Váci utcában, az Irányi utcában, a Kossuth utcában, a Cukor utcában, a Régiposta utcában és az Eskü téren. Az Anatóliából, Nyugat-Örményországból hozott tudást (ti. a szőnyegszövést) olyan magas szinten úzták, hogy még a Nemzeti Múzeum antik szőnyegeit is a budapesti örmény diaszpóra egyik kiemelkedő tagja, Rsduni Hrant Szerkisiz restaurálta. Az ő édesapja egyenesen azért érkezett Budapestre, mert még Romániában, útban az erdélyi örmény városok felé egyik társától hallott a budapesti szőnyegiparban rejlő lehetőségekről. Rsduni Hrant Szerkisiz lánya a következőképpen beszélt erről:

„1909-ben hagyta el Törökországot, s Erdély felé indult, mert hallotta, hogy ott befogadják az örmény menekülteket. Menet közben találkozott egy emberrel, aki szőnyeges volt, ő tanácsolta, hogy jöjjenek inkább Budapestre, mert itt könnyebben találnak munkát. Így együtt érkeztek meg Magyarországra.”¹⁷

A budapesti szőnyegipar az örmények számára megteremtette a szükséges egzisztenciális hátteret az új élet, és egy élénk társasági életet élő budapesti örmény közösség kialakítására. „A budapesti magyar örmények 1920-ig minden közösség és szervezet nélkül éltek” – írta Hovhannisian Eghia, az 1920-as évet jelölve meg e kapcsán fordulópontként. Ebben az évben ugyanis Gopcsa László, Simay Gyula, Ávedik Félix, Tutsek József, Zakhariás János és Hovhannesian Eghia kezdeményezésére április 18-án megalakult a *Magyarországi Örmények Egyesülete*.¹⁸ Korbuly Domonkos, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* örmény származású tisztviselője, armenológus, 1942-es könyvében azt írta, hogy ez az egyesület „a háború után Erdélyből a csonka Magyarországra menekült örmények egyesülete” volt.¹⁹ Valójában a magyarországi örménység színe-javát egyesítette, s magába olvasztotta a másik magyarörmény szervezetet, a *Maszisz Egyesületet*. Ávedik Félixet választották az egyesület elnökévé, s vezetése alatt sokáig erősen látogatott összejöveteleket tartottak, például 1921. április 24-én a *Pesti Lloyd-palotában* magyar-örmény hangversenyt.²⁰ A társaság céljai között szerepelt a többségi társadalommal való baráti viszony és együttélés megvalósítása,

amelynek jegyében 1922 decemberében 100 magyar koronát adományoztak az *Országos Ínségnyhító Mozgalom* számára.²¹

Zakhariás János, Duducz Péter és Gopcsa László kezdeményezésére megalakult az *Örmény–Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság*. A részvénytársaságnak nem csupán kereskedelmi profilja volt, működésének második évétől ösztöndíjat létesített olyan magyarországi örmény fiatalok részére, akik tanulmányaikat a *Velencei Mechitarista Kongregáció Moorat-Rafaelian Kollégiumában* szerették volna folytatni.²²

Mindössze három számot élt meg, ám annál nagyobb jelentőséggel bírt a Maszisz Egyesület folyóirata, a *Nor Tar* (Új Század), hiszen örmény nyelven tudósított Magyarországon örményeket a magyarországi és külföldi örménység életéről, valamint a népi társaságokról és az ekkoriban megszűnt Örmény Köztársaság hanyattasairól. Szerkesztője és írója Rsduni Hrant Szerkisz volt, aki nem csak e lapban, hanem külföldi folyóiratokban is publikált a magyarországi örménységről.²³

A két világháború közötti budapesti örmény közösség társadalmi státusában nagy fejlődés mutatkozott, a felnövekvő újabb generáció már Magyarország értelmiségi és hivatalnoki rétegét bővítette. A két világháború közötti hetilap, a *Nagy Budapest* több számában is foglalkozott az örmény közösséggel, s ennek jegyében az 1940. március 22-i számában közzé tett egy listát *Örmények névsora* címmel, amelyben a magyarországi örmény elit névsorát közölte.²⁴ A 366 közölt személy közül nem kevesebb, mint 142 fő bírt doktori címmel. Negyven jogászról, kilencvennyolc különböző hivatalnoki cím birtokosáról, huszonnyolc orvosról és gyógyszerészről, tizennyolc tanárról, tizenöt bankárról, tizennégy művészről (szobrász, hegedűművész, operanékes, iparművész, zeneszerző, író, színész stb.) és ezen felül számos mérnökről, tisztról, földbirtokosról és kereskedőről ad számot a névsor.²⁵

Az örmény közösség önszerveződésében elsődleges fontosságú feladat volt az egyház ügyének megoldása. Magyarországon örmény rítusú katolikusok nagyobb számban már 1690 óta voltak jelen,²⁶ s bár így bevett egyházként volt számon tartva Magyarországon, a trianoni békediktátummal járó határmódosítások következtében minden örmény katolikus plé-

4. Kádár Dániel Antal (1916–1988) az örmény katolikus lelkészség vezetője örmény liturgiát celebrál Budapesten

bánia Romániához került. A törökországi menekültek által felduzzasztott budapesti örmény közösség az 1920-as években végzett állhatatos munkával, saját lelkészség (1922) és kápolna (1924) alapításával elérte, hogy 1932-ben hercegprímási²⁷ hozzájárulással megalakulhasson a *Budapesti Örmény Katolikus Egyházközség*. Ekkor 290 család kért felvételt az egyházközségbe, amelynek világi elnö-kéül Simay Gyula kúria bírót kérték fel.²⁸ Később, az egyházközség az Orlay utca 6. szám alatt létesített kápolnát, s az emeleten kiállítótermet, amely ma is látogatható.²⁹

Bár az első világháborút követően az erdélyi örmény közösséget kikapcsolták Magyarország vérkeringéséből, a háború és a népi társaság borzalmi elől menekülő, Magyarországra letelepülő örmény közösségnek sikerült fenntartania a magyar–örmény együttélés évezredes hagyományát, megtartva a magyar kultúrkör eme különleges színterét. A magyar társadalom ismételtelen bizonyította, hogy a történelem tengerén még a 20. század viharaiiban is képes bárkájára újabb és újabb népeket felfogadni, követve Szent István királyunk intelmeit fiához, Szent Imréhez: „...az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövőnyeket jóakaratóan gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben lakjanak, mintsem másutt lakjanak.”³⁰

JEGYZETEK:

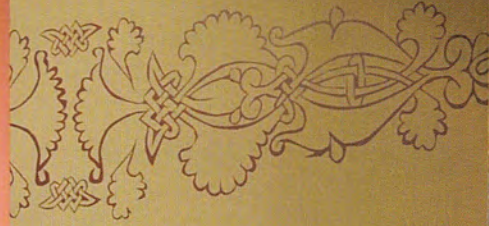
- ¹ Egy középkori (12–14. századi) örmény királyság Kilikiában, Anatólia és Szíria határán. Örményország szeldzsuk-törökök általi megszállása indította örmény menekülthullám hívta életre 1198-ban. Vö: Khachig TOLOLYAN, *Armenian Diaspora = Encyclopedia of Diasporas*, szerk. Melvin EMBER, Carol EMBER, Ian SKOGGARD, New York, 2004, 38.
- ² Az örmény népirtás az Oszmán Birodalom végnapjaiban, az első világháború és a kemalista „honvédő háború” során zajlott le 1915 és 1923 között. Kezdetét 1915. április 24-re teszi a szakirodalom, hiszen ekkor az oszmán Belügyminisztérium parancsára megkezdték az örmény politikai elit letartóztatását, majd kivégzését. A következő csapás a hadseregbe besorozott örmény férfiakat érte, őket általában 50–100 fős csoportokban mészárolták le. Az örmény lakosság többi részét deportálások során írtották ki, a kizáradás és a végkimerültség természetes módszereit alkalmazva. A népirtás áldozatainak számában nincs egyetértés, a legelfogadottabb nemzetközi tudományos munkák 1–1.5 millió fő közé teszik a halálos áldozatok számát. A török kormány a mai napig tagadja a népirtást, a török Büntető Törvénykönyv a népirtás beismerését szabadságvesztéssel és pénzbírsággal bünteti a „török öntudat inzultációja” címszó alatt. A török történetírás az örmények deportálását „áthelyezésként”, a világháború velejárójaként emlegeti, amelyet az örmény lakosság érdekében tett az ifjútörök kormány, kitélepítve őket a háborús zónából. Ez az állítás azonban akkor lehetne igaz, ha az örmények csupán az Oszmán- és az Orosz Birodalom határán, a Balkánon, illetve a szír határnál éltek volna, azonban csaknem egész Anatóliából, így Izstanbulból is kitelepítették őket, majd deportálták, s kivégezték az örmény lakosságot. Eddig huszonegy állam ismerte el ezeket az eseményeket hivatalosan is népirtásként, köztük Franciaország, Oroszország, Kanada, Görögország, Argentína és a Vatikán. Az örmény népirtás bőséges szakirodalmából talán a legjelentősebbek: *The Armenian Genocide. History, politics, ethics*, ed., Richard G. HOVANNISIAN, Macmillan, 1992.; *The Armenian Genocide. New Accounts From The American Press (1915-1922)*, ed., Richard D. KLOIAN, Richmond, 2000.; Robert F. MELSON, *Revolution and Genocide. On the origins of the armenian genocide and the holocaust*, Chicago, 1992.; Johannes LEPSIUS, *Deutschland und Armenien, 1914-1918*, Potsdam, 1919.; Donald E. MILLER, Lorna Touryan MILLER, *Survivors: An Oral History of the Armanian Genocide*, Berkeley, 1993.; Merrill PETERSON, *Starving Armenians*, Charlottesville, 2004.; Yves TERON, *Les Arméniens, Histoire d'un génocide*, Paris, 1977. A török álláspontot képviselik: Erich FEIGL, *A myth of terror*, Salzburg, 1986.; Münevver GÜNES ERGOLE, *Armenians in the Ottoman Empire According to İkdam 1914-1918*, Istanbul, 2003.; Guenter LEWY, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide*, Salt Lake City, 2005.; Sükrü SERVER AYA, *The Genocide of Truth*, Istanbul, 2008.
- ³ TOLOLYAN, *i.m.*, 35–37.
- ⁴ Robin COHEN, *Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers*, International Affairs, Royal Institute of International Affairs, 72(1996), 3, 512.
- ⁵ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, Budapest, 2004, 30.
- ⁶ Diramerján Artinnal készített interjúm során hangzott el.
- ⁷ Libanonban 1914-ben mindössze 5.000 örmény élt, míg 1974-ben már 210 000. Mára már csak 70 000-en maradtak a kivándorlás és a háborúk miatt. Szíriában, az 1920-as években 110 000 örmény élt, ami mára körülbelül 70 000-re csökkent le. Az 1940-es évek Iránjában 225 000 örmény élt, mára azonban itt is már csak 70 000 fő él. Egyiptomban, a korábbi 40 000-hez képest mára már csak 7 000 fő maradt. Vö: TOLOLYAN, *i.m.*, 37.
- ⁸ Isabel KAPRIELIAN-CHURCHILL, *Like Our Mountains. A History of Armenians in Canada*, Montreal & Kingston, 2005, 179.
- ⁹ TOLOLYAN, *i.m.*, 45.
- ¹⁰ Maud MANDEL, *In the Aftermath of Genocide. Armenians and Jews in Twentieth-Century France*, Durham, 2003, 20–32.
- ¹¹ Közölte a Magyar Távirati Iroda 1925. szeptember 12-én. Ezúton szeretném megköszönni Pálinkás Barnabásnak, hogy felhívta a figyelmemet az MTI online archívumában szereplő dokumentumokra.
- ¹² Hovannesian Eghia életéről bővebben számot ad: RÉTI László, *Egyén és polgárosodás. Gödöllői adalék a hazai polgárosultság 20. századi sajátosságaihoz*, Egyetemi Újság, 7/6 = http://www2.szie.hu/ujstag/vii_6/17.html 2013.01.17. 10:12
- ¹³ HOVHANNESIAN Eghia, *Armenia népe*, Gödöllő, 1934.
- ¹⁴ HOVHANNESIAN Eghia, *A hazai örmények a Nemzet szolgálatában*, Gödöllő, 1940.
- ¹⁵ HOVHANNESIAN Eghia, *Gödöllő a múltban és most*, Gödöllő, 1933.
- ¹⁶ HOVHANNESIAN, *Armenia népe, i.m.*, 276.
- ¹⁷ Az interjú szövegét Avanesian Alex bocsájtotta rendelkezésemre.
- ¹⁸ HOVHANNESIAN, *Armenia népe, i.m.*, 273–274.
- ¹⁹ KORBULY Domonkos, *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*, Budapest, 1942, 138.
- ²⁰ HOVHANNESIAN, *Armenia népe, i.m.*, 274.
- ²¹ Közölte a Magyar Távirati Iroda 1922. december 21-én.
- ²² HOVHANNESIAN, *Armenia népe, i.m.*, 274.
- ²³ ANAHIT SZIMONJAN, *A magyarországi örmény sajtó XIX–XX. századi története*, Budapest, 1996.
- ²⁴ Érdemes megjegyezni, hogy bár a lap erősen németbarát hangot ütött meg a második világháború tombolásának korában (1940), az örmény kisebbségről mindig barátsággal szövelt, amely jelzi az örményeknek a többségi társadalommal fenntartott jó viszonyát.
- ²⁵ *Örmények névsora*, Nagy Budapest, 3. évf. 12. szám, 1942. március 22., 10.
- ²⁶ Az örmények betelepüléséről, a katolikus egyházzal való unióról és egyházszervezésről bővebben számot ad: KOVÁCS Bálint, BERNÁD Rita, *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár*, Budapest–Lipce, 2011.
- ²⁷ Serédi Jusztinián esztergomi érsek, hercegprímás (1927–1945).
- ²⁸ Vö: AVEDIKIAN Viktória, KRAJCSÍR Piroska, *Magyarországi örmények*, Budapest, 1998, 8.
- ²⁹ SZÁM László, AVANESIAN Alex, *Az örmény egyház története*, Budapest, 2010, 154.
- ³⁰ *Szent István király intelmei Imre herceghez*, ford. KURUCZ Ágnes = *Árpád-kori legendák és intelmek*, szerk. ÉRSZEGI Géza, Budapest, 1983, 59.

KATALÓGUS

14. Pope Gregory IX blessing King Louis IX of France. The king is kneeling in prayer, and the pope is holding a crozier and a crosier. The scene is surrounded by 18 circular vignettes showing various scenes of the pope's life and miracles.

Two small red rectangular labels with white text, likely providing information about the artwork or the exhibition.

... a bárka mego
And the ark res
upon the mount

„Százötven nap elteltével a víz visszahúzódott, s a hetedik hónapban, a hónap 17. napján a bárka megállt az Ararát hegyén” (Teremtés könyve 8, 4)

Az örmények szent hegye az Ararát (ma TR) magasztos, hóborította kettős csúcsával az örmény identitás emlékezteti helye (*lieu de memoire*). A mai napig szerepel az örmény állam címerében, szimbolizálva az örmény nép üldöztetéstől, elnyomástól, szétszórattástól történő megmenekülését. A bibliai földrajz szerint az Ararát hegyén felelt meg Noé bárkája. Ez a terület a hagyomány szerint a bibliai édenkert része volt, az Araráttól délre elterülő Nachicseván ősi örmény provincia (ma AZ) neve örményül az „alászállás helye” mivel itt szálltak alá Noé és fiai a föld minden állatával. Az örmények ősapjukként Hajkot tisztelik, aki Noé dédunokájaként az Ararát mellett telepedett le.

Az örmény népet a világ első keresztény népeként tartják számon, egyházukat – amely önálló nemzeti egyház – apostoli örmény egyháznak vagy gregoriánus örmény egyháznak nevezik. Az apostoli egyház elnevezés mögött az a legenda áll, mely szerint Szent Bertalan és Tádé apostolok térítették az örmény nép között, akiknek egy része már ekkor keresztény hitre tért. Egy ókeresztény legenda szerint az edesszai Abgar Ukkama király, akit az örmények királyaként is ismerünk, hallva Jézus csodálatos tevékenységéről, magához hívta Jézust, ő azonban Tádé apostolt

I. Az Ararát lábánál

küldte maga helyett. Az örmény egyház apostoli eredetéből következően minden örmények pátriárkális székeinek, az ecsmiadzini katolikoszátusnak számozását (ecsmiadzini katolikoszátus) Szent Tádé apostollal kezdik. A gregorián elnevezés Világosító Szent Gergely nevéhez fűződik, aki III. Trdat (317 vagy 330) örmény királyt megkeresztelte. III. Trdat a hagyomány szerint 301-ben államvallássá tette a kereszténységet, s így Örményország a világ első keresztény államává vált. A történettudomány a 301-es évet azonban nem látja bizonyítottnak, elképzelhető, hogy már a 3. század végén, vagy valamikor a 4. század első felében történt mindez. Egy harmadik legendát is ismerünk az örmény kereszténység felvételére. Eszerint Jézus Krisztus mennybemenetele után külön leszállt az örményekhez, hogy megalapítsa az örmény keresztény egyházat, ennek helye az örmény egyház évezredekken keresztüli székhelye, Ecsmiadzin, amely örményül annyit jelent: „ahol az Úr leszállt”.

Az örmény nyelv az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik. „Klasszikus” változata a *grabar*, amelyből később kivált a nyugati és a keleti örmény nyelvcsalád. A hagyomány szerint az örmény írásjeleket Meszrop Mastoc alkotta meg Kr.u. 405-ben, az örmény egyház őt a szentek között tartja számon. A hagyomány szerint ő fordította le a Bibliát örmény nyelvre.

K. B.

I.1.

Világosító Szent Gergely megkereszteli Trdat királyt (a szent kíntatásának jeleneteivel)

Ismeretlen erdélyi festő, 18. század első fele
Vászon, olaj; 104×77 cm
Jelzés nélkül
Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia, ltsz.:
VIII.13.00.31.

A kép középső részében Trdat király megkeresztelését, a három oldalán körbefutó medalionokban Szent Gergely kíntatásait ábrázoló olajkép minden bizonnyal a Budapesti Örmény Katolikus Lelkészség gyűjteményében található metszet (Kat. IV.14 vagy egy nagyon hasonló) alapján készült. A szent ikonográfiája és a narratív kerettel övezett típus a 17–18. század fordulóján kanonizálódott, ennek következtében több metszet is nagyon hasonló felépítést követ, amely megnehezíti a pontos elő-

képek beazonosítását. A fenti metszettel való szorosabb kapcsolatra utal a kompozíció egyezése mellett a legtöbb apró részlet nagyon hasonló megjelenése is. Ilyenek például a középmezőben a keresztelőmedence, a kancsó, a király földön fekvő koronája, a királynő koronájának alakja, Világosító Szent Gergely kezében levő kagyló. A képzetlen erdélyi festő elhagyta a középjelen háttérképeit a Szentlélek-galamb kivételével és az azt keretező puttófejes összehajtogatott drapériát. A metszettel ellentétben a medalionokat – a jelenetek sorrendjét megőrizve – csak a kép három oldalán helyezte el, a kíntások kompozícióját és a háttér néhány elemét azonban pontosan lekövette. Itt-ott elhagyott néhány alakot, amelyek finomabb kidolgozást igényeltek, azonban mozgalmassabbá tették volna a kompozíciót. Az olajképről összességében elmondható, hogy a figurák a legtöbb esetben merevek, laposak és esetlenek, Szent Gergely arckifejezése nem tükröz fájdalmat, a mozgalmasságot pedig széles gesztusok helyettesítik.

Eddigi ismereteink szerint ez a festmény a legkorábbi Világosító Szent Gergely ábrázolás Erdélyben. Minden bizonnyal a szamosújvári Salamon templom egyik mellékoltárán állott, így a 18. század első felére datálható. A Salamon templom 1898–1899-es restaurálásakor eltávolították, majd a Szentháromság plébániatemplomban, a jobboldali mellékoltár közelében állították fel.

P. E.

Irodalom: DRÁGOI 2010, 119–121; PÁL 2011, 249–252.

I.1.

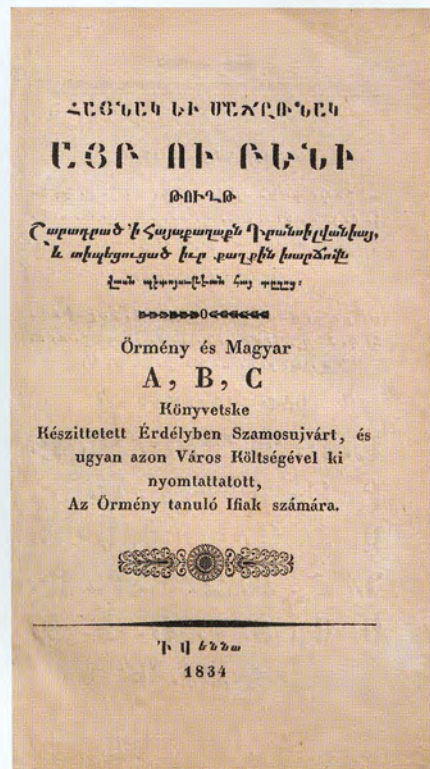
I.2.

I.2.
Az örmény ábécé betűi

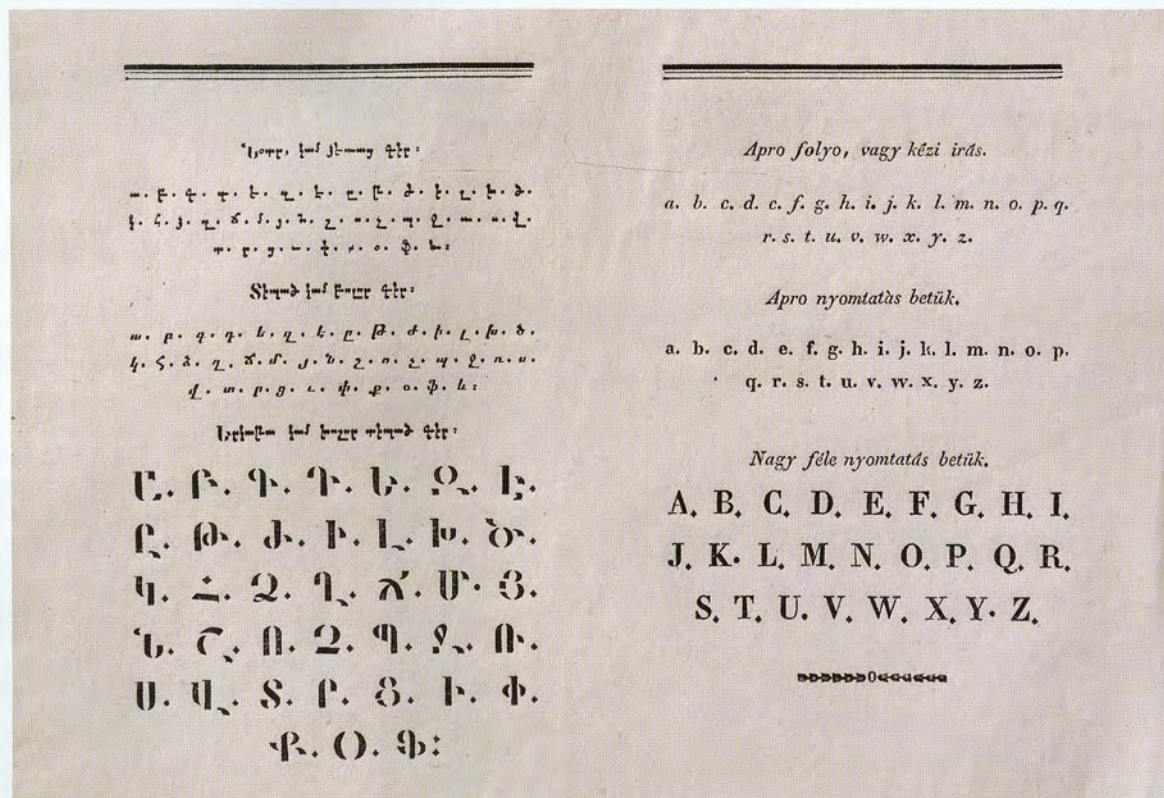
20. század második fele
Festett fém tábla; 30×54,5 cm
Budapest, Magángyűjtemény
Közöletlen

I.3.
Örmény–magyar ábécés
könyvecske

Haynak ew mač'fnak ayb ow beni. Örmény és Magyar A, B, C Könyvecske. Készítettett Erdélyben Szamosujvárt, és ugyan azon Város költségével ki nyomtattatott, Az Örmény tanuló Ifjak számára. I Venna (Bécs). 1834, 19×12,5 cm Budapest, Örmény Katolikus Lelkésztség, ltsz.: 297.

I.3.

I.3.

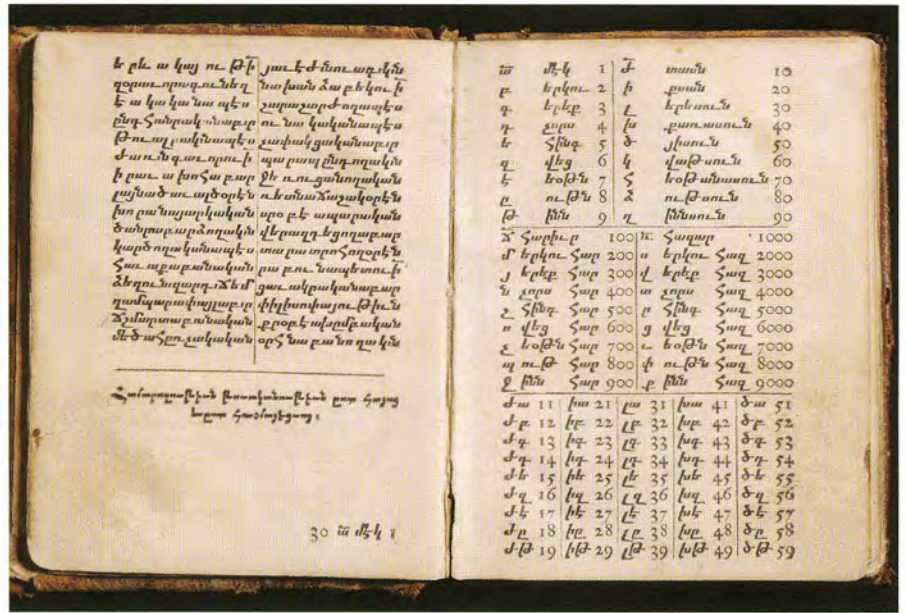
I.4

Örmény ábécéskönyv

Girk' ajb ow benic', Amszterdam, 1666.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár,
jelzet: 319.273.

Az örmény ábécé betűinek számértékük is van. Naptárunkban az arab számok helyett az örmény ábécé betűit használták. 551-ben a II. dwini zsinaton saját időszámítást vezettek be, így, ha a régi örmény évszámokat át akarjuk írni a Gergely-naptár szerinti évre, hozzá kell adnunk 551-et. Az itt látható 1666-ban kiadott ábécéskönyvben az örmény betűk számértékeit láthatjuk.

P. E.

I.5.

Öv örmény városok látképeivel (Varagavank, Van, Ecsmiadzin, Aghtamar)

Ismeretlen mester, 19. század vége
Aranyozott ezüst és réz, féldrágákó berakás,
öntött, vésett, áttört, granulált, 87×4 cm
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
ltsz. nélkül.

Mindegyik ábrázoláson a templom a leg-
hangsúlyosabb, az örmény társadalom-
ban a templom nemcsak kultikus hely,
hanem a nemzeti összetartozás jele is.

Közöletlen

I.5.

I.4.

I.5.

I.6.

Keresztes kő (khacskar) töredék

Örmény, 12–14 század (?)
Vörös faragott kő, 23×27×24 cm
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
ltsz.: 07651.

Közöletlen

I.6.

II. Erdély: az új otthon

Már a középkortól kezdve ismertek adatok örmény kereskedők jelenlétéről a Kárpát-medencében. Nagyobb számú betelepülésükre a 17. században került sor. A hagyomány 1672-ben 3000 örmény betelepüléséről beszél a moldvai vajdaság területéről, azonban a történelmi adatokat megvizsgálva ennél jóval kevesebben lehettek és inkább folyamatos beszivárgásról lehetett szó.

A 18. századra Erdélyben négy településen volt örmény katolikus templom, ezáltal négy településen maradt önálló és erős örmény közösség: Szamosújvár (Armenopolis, Armenierstadt, Gherla, Hajakalak), Gyergyószentmiklós (Niklasmarkt, Gheorgheni), Erzsébetváros (korábban Ebesvalva, Eppesdorf, Paspalof, később Elisabethstadt, Dumbrăveni) és Szépvíz (Frumoasa, Szibviz).

Az örmények Erdélyben – mint máshol is Kelet-Európában – kereskedelemmel és kézművességgel, ezen belül bőrfeldolgozással foglalkoztak. A távolsági kereskedelemben igen fontos szerepet játszottak: Iszfahántól Amszterdamig, Gyergyószentmiklóstól Konstantinápolyig ismert az örmény közvetítő kereskedelem az újkor folyamán. Az erdélyi örmények elsősorban a távolsági szarvasmarha-kereskedésre specializálódtak, Moldvából és Havasalföldről vásároltak marhákat, amelyeket Pest és Bécs piacain értékesítettek.

Településeik közül a 18. században Szamosújvár és Erzsébetváros szabad királyi városi kiváltságot kapott, képviselőket küldhettek az országgyűlésbe is. Szamosújvár gyakorlatilag az örményeknek köszönheti a létét, a Besztercéről elűzött örmények itt telepedtek le

és a történelmi hagyomány szerint 1700 körül egy Alexa nevű itáliai építésszel tervezették meg az egész várost. A barokk stílusú koncepciózus városkép Közép-Európában szinte egyedülállónak számított: párhuzamos utcák, átlós mellékutcák, szimmetrikusan elrendezett központi piac.

Az örmények saját, belső autonómiát élveztek. Ezt először az Örmény Kompania képviselte, majd létrehozták 1795-ben a Mercantile Fórumot, amely az örménység belső jogrendjét, stabilitását hivatott képviselni és védelmet nyújtott más közösségekkel szemben is. Amellett, hogy egy kereskedelmi törvényszék volt, átfogta az örménység teljes társadalmi, esetenként vallási életét.

K. B.

II.1.

A Verzár család útiládája

Ismeretlen erdélyi (?) mester, 1776

Fenyőfa, borjúbőr, marhabőr, sárgaréz lemez
díszítmények, kovácsoltvas zár és fülek, posztó és
pergamen betétek, belül: színes nyomott mintás
lenvász, színes nyomott mintás papír;

125 × 63 × 55,5 cm

VK monogram, 1776

Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
ltsz.: 1962.151.

A bőrrrel borított díszes láda Magyarországon egykor nem lehetett ritkaság, azonban használatának, különféle anyagai öregedésének, a divat változásának és a koffer térhódításának köszönhetően a 20. századra eltűnt, illetve a megmaradt darabok magánszemélyeknél vagy múzeumi raktárak mélyén szunnyadtak.

A leltári kartonokon a Magyarországon őrzött ládák származási helyként Erdély szerepel. Az eddig ismertté vált ládák többsége évszámmal ellátott, 1762 és 1790 közötti 28 év során készültek, így akár egy műhelyből is származhatnak. Három láda örmény családok tulajdonából került múzeumi gyűjteménybe. Két további darab jelenlegi őrzési helye alapján – Szamosújvár, Gyergyószentmiklós – feltételezhető, hogy egykor örmény tulajdonban voltak. Szongott, a magyarországi örménység történetének 19. századi kutatója, Armenopolis kétfejű sas ábrázoló címerét ősi örmény címernek tartotta. A címerálatok közül a kétfejű sas általánosan használt díszítő motívum volt Európa-szerte. Felmerül tehát a kérdés, hogy az egykor örmény tulajdonban lévő ládákön a kétfejű sas díszítő motívum csupán, vagy tulajdonosaik nemzetiségére utal, esetleg más jelentése van. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy a kétfejű sassal díszített erdélyi ládák 1776 és 1790 között készültek. A 18. század második felében számos örmény család kapott címeres nemesi levelet, sőt szerzett főnemesi rangot is. Ezért valószínűbb, hogy a katonai vagy anyagi segítségnyújtásért nemességet kapott örmények a Habsburg ház iránti lojalitásukat fejezték így ki. A ládákön lévő kétfejű sas ábrázolások – dicsfény, korona, keresztos korona, kétséget kizáróan közelebb

állnak a Habsburg címerhez, mint a Szongott által Szamosújvár címereként közölthöz.

A tetején nyolc kisebb virágos és két nagyobb – bennük babérmotívummal körülvett, fejük között koronával ellátott, kétfejű sassal díszített – mezőre osztott VK monogramos láda az eladó közlése alapján a Verzár család diplomaládája volt. Gudenus genealógiája szerint a Verzár családfában szerepel egy 1748-ben született Khatun, illetve egy 1757-ben született Kristóf keresztnevű családtag. Több adatok a kutatás jelenlegi állása szerint nem ismert. Ha éltek a ládán szereplő évben, 1776-ban, 28 illetve 19 évesek voltak. A tárgy bármelyiküké lehetett. A ládafia tetejére egy nevet – Miller Klementina – írtak. A családfa szerint Miller Klementina, 1856-ban, Szamosújváron született. A ládát édesanyjától Verzár Veronikától örökölhette, aki mindkét szülője ágán Verzár leszármazott. A fent említett Khatun és Kristóf nevű családtagok Verzár Veronika atyai nagyapjának testvérei voltak.

K. P.

Irodalom: Kovács 2009, Kovács 2010

II.1.

II.2.

II.2.

Útiláda / Issekutz Rebeka kelengyeládája

Ismeretlen erdélyi (?) mester
18. század második fele
Fenyőfa, kecske és borjúbőr, sárgaréz lemez
díszítmények, kovácsoltvas zár és fülek, belül:
színes nyomott mintás lenvászon, színes nyomott
mintás papír; 115 × 58 × 52 cm
Jelzés nélkül
Budapest, Néprajzi Múzeum, ltsz.: 64.41.1.

A fedelén kétfejjű sassal díszített ládát a családi hagyomány Issekutz Rebeka kelengyeládájaként tartja számon. Az örmény lány 1813-ban született, és 1831-ben ment férjhez. A láda fedele megrongálódott, első deszkája, amelyen évszám lehetett megsemmisült, több mint feléről a díszítőmotívumok elvesztek. Stílusjegyei alapján azonban a többi, 1762–1790 között készült erdélyi darab közé sorolható, így nem készülhetett e házasságkötés alkalmából. A leszármazottak tulajdonában lévő, az esküvő másnapján, a menyasszony édesapja által kiállított móringlevél sem említi a ládát. Fedélének az a része, melyen monogram lehetett hiányos. Így

nem követhető nyomon, hogy Issekutz Rebeka édesanyja vagy édesapja ágán örökölte, esetleg a láda a szintén örmény férj, Lászlóffy Jakab vonalán került a családba. A tárgy jól példázza a ládák generációkon át való öröklődését, és funkcióváltását. Issekutz Rebeka a „kelengyeládáját” már használtan kapta, s ahogy unokája Lászlóffy Gyula leveléből tudjuk leányánál szennyesládaként szolgált a kamrában, unokája pedig családi emlékként a „koromtól és piszoktól hemzsegő padlás”-ról lakásába levitte, majd innen került a múzeumba.

K. P.

Irodalom: Kovács 2009, Kovács 2010

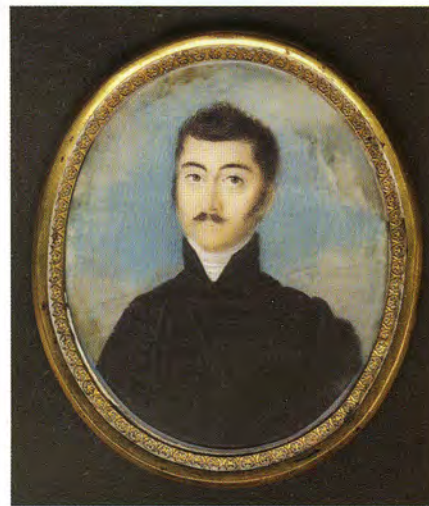
II.3.

Lászlóffy Jakab miniatűr portréja

Ismeretlen erdélyi mester, 1831 körül
Elefántesont, vízfestmény; 68 × 57 mm
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok,
ltsz.: 61.186.

G. M.

Irodalom: Buzási 1988, Kat. C. 58.

II.3.

II.4.

Lászlóffy Jakabné Issekutz Rebecka miniatűr portréja

Ismeretlen erdélyi mester, 1831 körül
Elefántcsont, vízfestmény; 67×55 mm
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 61.187.

A Temes megyei Gertyenesen Hollósy Bogdán gazdatisztjeként szolgáló Lászlóffy 1831-ben kötött házasságot Issekutz Rebekával. Nagy valószínűséggel ez alkalomból készítették miniatűr arcképeiket, amelyek a mátkaportrék hagyományát követve legszebb öltözetükben ábrázolják az ifjú párt. A férfi viselet magas galléros, zsinórdíszes fekete szövet dolmány és félvállra vetett prémszegélyes mente, míg kedvesének öltözete csipkés fehér ruha és világoskék, magyaros fűzős-pruszlík. Az ifjú hölgy hátul felkötött és kétoldalt göndör fürtökbe fésült hajviselete a bécsi biedermeier divathoz igazodik, gyöngysora és hosszabb láncon viselt függője a szerényebb középnemesi vagyon jellemzője.

G. M.

Irodalom: Buzási 1988, Kat. C.59.

II.4.

II.5.

Összeírás a gyergyószentmiklósi, szépvízi, kantai és az ebesfalvi örmények jószágállományáról

Latin nyelvű kézirat (másolat), 1735
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
ltsz. 07.789

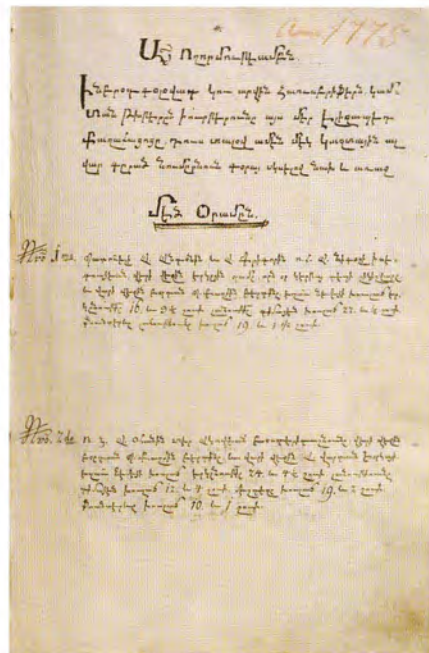
Familia dominorum in Gyergyószentmiklós Katholikusok	Állás	Állomány	Érték	Érték	Érték	Érték
Jac. Marton	60	Belelődik a székelyek közé 50.	60	20	3	
Lucas Brüssel	57	Belelődik közé	50	1	1	
Nicolaus Gáms	50	Belelődik közé	300	11	11	
Nathanael Frater	50	Belelődik közé	50	1	1	
Christoph Abraham	49	Belelődik közé	50	1	1	
Martin Abraham	48	Belelődik közé	50	1	1	
Andreas Abraham	40	Belelődik közé	50	1	1	
Lucas Abraham	50	Belelődik közé	50	1	1	
Martin Abraham	49	Belelődik közé	50	1	1	
Alexander Abraham	48	Belelődik közé	50	1	1	
Andreas Reguly	60	Belelődik közé	50	300	4	4
Nathanael Frater	50	Belelődik közé	50	50	3	2
Jac. Reguly	50	Belelődik közé	100	50	6	

II.5.

II.6.

Az erzsébetvárosi örmény gazdák telekkönyve

Örmény nyelvű kézirat, 1775
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
ltsz.: 07.792

II.6.

II.7.

Szamosújvár kiváltságlevellei az egykori Örmény Múzeum kiállításán

Fénykép, 1943.
Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár.

II.7.

II.8.

A szamosújvári örmény katolikus plébániatemplom kerítése közepén Péter és Pál apostol szobrával, körben a 12 apostol büsztjével (elbontva)

Fénykép, 20. század első fele.
Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár

II.8.

II.9.

Lángokban a szamosújvári örmény templom tornya 1960. április 12-én

Fénykép, 1960.
Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár

II.9.

II.10.

Örmény katolikus templom,
Gyergyószentmiklós

Fénykép, 20. század első fele.
Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ fotótára.

II.10.

II.11.

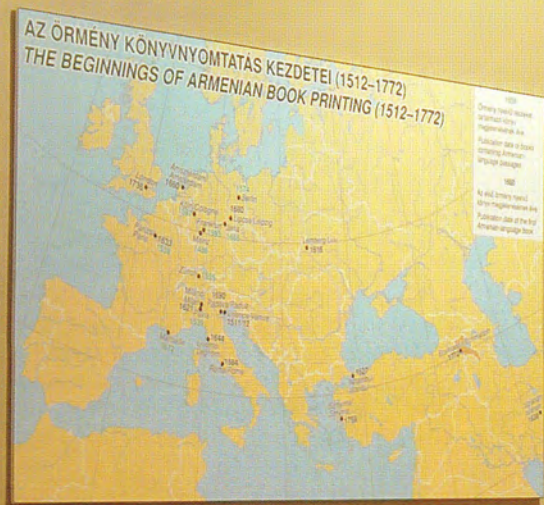
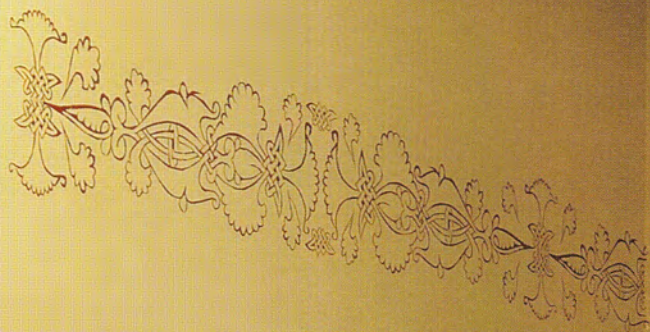
Örmény katolikus plébániaház,
Gyergyószentmiklós

Fénykép, 20. század közepe.
Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár

II.11.

Örmény könyvkultúra Armenian Book Culture

III. Örmény kéziratok – örmény könyvnyomdászat

Az örmény könyvnyomdászat motívumrendszere a kezdetektől a 19. századig nagyban támaszkodott a középkori örmény kéziratok motívumaira. A 16–18. század nem eredményezett a könyv technikájában nagy változásokat, a nyomdászatban előszeretettel alkalmazták az örmény kéziratok grafikai elemeit, miniatúráit.

1452-ben Johann Gutenberg Mainzban megteremtette a könyvnyomtatás alapjait. 60 évvel később, az 1511/1512–1513-as években Yakob Melapart kinyomtatta Velencében az első öt örmény könyvet, amelyekből kiemelkedik az első, az *Urbat'agirk'* (*Péntekkönyv*, 1511/12), amely egyfajta középkori orvoslási könyv, gyűjteménye a különböző varázslatoknak, imáknak, evangéliumi olvasmányoknak, különböző javaslatok a betegségek gyógyítására és a démonok ellen is. Az első örmény nyomtatványok kétszínűek: feketék és részben vörösek. Az örmény paleográfiában ismert írástípusok közül „bolorgir”-ral (vagyis az úgynevezett kerek írással, amely a minuszcula írás egyik típusa) és „glxagir”-ral íródtak. A könyvek nyolcadrétiűek, és a kötetek végén található Yakob Melapart nyomdájának a megjelölése.

A kárpát-medencei örmény könyvállományban gyakorlatilag a világ minden szegletéből – Amszterdam, Velence, Konstantinápoly, Róma, Párizs, Marseille, Tbiliszi, Jeruzsálem, Szentpétervár stb. – találunk könyveket, amelyek az örmények kereskedelmi, egyházi és kulturális kapcsolatrendszerének köszönhetően jutottak el a Kárpát-medencébe. Részletes vizsgálatokkal – kis híján – megismerhető a teljes örmény nyomdásztörténet. Az első örmény könyvet kinyomtató Yakob Melapart tevékenységét Abgar Tohateci folytatta, műhelyét egy idő után azonban Velencéből Konstantinápolyba telepítette át. Az örmény nemzeti könyvnyomdászat tehát továbbra is a „diaszpórában” maradt.

Rómában már a 16. századtól jelentek meg örmény nyelvű könyvek, Erdélybe mégis az ott tanuló örmény katolikus papoknak köszönhetően a Sacra Congregatio de Propaganda Fide (Hitterjesztés Szent Kongregációja) 17. század közepén alapított nyomdájából származó kötetek jutottak el a legnagyobb számban.

K. B.

III.1.1.

Örmény himnárius (sáráknoc) Kis-Ázsiából, 1563.

ff. 512, 13×9 cm. Bolongir írás
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Duod
Armen 2.

III.1.1.

Az örmény himnáriumnak, vagyis a Šaráknoc'-nak az örmény egyházban mély és tradicionális jelentése van. Az örmény himnusokat vagyis a sárákánokat 8 dallamra komponálták, a kánont Step'anos Siwnec'i érsek vezette be. Valószínűleg már a 10. században, Xosrov Andjewac'i idejében Örményországban e kánonoknak ezen rendje, a 13. században Grigor Xul komponált a himnuszokhoz dallamokat. A himnuszok végső redakcióját Grigor Tat'evac'i (1346–1409) valósította meg. Sárákánok szép számmal fordulnak elő Erdély szerte is, aminek az is az oka, hogy használatuk mind az örmény apostoli, mind az örmény katolikus egyházban lehetséges volt.

Az itt szereplő kéziratban az ének-címekeket vörös betűkkel írták, a nagyobb ünnepek előtt kisebb díszítések vannak. A kézirat 1563-ból származik, amely az

emlékirat nehezen kiolvasható soraiból következtethető ki: „Dicsőség a leg-szentebb szentháromságnak, az atyának és fiúnak és szentléleknek. Amen”. Azután következik „...befejeződött e szent könyv, melyet Sáráknocnak (hymnárius) neveznek, jó és válogatott példányokról (másolta) kinek Gergely a neve akit Kárvárrem melléknéven hívnak, 1012. évben (= 1563). Kérem tehát mindazokat, akik e könyvre talál-
nak, olvassák, vagy másolják, vagy énekelnek belőle, hogy emlékezzenek meg rólam, ki e könyvet leírtam, és szülém-ről, Mordzsigról és Máriáról, és testvéremről Száhákról és összes rokonaim-ról, aki pedig megemlékezik és teljes szívből mondja, Krisztus irlalmazzon nekik, arról Krisztus a mi Istenünk is emlékezzék meg. Amen.”

Fogolyán alapján K. B.

Irodalom: FOGOLYÁN 1943, 19–20.

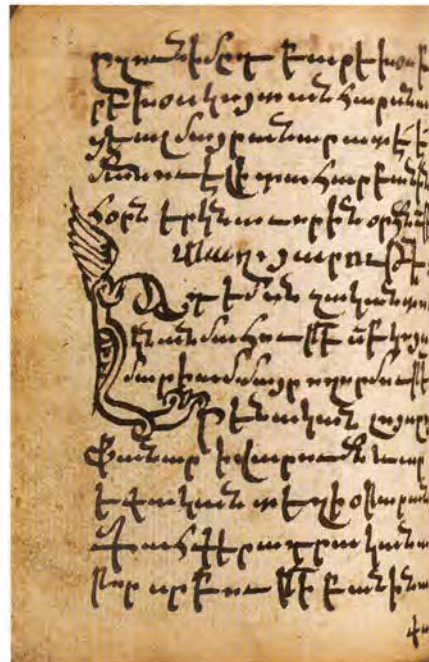
III.1.2

Gyűjtemény (Žolovac / Miscellanea). Rózsafüzérről szóló imák, vallásos és erkölcsi tartalmú versek a szamosújvári Czecc Vártánján Manuk lejegyzésében, 1767.

ff. 348, 10×8 cm.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár,
Duod Armen 3.

Egyszerű kézirat, a címekeket vörös betűvel írták. Először a rózsafüzérről szóló buzdtítások és oktatások szerepelnek, aztán következnek az örvendetes, fáj-dalmas és dicsőséges titkok, és néhány ima (összefüggésben a rózsafüzérrrel). A rózsafüzér imádságai után van még néhány ima, Hiszekegy, a gyónási és feloldozási stb. imák. Az ezek után kö-vetkező rész jobbára versekből, vallásos énekekből és két meséből áll.

A könyvet Vartanian Czecc Manuk írta 1767-ben Szamosújváron, mint az a f. 47. olvasható: „Befejeződtek az összes buzdtítások a nagyméltóságú szent rózsafüzérről. Íratott vala pedig Szamosújváron az 1767. évben bűnös

III.1.2.

Vartanian Czecc Manuk keze által.” A f. 124.-ből következtethetjük, hogy a verseket is ő gyűjtötte össze, mert egy olasz nyelvű vers után ez a megjegyzés áll: „Manug! Miért írtad e kemény és siralomra méltó szavakat, mikor te magad se érted, hogy mit jelentenek? Én Gergely írtam ezt, én csak keveset írtam, de te sokat érts belőle.” A versek között van olyan, amelyik Szebasztei Mechtártól származik, de vannak középkori eredetűek is, mint pl. f. 59. Alexanios remete életrajza, amelynek utolsó szavai a következők: „Ostoba Thulguranczi János írta e remete életét, ez a mennyország útja, aki nem tudja, tanulja meg.” Thulguranczi János (1450–1525) ismert költő volt, verseit többször kiadták. (A „stul-tus” [ostoba] olyasféle szerénységi jelző, mint a középlatinban az indignus, dictus, solo nomine etc.)

Fogolyán alapján K. B.

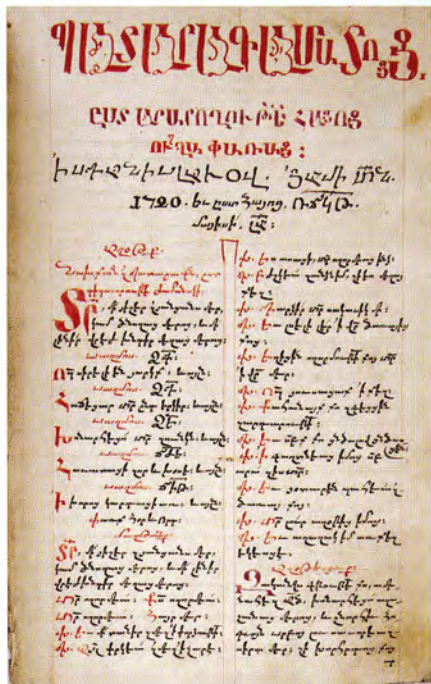
Irodalom: FOGOLYÁN 1943, 20–22.

III.1.3.

A galíciai Stanislawowból származó kézirat os örmény misekönyv, 1720.

31,5x20 cm, 212(16)
Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia, ltsz.: 257.

A misekönyvet feltételezhetően Stephano Stephanowicz Roska stanislawowi apostoli vizitátor hozta magával Erdélybe.

III.1.3.

III.1.4.

Szent János és Szent Máté evangéliuma

Valószínűleg Erdély vagy Moldva, 17. század,
ff. 178, 29 x 19,8 cm, bolgorig irás.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár,
Fol Armen I.

A kézirat Szent János és Szent Máté evangéliumát foglalja magában (Szent Máté evangéliumából hiányzik az első lap). A kézirat illusztrált, Szent János

III.1.4.

alakjával és az adott evangéliumi szakaszt bemutató lapszéli miniatúrákkal. A verset kezdő nagybetűk (iniciálék) piros, illetve kék színűek, a szakaszok első sora kék, a második sora piros. A rajzok illetve a felhasznált festék alapján feltételezhetően Erdélyben vagy Moldvában készült.

Fogolyán alapján K. B.

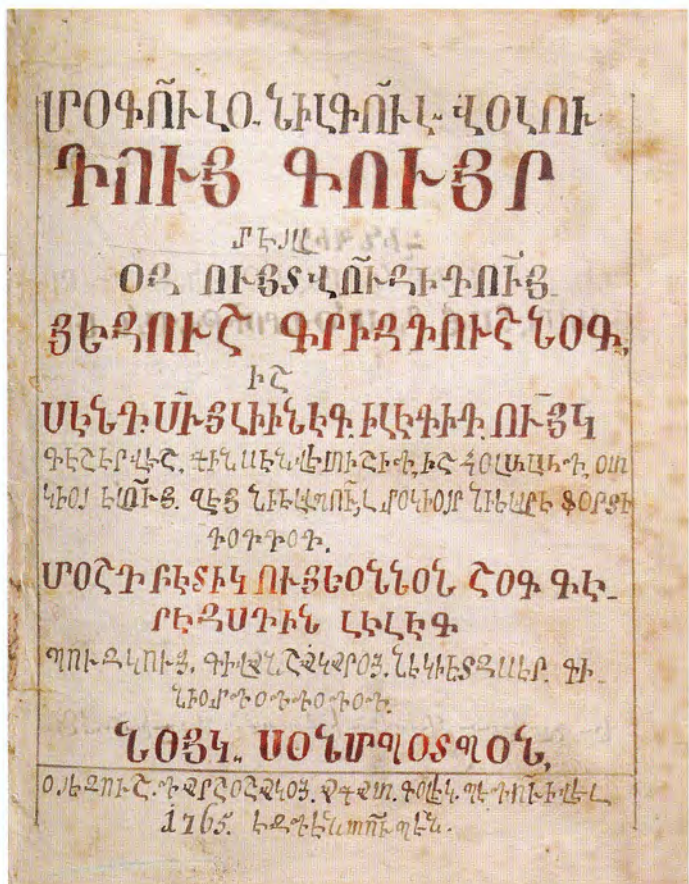
Irodalom: FOGOLYÁN 1943, 18.

III.1.5.

„Makula nélkül való tükör”. Magyar nyelvű, ám örmény betűkkel átírt kézirat, 1802.

23x19 cm, ff.828.
Szépvízi Római Katolikus Plébánia, ltsz.: 206.

A kézitról bővebben lásd: 55. oldal.

III.1.5.

III.1.6.

III.1.6.

Egy szamosújvári örmény gyerek füzete

Szamosújvár, 17. század, ff. 166, 14,5 × 10 cm.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár,
Duod Armen 1.

A füzetben található szövegek német, magyar, olasz, török nyelvűek, minden esetben örmény átírással. A kötetben énekek, versek, szépirási prózák szerepelnek, valamint képek, ugyanis a környezetében megfigyelt tárgyakat, így szobrokat, szentképeket, metszeteket és állatokat is lerajzolta. (18. század)

Fogolyán alapján K. B.

Irodalom: FOGOLYÁN 1943, 18–19.

III.1.7.

Örmény nyelvű misekönyv (Pataragamatoyc') Kis Ázsiából (?), 1557

ff. 116, 20,5 × 14 cm.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár,
Quart Armen 1.
Képét lásd a 28. oldalon.

A kezdőbetűket piros tintával írták, a népnek és a szerpapoknak szóló részeket pedig fekete, kisebb betűkkel. A misekönyv 1557-ből való (ez olvasható a f. 115.-on), az alábbi idézet szerint:

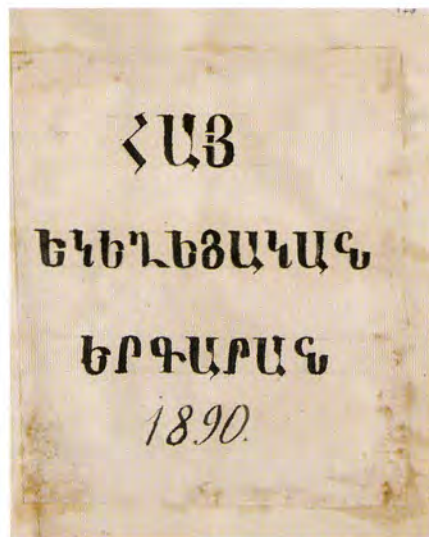
„Oh atyák és testvérek, szentéletű papok, mikor bűnös lelkekért szent misét mond-

tok, vagy a megholt bűnös lelkekért, akkor rólam a nyomorult trórlól ... ki nektek papoknak szolgálja valék, szüleimmel és összes rokonaimmal együtt, kérem emlékezzetek meg szent imáitokban, és Krisztus Isten, az ő második jöveletekor könyörüljön rajtatok, kik megemlékeztek rólam; Amen. Íratott vala pedig e szent ... (valószínűleg Misekönyv) ... 1606 (= 1557) év, Október hó 11-ikén ... Áldott legyen az Isten.”

E könyvben a miseszöveg a nép és a szerpapoknak szóló résszel együtt található.

Fogolyán alapján K. B.

Irodalom: FOGOLYÁN 1943. 22–23.

III.1.8.

III.1.8.

A szépvízi örmény egyházi énekeskönyv-töredék

Szépvíz, 1890. ff. 18, 18,5 × 23 cm
Szépvízi Római Katolikus Plébánia, ltsz.: 176.

Az erdélyi örmény énekek latin betűs – kiejtés szerinti – átírással szerepelnek. A kézirat gyakorlatilag nem más, mint

III.1.8.

egy 19. századi füzet, amelyet tollal elkezdtek kitölteni, de a 18. oldalon abamaradt. A kézirat 17 éneket tartalmaz, egyenként 1–4 versszakkal valamint a dallamokkal.

K. B.

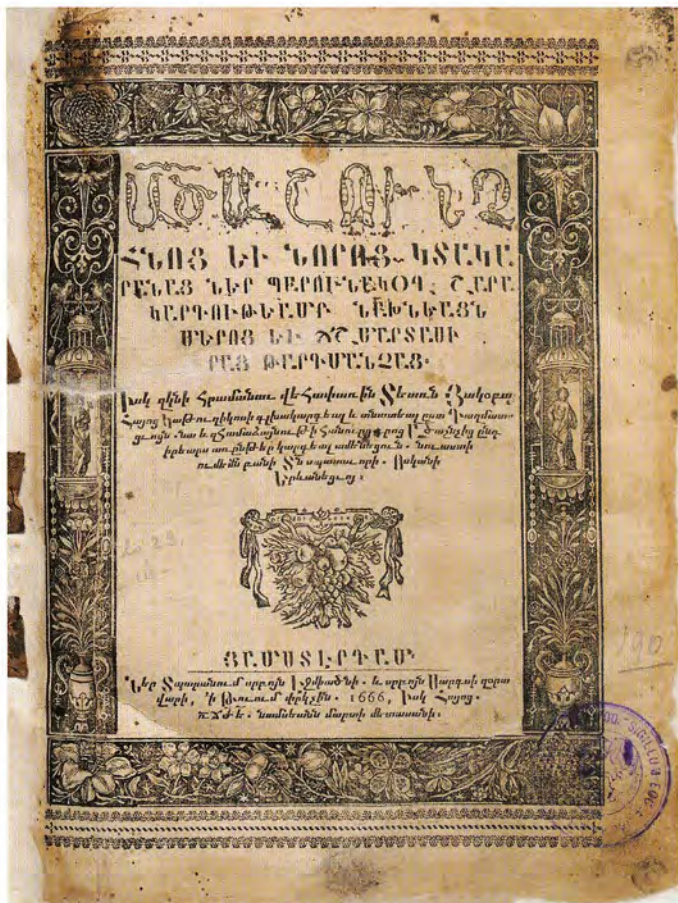
Irodalom: ZSIGMOND 2007, 258–277.

III.2.

A világ első nyomtatott örmény Bibliája Amszterdamból

Oskan <Erevanc'i>: Astowacašown' hnoc' ew noroc' ktakaranac', Yamstérdam, Sowrb Ejmianic ew Sowrb Sargis Zorawar, 1666–1668, 1470 oldal
Szamosújvár, Örmény katolikus Plébánia, ltsz.: 498.

Az örmény nyelvű szentírás vagyis Asztovacasuncs már az 5. század elején megszületett. Az örmény írás létrejöttét a Biblia örmény nyelvre való lefordítása mozgatta, és ugyanez volt a szere-

III.2.

pe az örmény nyelvű nyomdászatnak is. Ennek ellenére – mint fentebb láttuk – az első örmény nyelvű nyomtatott könyv mégsem a Biblia volt. A Zsoltárok könyvének 1565-ös velencei kiadása volt az első Szentírásból kinyomtatott rész. 1668-ban Amszterdamban jelent meg az első örmény nyelven nyomtatott Biblia.

Az örmény könyvnyomdászat történetének egyik meghatározó alakja Oskan (Voszkan) Erewanc'i (1614–1674), aki Hollandiában, Itáliában és Franciaországban tevékenykedett. 1656-ban az ecsmiadzini klerikussal, Matt'eos Carec'i-vel Európába utazott, hogy a nyomdászat technikájával foglalkozhasson. 1666-ben vette át Oskan az 1658-ban a katolikusok követői által alapított „Sowrb Ejmiačin ew Sowrb Sargis Zoravar” nyomdát Amszterdamban. 1666-ban kezdték itt a Szentírás nyomtatását, amely 2 évig elhúzódott.

Oskan bibliájának alapjául egy 1295-ös, Hethum kilíkiiai örmény király által készítettett szentírás-kézirat szolgált. Oskan ezen túlmenően a világon először konkordanciát készített az örmény bibliához és a latin biblia olvasásához. Oskan bibliája gazdagon illusztrált 159 fametszetével Christoffel van Sichemtől (többségében Albrecht Dürer alapján készültek a metszetek) sokáig útmutató maradt az örmény könyvnyomdászatban és egészen a 19. századig az örmény bibliakiadás alapja volt (Konsztantinápoly 1705, Velence 1733, Szent Pétervár 1817 és Serampore (India) 1817). Oskan Amszterdami nyomdájában 10 cím jelent meg, majd áttelepedett az itáliai Livornóba. Livornóban 1669–1670-ben 3 könyvet adott ki, majd onnan Marseillebe települt, ahol tovább folytatta munkáját.

Irodalom: PEHLIVANIAN 2001, 57–58.

III.3.1.

A világ első nyomtatott örmény–latin szótára

Rivola, Francesco: Bařagirk' Hayoc'. Dictionarium Armeno Latinum. Lutetiae Parisiorum, 1633, 396 oldal
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, ltsz.: 273.

A világ első nyomtatott örmény–latin szótára, a milánói filológus Francesco Rivola munkája. A 17. századi kötet a possessor bejegyzések szerint Christophoro Sabni jezsuita tulajdonában volt 1741-ben, később Budapesten Ávedik Félix tulajdonába került a 20. század első felében.

K. B.

P. M.

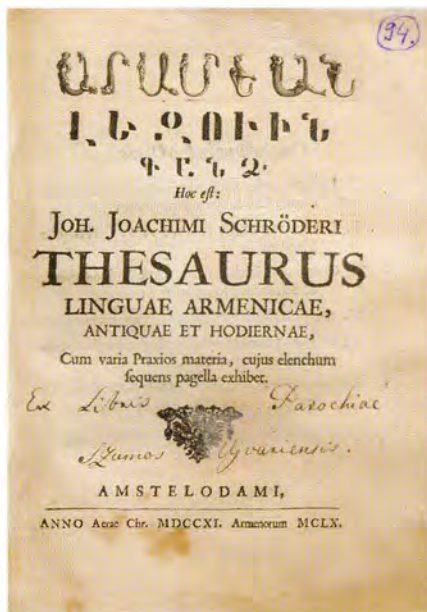

III.3.1.

III.3.2.

Joachim Schröder örmény nyelvi enciklopédiája

Johann Joachim Schröder: *Thesaurus linguae armenicae, antiquae et hodiernae cum varia praxios materia, cujus elenchum sequens pagella exhibet*, Amstelodami, 1711, 410 oldal Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia, ltsz.: 467.

III.3.2.

Johann Joachim Schröder (1680–1756) a Marburgi Egyetem orientalisztika professzora volt. Művében a klaszszikus órmény (grabar) nyelvtan mellett az örmény zene és teológia, valamint a 18. századi beszélt nyelv példái is megjelennek. A kötet így a korabeli armenológia foglalatának is tekinthető, ugyanakkor a *Thesaurus* egy nyelvemléknek is, amelyet Tomas és Łukas Vanandec'i nyomdájukban magas színvonalon nyomtattak ki. A kötet egyben szép példája annak is, hogy Vanandec'i családja európai értelmiségi körökkel is ápolta a kapcsolatot.

P. M.

III.3.3.

III.3.3.

A teljes örmény nyelvű biblia második kiadása (Konstantinápoly)

Astowacašown' hnoc' ew noroc' ktakakranac', ... Stampöl, 1705. Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, ltsz.: 07.852.

A Biblia második kiadása Konstantinápolyban jelent meg, Petros Latinac'i nyomdájában – ő Oskan (Voszkan)

Erewanc'i rokona volt. Az 1705-ös kontantinápolyi biblia gyakorlatilag az amszterdami Oskan-Biblia utánnomása, azonban azzal ellentétben kisebb betűkkel és kevesebb illusztrációval jelent meg: a díszes címlap mellett 16 fametszet, vignyetták és díszítőbetűk felhasználásával.

K. B.

III.3.4.

III.3.4.

Örmény imaórák könyve Konstantinápolyból

Žamagirk' hayoc'. Kostandnowpölis, 1772. Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, ltsz.: 07.862

III.3.5.

Örmény betűkkel nyomtatott, török nyelvű Újszövetség

Rapp vé xelas étiçimiz Yisows K'ristosown eëni ahte ki inçili Šerif. St'ampöla, 1856. Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia, ltsz.: 655.

III.3.5.

Örmény–török nyelvű (vagyis dačkeren) Újszövetség. Ez az írás arra szolgált, hogy az örmény ábécét ismerő, ám törökül beszélő örmények a Szentírást és más irodalmi műveket megismerhesse- nek. A nyugat–örmény kultúra halálá- val az 1915-ben elkezdődött népirtás következtében ez az írás, illetve nyelv- használat teljesen kihalt.

P. M.

III.3.6.

Örmény imaórák könyve Oskan (Voszkan) Jerevanč'i marseille-i nyomdájából

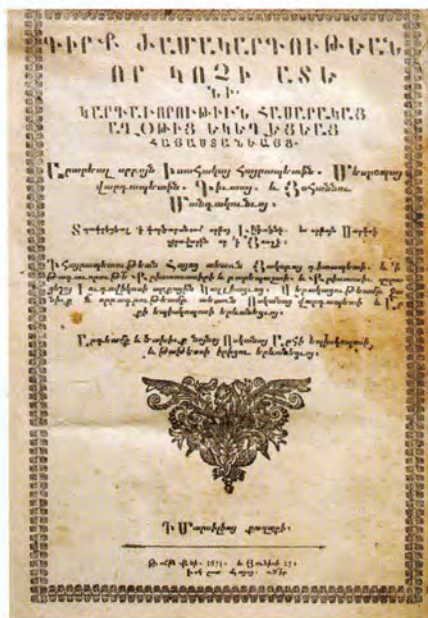
Girk' Žamakargowt'ean or koč'i ateni. - I Marsilijaj k'alak'i, Sowrb Ejmiačin ew Sowrb Sargis Zoravar, 1673 Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia, jelzet: 735

A kötet azon 17 cím egyike, amelyeket Oskan Erewanc'i püspök marseille-i nyomdájában adott ki. A címlapon hangsúlyosan szerepel a „Lajos Francia király”-nak (valószínűleg XIV. Lajos) való köszönetnyilvánítás, akinek a pri-

vilégiuma tette lehetővé a marseille-i nyomdában való örmény nyelvű nyom- tatást. Oskan püspök az örmény esz- metörténet egyik legjelentősebb alakja, akinek 1666–68-ban először sikerült az örmény biblia teljes kinyomtatása Amszetardamban. Adóproblémák mi- att azonban a várost el kellett hagynia, 1672-ben Marseille-ben telepedett le.

Ezt a *Szent Örmény Egyház imaórá- it* tartalmazó könyvét Szahak pátriárka, Meszrop, Giwt és Jovhannes Manda- kowni fogalmazta. Ennek a szövegnek ez a könyv a harmadik kiadása a Sowrb Ejmiačin ew Sowrb Sargis Zoravar marseille-i nyomdájából. A korábbi ki- adások 1662-ben és 1667-ben jelentek meg Amszterdamban.

P. M.

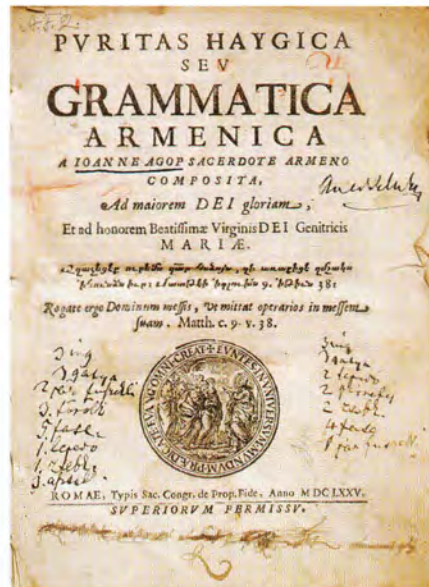

III.3.6.

III.4.1.

Örmény nyelvtan a Sacra Congregatio de Propaganda Fide nyomdájából

Agop, Ioanne: Puritas haygica seu grammatica Armenica. Romae, 1675. Budapest, Örmény Katolikus Lelkészszög, ltsz.: 07.858.

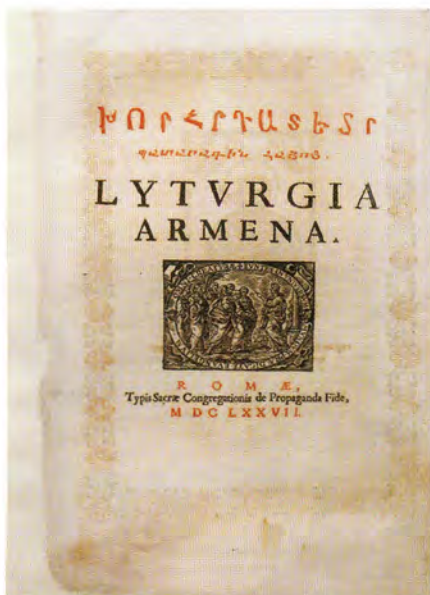
III.4.1.

III.4.2.

Örmény rítusú római katolikus liturgikus könyv a Sacra Congregatio de Propaganda Fide nyomdájából

Xorhdatetr – Liturgia Armena. Romae, 1677. Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia, ltsz.: 725.

A pataragly az örmény apostoli egyház- ban az ünnepi liturgia megnevezése, csak vasárnapokon tartható. Az örmény- katolikus gyakorlatban pataragh a szent- misét jelenti. A misekönyv, amely a latin rítusú katolikus egyházban *Missale Romanum* cím alatt volt használatos, az az örmény katolikus egyházban a *Patragamatojč* néven fodul elő, ennek egyszerűsített változata a *Xorhdatetr*. Az első örmény katolikus misekönyv a domonkos szerzetesek Nahicseván tar- tománybeli működésekor készült, ugya- nis a domonkosok egy – az örmény missziót szem előtt tartó – ága, a Fratres Unitores a nahicseváni örmény tarto- mányban tevékenykedett és elenged- hetetlennek tartották az örmény liturgi- át átültetni a katolikus gyakorlatba. En- nek a misekönyvnek a felhasználásával

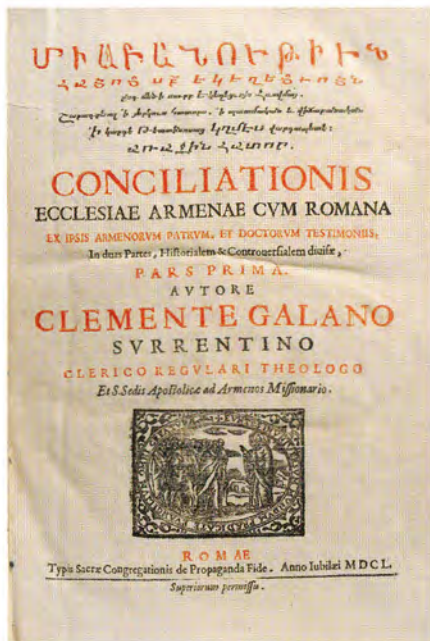

III.4.2.

nyomtatták ki később Rómában, majd Velencében és Bécsben az örmény katolikus misekönyvet.

Barsef Holov (Barseljan vagy Polsec'i; meghalt 1693-ban) és Joanne Agop közösen szerkesztették a Rómában 1677-ben a Propaganda Fide nyomdájában kiadott örmény *Xorbrdatetr*-t (liturgia-vezető).

K. B.

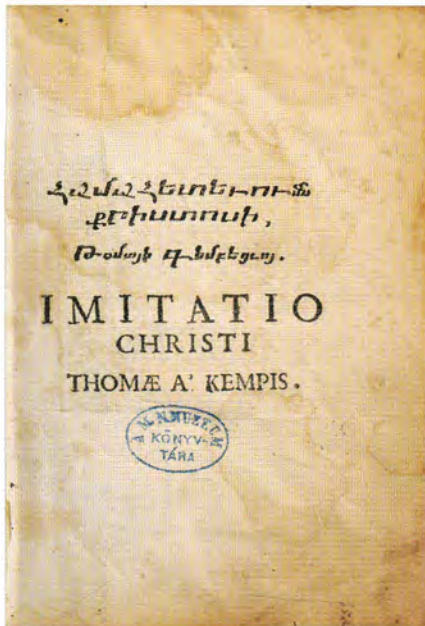

III.4.3.

III.4.3.

A theatinus szerzetes, Clemens Galanus örmény katolikus vallási uniót bemutató műve

Galano, Clemente (Klemes Galanos): Miabanowt' iwn hayoc' Sowrb Ekelec' oyn. / Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana. Romae, 1650
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, jelzet: 07.849

III.4.4.

III.4.4.

Kempis Tamás Krisztus követése örmény nyelven

T'oma Gembac'i: Girk' Tōmayi Gembec'woy ... Yalags hamahetewmann K'ristosi... // Roma, 1705
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: 319.271

Kempis Tamás az örmények körében is igen népszerű volt, az általa írott *Imitatio Christi* – vagyis *Krisztus követése* – számos örmény nyelvű kiadást megért Amszterdamban, Konstantinápolyban, Rómában, Velencében.

K. B.

III.4.5.

III.4.5.

A francia származású, örmény missziókban tevékenykedő jezsuita, Jacobus Villotte örmény nyelvű evangélium-kommentára

Villotte, Jacques: Commentarius in Evangelia // Meknič' Srboy Awetaranin, ... Romae, 1714.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, jelzet: 07.822

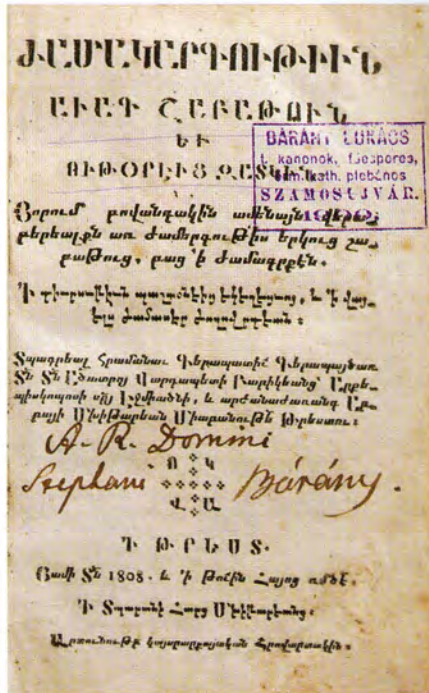
III.5.1.

Imaórák könyve a trieszti mechitarista nyomdából

Žamakargowt' iwn awag sabat' own... I T'rest, 1808.
Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia, ltsz. 397.

Velencében Mechitár apát halála után, 1773-ban a mechitarista rendben belső vita bontakozott ki, amelynek következtében a tagok egy része Triesztbe költözött. Itt egy Mária Teráziától kapott privilégium alapján könyvnyomdát alapítottak, amely gyakorlatilag az első, valóban mechitaristák által alapított könyvnyomda volt. 1776-tól 1810-ig

mintegy 70 címet nyomtattak itt ki, amikor a rend ezen ága átköltözött Bécsbe. A trieszti nyomdában zömmel örmény nyelvű könyveket nyomtattak, de voltak latin, görög, francia és olasz nyelvű kiadványaik is. Egy sajátossága volt a trieszti időnek az örmény betűkkel nyomtatott török szöveg. Főleg magánhasználatra szánt vallásos művek, imakönyvek, de emellett misc-könyvek, zsoltároskönyvek, breviáriu-

III.5.1.

mok jelentek meg ebben a nyomdában, a trieszti időszakban tudományos munkákat nem nyomtattak a mechitaristák. A kötetben Bárány Lukács klerikus és Gábrus Zachariás szamosújvári tanár possessor bejegyzése szerepel.

K. B.

III.5.2.

Örmény–török szótár a bécsi mechitarista nyomdából

Č'agečean, Ep'remi: Nor barbařaran hayeren – tačkeren. I Viēna, 1850. Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, ltsz.: 07.854.

III.5.2.

III.5.3.

Örmény szótár Livornóból

Eremiay <Melrec'i>: Bar girk' hayoc'. Livorno, 1698., 344 old. Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia, ltsz.: 632.

Eremiay, ecsmiadzini vardapetje, és Szarkisz püspök közös munkája, szótára, amelyet Nahapetnek, minden örmé-

nyek katolikoszának ajánlottak. A kötet borítójának belső felén egy metszet található, Christophem van Sich monogrammjával.

K. B.

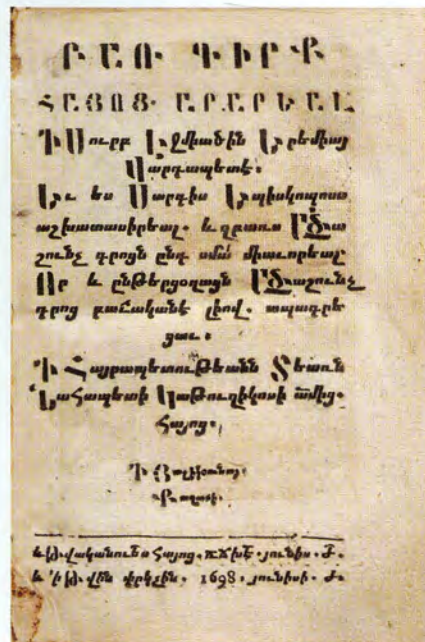
III.5.4.

Hovhannes katolikosz történeti munkája Jeruzsálemből

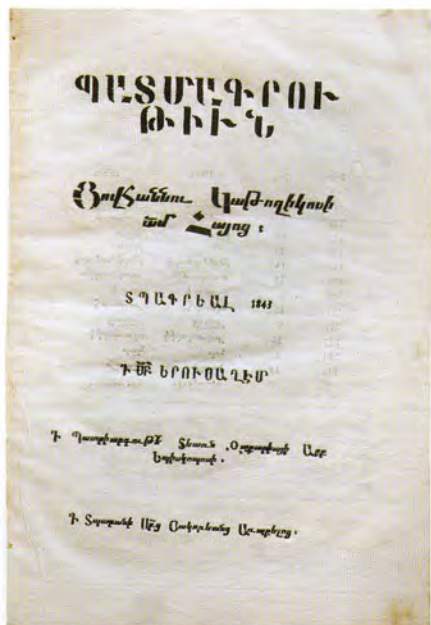
Yovhannēs <Draxanakertc'i>: Patmowt'iwn Yovhannow katolikosi Amenayn Hayoc'. Erowsalēm: Tp. Srboč' Hakobeanc', 1843 Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia, ltsz.: 685.

Yovhannes Draxanakertc'i (845–929) 897-től minden örmények katolikosza volt. Történeti munkája az örmény történelmet mutatja be a kezdetektől 924-ig, amely egyben az örmény történelem egyik legfontosabb történeti forrása is. A mű 9. század második felétől kezdődő részében I. Smbad királyról és Ashot Erkatról ír, szemtanúként és aktív protagonistaként hitelesen írta le az eseményeket. A könyvet az örmény-apostoli pátriarchátus 1833-tól működő nyomdájában nyomtatták ki Jeruzsálemben.

P. M.

III.5.3.

III.5.4.

III.5.5.

Utazások Nagy-
Örményországban: útleírás
Örményországról

Ճալալեան, Տարգիս: Շանարհործովն I Մեռն
Հայաստան. I Կրիս, 1853.
Տառասյուվարի Օրմենյ Կաթոլիկոս Սեբեանի,
Լտշ.: 676.

III.5.5.

III.5.6.

III.5.6.

Örményország emlékezetes
uralkodóinak arcképcsarnoka

Galerya dostopamyatnyx C'arey Armenii.
Moskva, 1827.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
jelzet: 07.709

III.5.7.

Örmény költemények
gyűjteménye Szentpétervárról

Miansareanc', M. M.: K'nar Haykakan. S.
Peterbowrg, 1868.
Տառասյուվարի Օրմենյ Կաթոլիկոս Սեբեանի,
Լտշ.: 718.

III.5.6.

Nor Ĵowla-i örmény kereskedő, Grigor Xaldareanc' Szentpéterváron egy nyomdát hozott létre, és 7 éven belül 16 címet nyomtatott ki. Az oroszországi örmény könyvnyomdászati korai története azonban nemcsak Szent Pétervárral fémjelezhető, mellette Nor Nahicsevanban és Astrachanban is nyomtattak örmény nyelven.

K. B.

1694-től a 18. század második feléig nyomtatott örmény nyelvű könyveket.

Velencében a mechtaristák 1789-ben alapították saját könyvnyomtató műhelyt, ahol művek százait nyomtatták ki, közel 40 nyelven, a hébertől az arabig. A szerzeteseknek jó kapcsolatuk volt a diaszpórával és az örmény könyvkereskedőkkel, így könyveik az Oszmán Birodalom provinciáiba is eljutottak.

K. B.

III.6.1 és III.6.2

Mechitarista szerzetesrend alapítójának, Szebasztei Mechtárnak a művei

Mechitár apát az örmény irodalomtörténetbe a reneszánsz időszakát vezette be, az örmény tradíciót összhangba hozta a katolikus hittel. Agagianian

III.5.7.

A velencei mechtaristák és az örmény könyvnyomtatás

1701-ben Konstantinápolyban Szebasztei Mechtár (1676–1749) szerzetesrendet alapított, amelynek 1715-től a velencei Szent Lázár szigete (egykor a leprások szigete) adott végső otthont. Az örmény szerzetesrend kezdetben a bencés regulát alkalmazta, így őket örmény bencéseknek is nevezték. A mechtarista rend az örmény kultúra és tudomány ápolásában úttörő szerepet játszott, tagjai a 18–19. században az örmény történettudomány és filológia (armenológia) legkiemelkedőbb művelői voltak. Örmény nyelvű könyveiket kezdetben különböző itáliai nyomdáknak nyomtatták ki. A legtöbbet foglalkoztató nyomdász Antonio Portoli volt,

III.6.1.

III.6.1.

apát mechitar apátot az „örmények második világosítója”-nak nevezte.

III.6.1.

Sebasztei Mechitar apát órmény (grabar) nyelvkönyve

Sebastac'woj, Mxit'aray: K'erakanowt'own grabafi lezowi hajkazan sefi. I Vēnētik, 1730. Budapest, Örmény Katolikus Lelkészég, jelzet: 277.

III.6.2.

Az imádkozás didaktikája Sebasztei Mechitar apáttól

Sebastac'woj, Mxit'aray: Krt'owt'own atōt'ic'. I Vēnētik, 1772. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Leltári szám nélkül.

III.6.3.

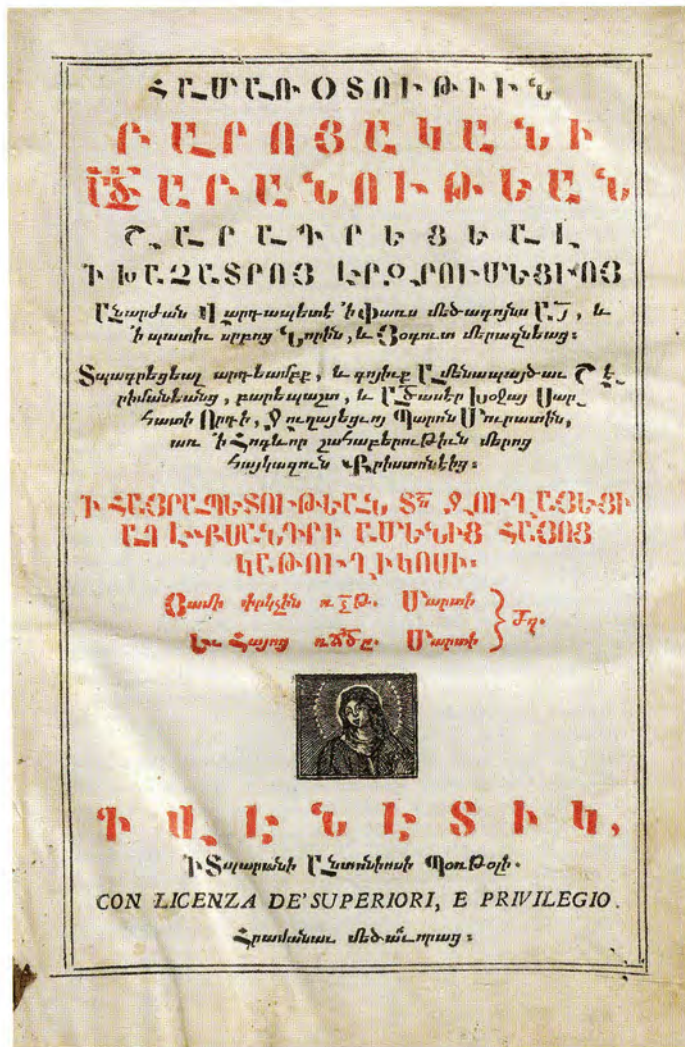
A velencei mechitaristák első, gazdagon illusztrált lektionáriuma.

Časoc'girk', gelec'katip ew vayelowē, I Vēnētik, Xojay Šahrati Ordī Paron Gaspar ew T'adēos Hamazaspean, 1686. Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia, ltsz.: 321.

Az örmény egyház nyomtatott lektionáriumának az első kiadása. Liturgikus könyv, amely bibliai olvasmányokat tartalmaz az istentiszteletre. A kötet egyike azon három címnek, amelyek Gaspar Šehrimanean velencei nyomdájában jelentek meg. A Nor Julfa / Iszfaháni örmény kereskedő gazdagsága tette lehetővé a lektionáriumnak a csodálatos kialakítását, amely talán az egyik legszebb örmény régi nyomtat-

III.6.3.

III.6.4.

vány. Az egész oldalas bal oldali fametszet a Szeplőtelen Fogantatás jelenetét ábrázolja európai stílusban. Jobb oldalon örmény stílusú szövegkezdés fejléccel és ember alakos díszítőbetűkkel.

P. M.

Irodalom: PEHLIVANIAN 2006, 40–41.

III.6.4.

Ճա՛տօւր Էրշրօւմե՛ցի:
Hamarōtowt'iwn Baroyakani
Astowacabanowt'ean

I Venetik, 1709.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár,
jelzet: 608.763.

III.6.5.

Ճա՛տօւր Էրշրօւմե՛ցի: Bank'
ew Karozk' ʔalags Terownakan
Tōnic' ew Awowrc' Ałowhac'ic'

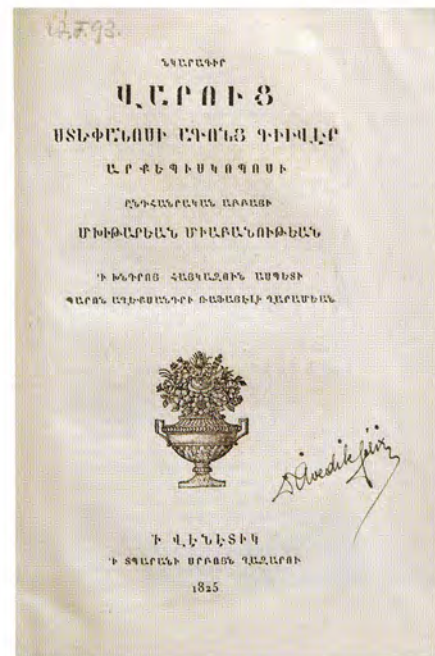
I Venetik, 1710.
Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus
Plébánia, ltsz.: 96.

III.6.6 és III.6.7.

Ákoncz Kövér István (Step'annos
Agonc' Giwvēr, 1740–1824)
munkássága

Ákoncz Kövér Istvánt a mechtarista szerzetesrend történetében a legelismerettebb és leginkább alkotó személyiségek között tartják számon. Ő volt a mechtaristák velencei ágának 3. főapátja, első érseke.

1740. november 20-án született Gyergyószentmiklóson, szerzetesi fogadalmat Velencében 1758-ban tett, pappá szentelték 1763-ban. Érdeklették

III.6.6.

a tudományok, leginkább a teológia, a nyelvészet és a földrajz. Kiküldetesként a legtöbb idejét Erdélyben, Erzsébetvárosban töltötte, beszélt az erdélyi örmény dialektust. Neki is köszönhető, hogy 1795-re épült Erzsébetvárosban egy új kolostor, szép templom, amelyhez a mintát a Szent Lázár szigeti épület adta. Összesen 9 évet töltött Erdélyben, 1799-ben, a velencei főapát halála miatt visszahívták missziójából, gondoskodni kellett a megfelelő utódtól. Az akkori erdélyi püspök a követ-

III.6.6.

kező szavakkal búcsúztatta Ákonczot: „Menjen csak tisztelendő úr! Mert ha római pápának nem találják megválasztani, kétségtelenül főapátnak választják meg.” A mechitaristák második alapítóként tekintenek rá. A rendhez kötődő intézményeket hozott létre Rómában, Konstantinápolyban és Astrachánban. Geográfiai munkája összesen 11 kötetben jelent meg, hozzávetőleg 5 évet dolgozott rajta. Sajnálatos módon azok a kötetek, amelyek a keleti örmény területek tárgyalását tartalmazták, megsemmisültek.

A. D. A. – K. B.

III. 6.6.

Ákoncz Kövér István halála után megjelent életrajza.

Քափալեան, Ալեկ'սանդրի: Նկարագիր արօց' Տեփ'անոսի Ացոնց' Գիւրվեր... I Վենետիկ, 1825.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség

III. 6. 7.

Afrika leírása Ákoncz Kövér Istvántól (1740–1824)

Step'annos Agonc' Giwvēr: Ašxarhagrowt'iwn č'oris masanc' ašxarhi, I Վենետիկ, 1802.
17×11, 627 oldal
Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia,

III.6.8.

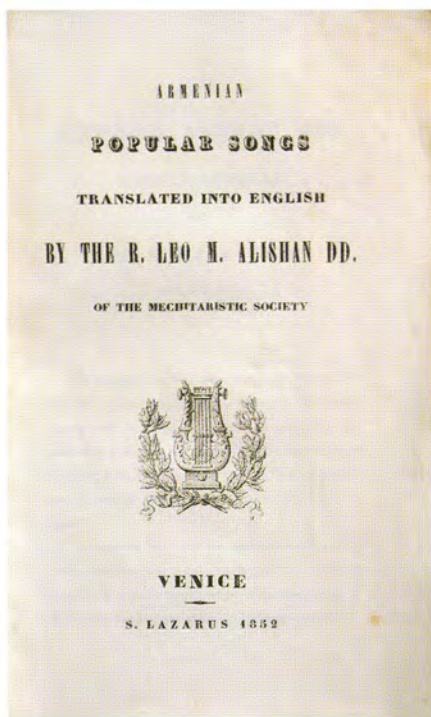
Örmény népdalok angol nyelvű kiadása az egyik legkiemelkedőbb tudós mechitarista, Levon Alisan (1820–1901) fordításában.

Armenian popular songs, transl. into Engl. by the R. Leo M. Alishan, Venice, Lazarus, 1852., 83 oldal
Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia, ltsz.: 689.
Szövegek: angol és örmény nyelven

Levond Alisan (Leo Alishan, 1820–1901) egyike a legproduktívabb és legjelentősebb örmény értelmiségieknek és poétáknak, 1838 óta a velencei örmény katolikus mechitarista szerzetesrend tagja. A szerzetes az örmény folklorisztika megalapítójának is tekinthető. A bemutatott örmény–angol kiadású munkájában a tudós szerzetes az örmény népköltészet angol nyelvű bemutatására tett kísérletet. Előszavában a brit publikumhoz szól, a britek „izgagott-vállalkozó szelleméhez” és a kelet világa iránti érdeklődésükhöz. Alisan hozzátette, hogy az örmény nép egy időben rabságban és a barbár invázió

III.6.7.

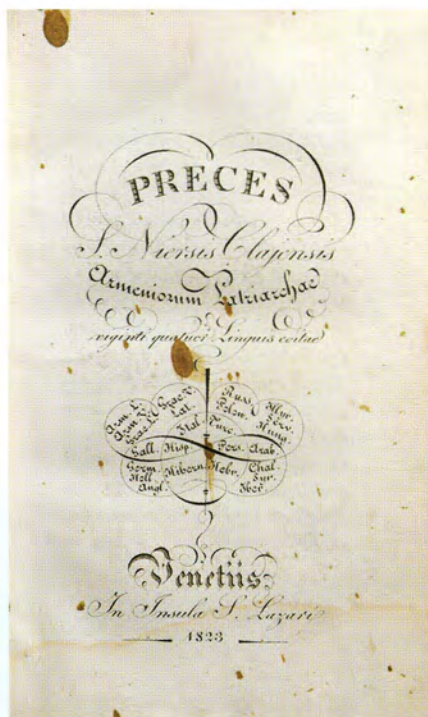

III.6.8.

árnyékában lévén magasabb irodalmi teljesítményre nem volt képes, mégis ennek a töredékes gyűjteménynek a baráti fogadtatásában bízik.

P. M.

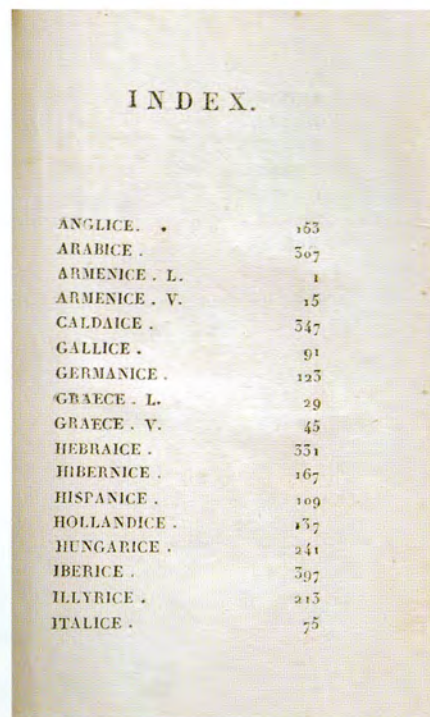
Irodalom: DROST-ABGARJAN, 2006., 83.

III.6.9.

III.6.9.
Szent Nerszész Clajensis imája
40 nyelven

Nerses <Clajensis>: *Preces S. Niersis Clajensis Armeniorum Patriarchae viginti quatuor Linguis editae, Venetiis In Insula S. Lazari, 1823.* – [4] Bl., 422 oldal, Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia, ltsz.: 638.

III.6.9.

Poliglott kiadása Szent Nerszész Snorhali 12. századi egyháztanító és poéta imáinak. A könyvet 1823-ban nyomtatták, a Szent Lázár szigetén 1789 óta működő mechtarista nyomdában. A nyomda a maga idejében vezető szereppel bírt az örmény könyvnyomdászataban, az örmény mellett azonban számos más keleti és nyugati nyelven is tudtak nyomtatni, amelyet büszkén mutat be ez a kötet is.

P. M.

IV. Egyház és szenttisztelet

Az örmények az egyetemes egyháztól az 5. században szakadtak el. A többszöri unióra való törekvés ellenére az örmény apostoli és később a római katolikus egyház egyesülése nem tudott megvalósulni. Az Erdélybe bevándorolt örmények az örmény apostoli (gregoriánus) hiten voltak, a letelepedést követően azonban a lembergi örmények „mintájára” uniáltak a Római Katolikus Egyházzal.

Az örmény társadalomban a püspök a nép világi vezetője is volt. Erdélybe az ősi, gregoriánus vallású Minász Tochateci (1610–1686?) püspök vezetésével vándoroltak be az örmények. A katolikus egyházzal megkötött unió azonban a moldvai vajdaságból származó Oxendio Virziresco (1654–1715) uniált püspök tevékenységének volt köszönhető. Oxendio halálát követő évtizedekben erzurumi és konstantinápolyi származású misszionáriusok érkeztek Erdélybe, de erdélyi származású örmény katolikus papok tevékenységéről idegen területeken (Bukarest, Krím félsziget, stb.) is ismertek adatok. Az önálló apostoli vikáriusi rang Oxendio Virziresco halálával megszűnt. 1741–1930 között a négy erdélyi örmény katolikus plébánia (Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós, Szépvíz) az erdélyi római katolikus egyházmegyéhez tartozott, akárcsak ma is.

A katolikus egyházzal kötött unió az örmények szenttisztületére is hatással volt. Az apostoli örmény egyház legfontosabb szentjeinek (Világosító

Szent Gergely, Szent Gajane, Szent Hripszime stb.) tisztelete idővel elhalványult, helyét a római katolikus egyház szentkultusza vette át. Ennek köszönhetően egész Erdélyben mindössze három, jellegzetesen örmény szent, az örményeket keresztény hitre térítő Világosító Szent Gergely (ő egyben „ökumenikus” szentnek is tekintendő), Szent Hripszime, ókeresztény vértanú szűz és az örmény ábécét megalkotó Szent Meszrop Mastoc ábrázolásaival találkozhatunk.

Az örmények számára a legnagyobb szent Szűz Mária volt, akinek fokozott tiszteletére utal az erdélyi örmény templomokban megjelenő nagyszámú Mária-kép, illetve szobor. A feltűnően sok Máriával kapcsolatos kép között a barokk korban kedvelt dicsőséges Mária-ábrázolások (Mária mennybevétele, Mária megkoronázása) mellett a népi vallásossághoz közelebb álló, intimebb, családiasabb ábrázolások (Rózsafüzér Királynéja, Mária tanítása, A Szent Család), illetve népszerű kegyképek másolatai (Máriacelli Madonna) is megjelennek. A római katolikus egyházba való beilleszkedésüket tanúsítja az 1770-es évektől Szamosújváron jelentőssé váló Rózsafüzér Királynéja-kultusz is. Ehhez kapcsolódnak az itt bemutatott fogadalmi képek (*ex voto*), amelyek arra utalnak, hogy a szamosújvári Rózsafüzér Királynéja képet csodatevő képként tisztelték.

K. B. – P. E.

IV.1.

Stephano Stephanowicz Roska (?) portréja

Ismeretlen, 18. század második fele
Vászon, olaj; 104×71 cm

Az asztalon levő könyvbe írja: „Iesu Christo Dei
Filio Seculoru(m) Liberatori De Sacros A.
Christi Incarn...”. A kép alján bal oldalt:
„AETATIS SUAE 63” A legfelső könyvön:
„Thesaurus Linguae Arme(nicae)”
Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,
ltsz.: VIII.13.00.58.

IV.1.

A restaurálás előtt a kép hátára ragasztott papírlapon a következő szöveg volt olvasható: „Paulus Firomalli (sic), dominicanus professor linguae lat. in Etsmiadzin, Archiep. Nachicsevanensis. Nat. in Calabria. (1623). Inscribe Curavit Lucas Bárány parochus 1905.”, a vakkeret hátoldalán pedig tussal írva a „Paulus Firomalli, dominicanus, professor linguae lat.” Bár hibásan írta a nevét, a feliratot készítő Bárány Lukács esperes Paulus Piromallusra (Piromallo/Piromalli) gondolhatott, aki Dél-Itáliában, Calabriában született 1591-ben. Belépett a domonkos rendbe, majd misszionáriusként VIII. Orbán pápa megbízásából Örményországba ment. Tevékenykedett Konstantinápolyban, Ecsmiadzinban, Lembergben is, majd az örmények lakta Nachicsevanba utazott, ahol 1655-ben

Rómától címzetes püspöki címet kapott. Irodalmi munkásságából kiemelhetjük örmény–latin szótárát és Krisztus kettős természetéről írott művét. Erdélyben nem járhatott, hiszen működése az örmények erdélyi megtelepedése előtti időkre tehető.

Bárány Lukács identifikációján kívül jelenleg más forrás nem áll rendelkezésre, amely megerősítené, hogy a tárgyalt portré valóban a domonkos szerzetest, Piromallust ábrázolja. A portré Piromallussal való azonosítását kétségessé teszi az is, hogy nem állhatott kapcsolatban az erdélyi örményekkel. A legfelső nyitott könyvön megjelenő „THESAURUS LINGVAE ARMEN(icae)” felirat pedig Piromallus szempontjából egyáltalán nem értelmezhető, mivel nem ismert ilyen című munkája, ellenben Stephano Stephanowicz Roska számos publikálatlan munka szerzőjeként is megemlíthető, amelyeket vagy saját kezűleg írt, vagy idegen nyelvből fordított. Ilyen az örmény–latin és latin–örmény szótára, amelyben az örmény irodalomtörténet szerint képszerű etimológiákat lehet találni, az ő esetében a *Thesaurus Linguae Armeniaca*e tehát sokkal helytállóbb. A portré Roskával való azonosítását megerősíti az alak fölött bal oldalt látható címer, amelyen vörös alapon egyenlőszárú kereszt, lefordított hold-sarló, három csillag vagy lilium jelenik meg. Ugyanez a címer tűnik fel több, Roska által alapított erdélyi örmény vallásos társulat alapítólevelének pecsétjén, pl. a erzsébetvárosi Világosító Szent Gergely társulat alapítólevelén Roska aláírása mellett (lásd 25. oldal). A festményen a címer mellett bal oldalon egy R. betű is kivehető.

Stephano Stephanowicz Roska (1670–1739) apostoli misszionárius, a stanislawói (ma Ivano-Frankivsk, Ukrajna) örmények prépostja, apostoli vizitátor. Kamenyec-Podolszkijban született, a római katolikus missziós szeminaryumban, a Collegio Urbanoban tanult. 1729-ben Tobia Augustionowicz lembergi érsek megbízásából Erdélybe érkezett, hogy az erdélyi örmények egyházközségeit látogassa. Ez alkalomból több vallásos társulatot alapított a négy örmény plébánián, amelyek közül néhány még a 19. században is működött. Stephano Stephanowicz Roskát

tehát sokkal több szál köti az erdélyi örményekhez és Szamosújvárhoz, mint Piromallust, emiatt – és a főnti tényezőkre figyelembevételével – valószínűbbnek tartjuk, hogy a volutás karfájú karosszékben ülő, birétumot és kétágú fehér gallért viselő férfi őt jeleníti meg.

P. E.

Közéletlen

IV.2.

Oxendio Virziresco portréja

Ismeretlen erdélyi festő, 18. század második fele
Vászon, olaj; 133×97 cm

A kép alján felirat: „OXENDIVS
VERZELLESCVS ARMENO MOLDAVVS /
COLLEGIJ VRBANI DE PROPAGANDA
FIDE / ALVMNVS EPISCOPVS ALADEN
ANN. D. MDCXCI”
Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia, ltsz.:
VIII.13.00.99

Az erdélyi örmények első és egyben utolsó püspökének, Oxendio Virziresconak portréját széles, aranyozott keretbe foglalva láthatjuk. A csipkés karinget és fekete pelert viselő püspök sötét hajú és hosszú szakállú alakként jelenik meg, nyakában aranyozott láncon nagyméretű kereszt függ. Gyűrűs jobb kezében iratot tart, amely szövege szerint, VIII. Sándor pápa brévéje lehet, ebben nevezi ki Virzirescot címzetes aladiai püspöknek és az erdélyi örmények vikáriusának. A vörös drapériával leterített asztalon íróttokak és gyöngyökkel, boglárával díszített püspöki süveg látható, az asztalnak támasztva pedig püspöki pásztorbot tűnik fel. A festmény alján levő felirat középpontjában a Verzár család címere (török fejre taposó kardos katona és egy keresztet és kardot tartó griffmadár) jelenik meg. A felirat végén levő évszámot többen a kép keletkezésének idejével azonosították, holott az csupán Virziresco püspöki kinevezésének éve utal. A Verzár címer jelenlétéből arra következtethetünk, hogy a kép a 18. század második felében készülhetett, ugyanis a család csak 1760-ban kap nemesi címet Mária Teréziától.

P. E.

Irodalom: DRÁGOI 2010, 115; SABÁU 2005, 385–386.

IV.2.

Szongott Kristóf Szamosújvárról írott monográfiájában (I. köt. 352, IV. köt. 105) és az *Armenia* havi szemlében is (1900, Szeptember, 257.). A szakirodalom Szongott nyomán egészen máig a képen levő személyt Roskának tartotta. A galíciai örmények hagyatékából két festmény is kapcsolatba hozható a szamosújvári képpel, ugyanis a portrízált személy megszólalásig hasonlít annak férfialakjára, a képeken levő felirat pedig megnevezi az ábrázolt alakot, Jacob Stephan Augustinowiczot. A portrék közötti hasonlóság és a leltárak adatai kétségtelenül bizonyítják, hogy a szamosújvári képen nem Stephano Stephanowicz Roska, hanem Jacob Stephan Augustinowicz jelenik meg.

Jacob Stephan Augustinowicz a Propaganda Fide római kollégiumában, a Collegio Urbanoban tanult, majd ugyanott szerzett doktori címet 1737-ben. 1752 és 1783 között lemergi örmény katolikus érsek. Az örmény rítus tisztaságának megőrzésén fáradova kapcsolatban állt az erdélyi örmény katolikus klérussal, a szamosújvári gyűjtőlevéltárban fennmaradt egy Korbuly Jakabnak, a lemergi Collegio Armeno et Ruteno diákjának kiállított bizonyítványára.

P. E.

Irodalom: DRÁGOI 2010, 115–116; SABÁU 2005, 386.

IV.3.

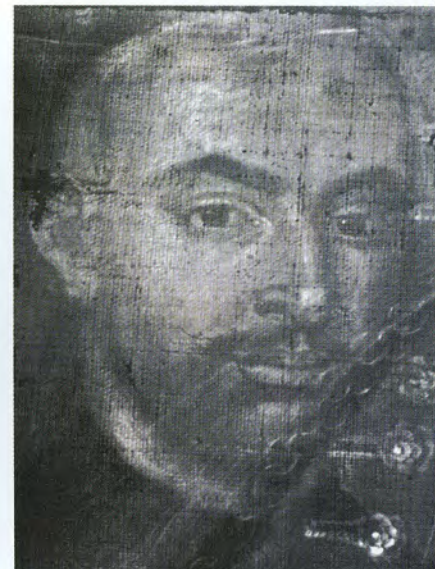
Jacob Stephan Augustinowicz portréja

Ismeretlen festő, 18. század második fele
Vászon, olaj; 74 x 56 cm
Jelzés nélkül
Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,
ltsz.: VIII.13.00.112

Jacob Stephan Augustinowicz portréja 1877-ig folyamatosan feltűnik a szamosújvári örmény katolikus plébánia leltáraiban, 1877-ben azonban egy ismeretlen személy az Augustinowicz nevet áthúzza, és ceruzával a Stephanowicz Roska nevet írja mellé. Ebből arra következtethetünk, hogy valószínűleg a 19. század utolsó negyedétől kezdték Stephano Stephanowicz Roska portréjaként számon tartani az itt bemutatott festményt. Roskaként jelenik meg

IV.3.

IV.4.

IV.4.

Jacob Stephan Augustinowicz portréjának röntgenképe

Jacob Stephan Augustinowicz portréjának röntgenvizsgálata során kiderült, hogy a mai festékréteg alatt egy másik kép rejtőzik. A korábbi, bajszos férfit ábrázoló portrét a 18. század második felében átfestették, így született a ma látható festmény. A vásznak takarékoságból való újrahasznosítása máig elterjedt gyakorlat.

P. E.

IV.5.

Theodorovicz Mihály portréja

Ismeretlen festő, 18. század második fele
Vászon, olaj; 80×64 cm
Az asztalon levő könyvön felirat: „Time Deum et Serva mandata ejus”
Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,
ltsz.: VIII.13.00.113.

IV.5.

Theodorovicz Mihály (Beszterce, 1690 – Szamosújvár, 1760) örmény kereskedősegéd Nagyszebenben, kántor, majd örmény plébános és főesperes Szamosújváron. Az ő idejében épült a városban a Salamon templom és vezették be az erdélyi örmények a gregorián naptárt az addigi julián naptár helyett. Mária

Terézia püspökké nevezte ki, ez azonban nem nyert egyházi jóváhagyást. Ekkortól vált tehát véglegessé, hogy az erdélyi örmények egyházi vezetője a latin rítusú erdélyi római katolikus püspök. Az örmény közösség több alkalommal küldi Bécsbe, hogy kiváltságokat eszközöljön ki Szamosújvár számára, így 1725-ben III. Károly kiváltságlevelét is ő hozza magával. Ő nyeri meg a város számára Gherla falu területét és a városi határt.

Portréján nagy szemű, hosszú barna szakállú alakként láthatjuk, amint asztal mellett ülve kezét egy iratra helyezik, amelyen a „Time Deum et Serva mandata ejus” (Féld az Istent és tartsd meg parancsait. Préd. 12,13) szöveg vehető ki. Vörös gombokkal és béléssel ellátott fekete reverendát visel, karján virágdíszes ruha, ujján gyűrű látható. A háttérben könyvespolc tűnik fel.

P. E.

Irodalom: DRĂGOI 2010, 116; SABĂU 2005, 387–388.

IV.6.

Rózsafüzér Királynéja

Ismeretlen festő, 18. század második fele
Vászon, olaj; 155×99 cm
A kép alján angyalok tartotta mondatszalagon: „AVE MARIA GRATIA PLENA”; A kép alján barokk kartusban felirat: „REGINA SACRATISSIMI ROSARII ORA PRO NOBIS; S. K.”
Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,
ltsz.: VIII.13.00.32.

A kép középmezije a Rózsafüzér Királynéjának egyik leggyakoribb ikonográfiai típusát követi: Szűz Mária átnyújtja a rózsafüzért Szent Domonkosnak és Sienai Szent Katalinnak. Szent Domonkos lába előtt attribútumai, a könyv és a liliom, a kép középmezijének előterében levő kutya, szájában fáklyával és a földgömb is hozzá köthetőek. Mária trónjától jobbra Sienai Szent Katalin térdel domonkos rendi apácaöltözetben, fején töviskoronával, kezein stigmák láthatók. A kép jellegzetességét a Szent Domonkos és Sienai Szent Katalin háttérben térdelő sokaság adja, ugyanis több jellegzetesen ör-

mény liturgikus öltözetben ábrázolt vagy koronás alak is kivehető, örmény szentekre, királyokra, királynőkre utalva. A központi jelenetet egy öt tizedből álló teljes rózsafüzér veszi körbe, amelynek nagy szemű pirossal írt Mária-monogram látható. E körül 15 medallionba foglalva a rózsafüzér „titkainak” jelenetei láthatóak, amelyek szintén a rózsafüzér szeméit imitálják, kis rózsák kötik össze őket. Bal oldalt, a kép felső regiszterétől kezdődően: Angyali üdvözlés, Mária látogatása Erzsébetnél, Krisztus születése, Jézus bemutatása a templomban, Krisztus megtalálása a jeruzsálemi templomban, Jézus az Olajfák hegyén, Krisztus megostorozása, Krisztus tövissel való koronázása, Krisztus elesik a kereszttől, Keresztre feszítés, Krisztus feltámadása, Krisztus mennybemenetele, a Szentlélek eljövetele, Mária mennybevétele, Mária megkoronázása.

A szamosújvári templom északi kápolnájában álló Rózsafüzér Királynéja oltárt 1781-es egyházlátogatási jegyzőkönyv említi először, azonban már az 1777-es vizitációban találunk rá utalást. Valószínűnek tartjuk, hogy a templom első rózsafüzéres oltárképe az itt bemutatott olajkép lehetett és a Karácsonyi család megrendelésére készült. A kép alján levő S K monogram a megrendelő monogramja lehet, amely összekapcsolható egy korban és stílusban nagyon hasonló barokk kartussal. Ez a kartus a plébánia gyűjteményében található, „L K 1761” felirat és a Karácsonyi család címere jelenik meg rajta. Bár csak a családnevek monogramja egyezik, mégis elképzelhetőnek tartjuk, hogy a kartus a rózsafüzéres oltárhoz tartozott, különböző részeit különböző családtagok rendelték meg. 1806-ban a sokáig Rubensnek tulajdonított *Levétel* a keresztről oltárkép felállításakor távolíthatták el.

P. E.

Irodalom: DRĂGOI 2010, 118–119; SABĂU 2005, 162–163.

IV.6.

IV.7.

Fogadalmi kép

Ismeretlen erdélyi festő, 18. század vége
Vászon, olaj; 77 × 66 cm
A bal alsó sarokban barokk kartusban felirat:
„EX WOTO ANNO 1780”
Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,
ltsz.: VIII.13.00.37.

A képet minden bizonnyal egy jómódú örmény család festtette hálából a Madonnának, mivel az ő közbenjárására épségben megmenekültek a házukat sújtó villámoktól és az ennek következtében kialakult tűzvésztől. A fonás közben ábrázolt szolgálatot kivéve a festmény minden alakja imában fordul Szűz Mária felé. A Mária jobbján megjelenő Pádúai Szent Antal és

IV.7.

a baloldali angyalalak (talán őrangyal) közvetítő szerepet töltenek be az égi és a földi szféra között. Szent Antal, mint közbenjáró jelenléte nem meglepő, hiszen olyan segítő szentként tartható számon, akihez a nép mindig bizalommal fordult. A zsindeyes barokk polgárház, az alakok öltözetét és a „baleset” mibenlétét a műfaj hagyományából adódóan részletező pontossággal örökítette meg a festő. A képet a szamosújvári plébániatemplomban álló Rózsafüzér Királynéja kegyképnek ajánlották, erre utal a fel-

hők között megjelenő Szűz Mária és a gyermek Jézus kezében levő rózsafüzér.

P. E.

Irodalom: DRÁGOI 2010, 122–124.; SABÁU 2005, 259–260.

IV.8.

Fogadalmi kép

Ismeretlen erdélyi festő, 18. század vége
Vászon, olaj; 87 × 69 cm
Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,
ltsz.: VIII.13.00.35.

A kép felső részén, felhőkön ülve a gyermek Jézust tartó Madonna látható, mindketten rózsafüzért tartanak kezükben, a földi szférában megjelenő alakok felé fordulnak. A kép alsó részének városát csak érzékelteti a festő, mindössze három zsindeyes egyszerű épület tűnik fel. A képet narratív kifejezési mód jellemzi, ugyanabban a térben különböző időben történő eseményeket helyez egymás mellé a festő, amelyek minden bizonnyal egy csodálatos gyógyulás történetét mesélik el. A történet első jelenete a festmény baloldala látható: egy ágyon fekvő zöld ruhás, beteg nő fölött két hozzátartozója, egy férfi és egy nő gyertyát gyújtanak. A nő súlyos állapotára utal tehetetlenül leló-

IV.8.

gó keze. A történet további eseménye a kép középterében bontakozik ki, két előkelő férfi hordágyon viszi a beteg asszonyt, bizonyára az orvoshoz. Az orvos a harmadik jeleneten tűnik fel, amint épp orvosságot ad a fekvő asszonynak. A háttérben levő sötét ruhás alak egy pap lehet, a szobában egy harmadik férfialak is látható. A beteg nő feltételezhető felépülését mégsem az orvos tudományának, hanem Szűz Máriának tulajdonította, akinél az előtérben levő rózsaszín ruhás felemelt kezű nőalak és a fiatal fiú járt közben. Mindkét imádkozó alak – valószínűleg a nő gyermekei – kezében rózsafüzért tart.

P. E.

Irodalom: DRÁGOI 2010, 122–124.; SABÁU 2005, 259.

IV.9.

IV.9.

Fogadalmi kép

Ismeretlen erdélyi festő, 1780 körül
Vászon, olaj; 75 × 60 cm
Jelzés nélkül
Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,
ltsz.: VIII.13.00.36.

A kép alsó részén fákkal érzékeltetett tájképi háttér előtt egy vízimalom látható, fölötte vízben úszató lovas, a kép megrendelője. A férfi a Rózsafüzéres

Madonna közbenjárásának tulajdonította az áradásból való megmenekülését és ennek okán készítette a festményt. A stílusjegyek alapján megállapítható, hogy a kép festője ugyanaz a mester lehetett, aki a IV. 8. számú fogadalmi képet festette. Az egyszerű, világos szerkesztésmód, a kék háttér, a felhők szembetűnő hasonlósága, a Madonna testtartása, az arcok megfestése, a perspektívában megmutatkozó esetlenségek erre utalnak.

P. E.

Irodalom: DRĂGOI 2010, 122–124; SABĂU 2005, 259–260.

IV.10.

Fogadalmi kép

Ismeretlen erdélyi festő, 18. század vége

Vászon, olaj; 67 × 48 cm

Baloldalt barokk kartusban felirat:

„1780 EZ VOTO”

Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,

ltsz.: VIII.13.00.96.

A kép felső regiszterében félkörívben kialakított felhőkön vörös ruhában, kék paláttal megjelenített Madonna ül, térdén a kiseddél, háta mögött fény sugarak láthatóak. Mária bal oldalán felhők közül Szent Domonkos tűnik elő, domonkos rendi ruhában, egyik kezében liliomot tart, a másikkal áldást oszt. A földi regiszterben egy család tagjai térdelnek, bal oldalon a bajszos apa és két fia, jobb oldalon az anya lányával látható, középen egy bepólyált csecsemő fekszik. A család tagjainak ruházata egységes sötétkék, a férfiak viselete, ugyanúgy a nőké is nagyon hasonlít egymásra. A csecsemőt kivéve mind egyik családtag rózsafüzért tart a kezében. A képet az újszülött és a család egészségéért, jólétéért felajánlott imaként értelmezhetjük. A kép festője egy helyi provinciális mester lehetett, aki a kor szokásához híven a gyerekeket kisméretű felnőttekként jelenítette meg, testtartásuk megfestésében ügyetlennek bizonyult.

P.E.

Irodalom: SABĂU 2005, 259.

IV.10.

IV.11.

Máriacelli kegyszobor másolata

Ismeretlen erdélyi szobrász, 18. század vége

Hársfa, festett, aranyozott; m: 55 cm;

talpátm.: 18 × 11 cm;

Jelzés nélkül

Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,

ltsz.: VIII.13.00.27.

IV.11.

A Máriacelli Madonna különös tiszteletnek örvendett a szamosújvári örmények körében. Akik tehettek, elzárndokoltak a kegyhelyre, többen pedig házuk oromzati szoborfülkéjébe készítették el a kegyszobor másolatát. Majdnem minden szamosújvári barokk ház oromzatán kialakítottak egy-egy szoborfülkét, amelybe a ház építetőjének védőszentjét vagy más különösen tisztelt szentet helyeztek el. Ezek között a Máriacelli kegyszobor másolatai voltak túlsúlyban. A 20. században ezek a szobrok lekerültek a házak homlokzatairól, egy részüket a plébánia-templom gyűjteményében őrzik. Ezek közé tartozik az itt bemutatott népi jellegű, puhafából készült szobor is. Mária trónon ülve, kék ruhában, aranszegélyű palástban jelenik meg, a fején levő fátyol hullámosan kialakított. Őlben a gyermek Jézust tartja, aki hosszú aranszegélyű kékre festett tunikát visel. Kis meztelen lábai kilátszanak ruhája alól. Jézus almát tart a kezében, Mária körtét nyújt át neki.

P. E.

Irodalom: SABĂU 2010, 95.

IV.12.

Szongott Meszrop védőszentjével Szent Meszrop Mastoccal

Ismeretlen erdélyi festő, 18. század vége

Vászon, olaj; 69 × 62 cm

A két puttó által tartott nyitott könyvön: „S[UR]

B MESROP' VAR[DAPET]” A térdelő ifjú

lábainál elhelyezkedő könyvön: „MESROP

SONKOT.” A szent mellén kör alakú mezőben:

„A. B. G. D.”

Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,

ltsz.: VIII.13.00.97.

Szent Meszrop Mastoc, az örmény irodalom és tudományosság szimbóluma, az örmény ábécé megeremítője, 362 körül született. Tanítványa, Korjun már az 5. században megírta mesterének élettörténetét, a *Vark Mastocit (Mastoc életrajza)*. A kereszténység felvétele után Örményország számára nagy problémát jelentett az anyanyelvű írásbeliség hiánya és az, hogy a szír, görög, római területekről érkező hittérítők és papok nem értették a nép nyelvét, így a kereszténység nehezen tudott gyöke-

IV.12.

ret verni az alsóbb rétegek körében. E probléma megoldása céljából a Szent Gergely családjából származó Partev Szent Izsák katolikosz (387–436) és Vramsapuh (389–414) örmény király Meszrop Mastoc tudós szerzetest bízta meg egy saját örmény ábécé megalkotásával. Meszrop Mastoc élettörténetébe legendás elemek is keverednek. Életrajzírója szerint a szerzetes az ábécét álmában, mennyei látomásként pillantotta meg. A későbbiekben olyan elképzelés is elterjedt, miszerint egy barlangban remeteként élő Meszropnak égi kéz véste a szikla falába az örmény ábécét. A források Meszrop tanítói és hitterjesztői tevékenységéről is beszámolnak, 440-ben bekövetkezett halála után nem sokkal szentté avatták.

A szamosújvári képen a szent szerzetesi ruhában, karosszékben ülve jelenik meg. Kezében a vardapeti botot, a kavazant tartja, amely az örmény tudományosságot jelképező két egymással szembeforduló kígyóban végződik. Mellén más ábrázolásaihoz hasonlóan egy medalionban az örmény ábécé négy első betűje az A. B. G. D. jelenik meg. A térdelő ifjú barokk kori nemesi öltözködést visel, imára kulcsolt kezében rózsafüzért tart. A szent és az ifjú között oltárszalt áll, amelyen a szentmise szövegét tartalmazó liturgikus könyv, toll és tinta látható, Mastoc élteinek – az ábécé megalkotásának és a liturgia örmény nyelvre fordításának – legfontosabb cselekedeteire utalva. A Mastoc által alkotott grabar írás betűi az ifjú lá-

ba előtt és a két puttó által tartott nyitott könyvön is megjelennek. A puttók fölött lévő galamb és a felhőkből kinyúló kéz az örmény írás isteni eredetére utal. A képen a térdelő ifjú háta mögött egy „titokzatos alak” is feltűnik: hosszú ősz hajú és szakállú, szomorú arcú idős ember, kezében rózsafüzérrel. Az öregember a festmény többi alakjához képest szokatlanul van elhelyezve, ennek köszönhetően úgy tűnik, mintha Mastoc és az ifjú emelvényen állnának és e mögül bújna elő a furcsa öregember. Alakja a remeteszentek ábrázolásához hasonló, feje körül halvány dicsfény tűnik fel.

A kép datálásában és értelmezésében a feliratok is segítségünkre vannak, ugyanis a puttók által tartott könyvön magának a szentnek neve: „Sz[ur]bn Meszrop Var[dapet]” vagyis „A Szent Meszrop vardapet”, a földön levő könyvön pedig a térdelő ifjú neve: „Meszrop Szonkoti” olvasható. Ebből kifolyólag a kép úgy értelmezhető, hogy a Szonkott Meszrop nevű szamosújvári örmény gyerek védőszentje oltalmába ajánlja magát és a szent támogatását kéri.

P. E.

Irodalom: DRĂGOI 2010, 116–117; SABĂU 2005, 389–390.

IV.13.

Szent Hripszime mártíromsága

Ismeretlen festő, 1778
Vászon, olaj; 119×83 cm
A kép alján felirat: „MARTIROSOVT’[IWN] S[R]B[O]C’ HRIP’SIMEANC’ 1778”
Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia,
ltsz.: VIII.13.00.111

Szent Hripszime az örmény apostoli egyház egyik legfontosabb és legkorábbi szentje. Legendájának első változata Agathangelosz Világosító Szent Gergely működését és az örmény nép kereszténnyé válását leíró *Historiájá*-ban maradt fenn. E szerint Hripszime római patrícius családban született a 3. században. A jámbor társnőivel szüzességi fogadalomban élő gyönyörű Hripszimére szemet vetett Diocletianus császár és erőszakkal feleségül akarta

venni. Emiatt a szűz és 36 társnője menekülésre kényszerült. Örményország területére, az akkori főváros, Vagharsapat közelébe kerültek, ahol a város melletti szőlőben húzták meg magukat. Hripszime szépsége III. Trdat királynak is feltűnt, oly mértékben, hogy felajánlotta királynővé teszi. A fiatal keresztény nő fogadalmához hűen ellenállt a király csábításainak, emiatt kínzá-

sokon kellett átesnie, végül megölték. Hripszimével együtt kivégezték főnöknőjét, Gajanét és 35 társukat is.

A szamosújvári kép felső regiszterében felhőkön állva jelenik meg Hripszime, akit a barokk kor eszményképének megfelelően a klarissza apácák ruhájában ábrázoltak. A kezében lévő liliom szüzességének jelképe, feje fölött egy puttó tartja a vértanúknak kijáró

babérkoszorút és palmaágat. A festmény két regisztere között a babérkoszorúkat és palmaágakat tartó puttók teremtenek összeköttetést, akik arra hivattak, hogy a szent vértanúk már haláluk pillanatában megkapják a mártíromság koszorúját. A földi dimenzió zsúfolt kompozíciója, a vérengzés naturalista ábrázolása a felhőkön álló szűz barokkos megjelenésével ellentétben a középkori narratív technikákra emlékeztet. A baloldali előtérben vörös baldachinos trónon ül III. Trdat király. A király előtt álló, két turbános katona által tartott „apáca” nem más, mint Hripszime, akit a király visszautasítása után kivégzésre visznek. Szintén Hripszime jelenik meg az előtér második csoportjában is. Ő a legkegyetlenebb kínzásnak alávetett vértanú, kinek kezeit és lábait a földre vert karókhoz kötötték, az egyik katona éppen kivájja a szemét, egy másik meg égő fáklyát tart a szívéhez. A gyilkolás különböző változatait felvonultató kivégzések kisebb csoportokban történnek. A patak közelében több lefejezett, apácaruhás szűz teste fekszik, sőt „gazdátlanul álló” fejeket is látunk. A híd közelében pedig három földhöz kötött apácának turbános alakok vágják el a nyakát, a vér nyakukon és szájukon is ömlik, szenvedésüket a festő érzékletesen jelenítette meg. A Hripszimét kivégző csoport háttérben katonák gyilkolnak meg imádkozó szüzeket, balra levágott fejű holttestek hevernek. A kis barokk kápolna előtt sorba állított keresztény nők várnak az állatias kivégzésre, arcukon félelem tükröződik. A palmafa alatt egy kegyetlen katona csupaszzal kézzel fojt meg egy apácát. A kép datálását megkönnyíti az arab számokkal írt 1778-as évszám, az örmény felirat pedig a kép témáját adja meg: „Martiroszuthi Szurp Hripszimeanc” (Szent Hripszime vértanúsága). Ez az egyetlen Szent Hripszimének és társainak vértanúságát ábrázoló festmény Erdélyben.

P. E.

Irodalom: DRĂGOI 2010, 121–122; SABĂU 2005,

IV.13.

IV.14.

Világosító Szent Gergely megkereszteli Trdat királyt (a szent kínszásának jeleneteivel)

Ismeretlen rézmetsző, 1714
Rézmetszet, rézkarc, papír; 58,5 × 48 cm
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészég,
ltsz.: 07.423.

A metszet középmézejében III. Trdat király megkeresztelése látható. Világo-

sító Gergely alakja a kompozíció majdnem teljes magasságát és szélességét kitölti, ezáltal sokkal hangsúlyosabbá válik, mint az előtte térdelő királyi család. A metszet érdekességét a fő jelenetet övező medalionok adják, amelyek Szent Gergely kínszásának különböző módjait ábrázolják. (A jobb felső sarokból kezdve: 1. lábait pálcák közé szorítják; 2. lábfejebe vasszegeket vernek; 3. fejére hamuval töltött bőrszakot kötnek; 4. erőszakos beöntést végeznek rajta; 5. testét vaskörmökkel szaggat-

ják; 6. tövisre fektetik; 7. lábára vascsöveket szegeznek; 8. forró ólmot öntenek rá; 9. Szent Gergely meggyógyítja a vaddisznóvá változott Trdat királyt; 10. egy mély kútba dobják, ahol 14 évet él; 11. szájába zabolát (kötelet) tesznek; 12. hátára kőst helyeznek; 13. fejét sajtógép közé szorítják; 14. egyik lábánál fogva felfüggesztik és megbotozzák.) Minden medalion külső peremén az adott kínszás rövid leírása található fölül latin, alul örmény nyelven, a metszet alján pedig Világosító Szent Gergely életének összefoglalóját latin nyelven olvashatjuk.

P. E.

Közöletlen

IV.15.

Szent István megkövezése

Ismeretlen erdélyi festő, 1728
Vászon, olaj; 125 × 88 cm
A kép alján fehér szalagon felirat: YIŠATAKĚ
PATKĚRK'S ELBAYROWT'E [AN]
COWRCÖVOW TIRAC'OWNEROWN:
T'VIN RČHĚ 1728
Gyergyószentmiklós, Örmény Katolikus
Plébánia, ltsz.: XIV.11.00.68.

A képet az alsó részén elhelyezkedő örmény felirat szerint a gyergyószentmiklói Szent István társulat festette 1728-ban. A társulat (Cong. S Stephani Prothomartyris) az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint 1727-ben alakult. A világi hívőket összefogó vallásos társulatok fontos szerepet töltek be az erdélyi örmények társadalmában. A négy örmény katolikus egyházközségben a 18. század folyamán 20 plébániai társulat működött. Szociális tevékenységük (árva- és szegények felkarolása) mellett támogatták az épülő templomokat és társadalmi feladatokat is elláttak. Jelentős vagyonnal rendelkeztek, amelyből a helyi örmények kamat fizetése mellett kölcsönt vehettek fel. A gyergyószentmiklói Szent István társulat 1873-ban egybeolvadt a Nagybodogasszonyi Kongregációval, az ún. ikeregylet még a 20. század első felében is működött.

A festmény középpontjában Szent István első vértanú térdel. Jobb oldalán két alak ugyanazzal a mozdulattal készül

IV.14.

IV.15.

követ hajtani a szent fejére. Bal oldalt szintén két alak látható, az egyik két kézzel tart egy hatalmas követ, a másik épp lehajol, hogy követ vegyen fel a földről. A támadókat a festő a szent kortalan öltözetével ellentétben 18. századi ruhákban ábrázolja, a jobb szélső alak jellegzetes bajuszt visel. A néhány házzal és kősziklával érzékeltetett háttér vázlatos és primitív, az égen a teljes Szentháromság tűnik fel. A festmény ábrázolásmódja primitív, a perspektíva hiányából, az elnagyolt részletekből arra következtethetünk, hogy egy helyi, képzetlen festő műve lehet.

P. E.

Közöletlen

IV.16.

Miseruha (*kazula*) hátlapja

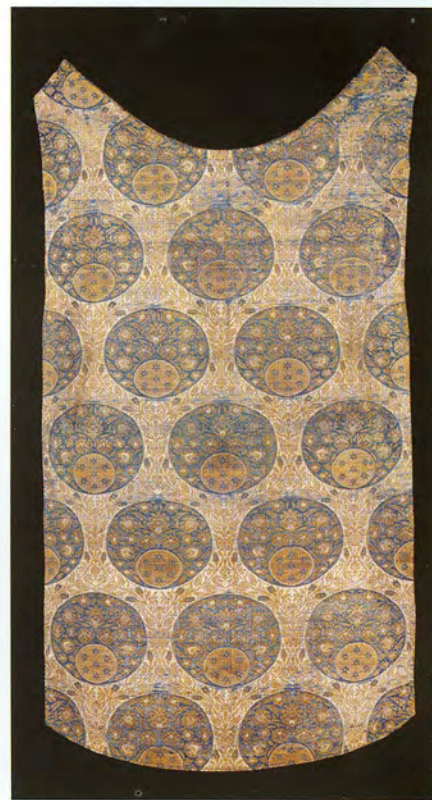
Szöveve: oszmán–török; szabása: magyar, 16. század vége
 Aranyfonallal lanszírozott selyemlampasz szövet (*kemba*); 126 × 66 cm
 Budapest, Iparművészeti Múzeum, Textil- és viseletgyűjtemény, ltsz.: 7375.

A miseruha fémfonallal átszött oszmán–török selyemszövetből, ún. *kembából* készült, amelynek díszítménye soronként eltolt elrendezésű, kerek medalionok („golyók” vagy *csintamáni* motívumok) sorából áll. A medalionok közötti felületet fehér alapon aranyfonallal szött, tulipánokat, szegfűket, rózsá-

bimbókat és gránátalmákat hajtó indaháló borítja. A medalionokban kék alapon arannyal szött lóbuszvirágokkal és fűrészfogas levelekkel díszített félhold motívum egy kisebb – arany alapon kék csillagokkal mintázott – medalliont foglal magába.

A 16–17. század folyamán számos kemha luxusszövetből készült, diplomáciai ajándékként kapott török kaftán, ún. *hilát* került Erdélybe és a Magyar Királyság területére. Az erdélyi vagy magyar főúr, főnemes az audiencián kívül nem viselte ezeket a díszkaftánokat, ezért értékes anyagukat újrahasznosították és miseruhát, antependiumot, szoknyát, dolmányt, ruhabelést vagy paplan-borítást szabtak belőlük. Vélhetően e kazula is egykor ilyen török hilát anyagának felhasználásával készült.

Az Iparművészeti Múzeum 1893-ban Kohn Simon műkereskedőtől vásárolta meg az akkor még ismeretlen eredetű kazulát. Erdélyi örmény eredetére csak 2006-ban, a Magyar Néprajzi Múzeumban rendezett Huszka József

IV.16.

kiállítás kapcsán derült fény. Huszka József 1881-es erdélyi gyűjtőútja során – többek között – a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom anyagáról is készített vízfestményeket, köztük megörökített egy, a miseruha szövetével megegyező részletet „Casula Gyo Szt. Miklós örmény templom” megjegyzéssel (Kat. IV.17.1.). A miseruha szövetének és a vízfestmény rajzának egyezése alapján bizonyítható, hogy a kazula Gyergyószentmiklósról származik és 1881 és 1893 között került Kohn Simon műkereskedőhöz, majd az Iparművészeti Múzeum gyűjteményébe.

Pá. E.

Irodalom: Im Lichte des Halbmonds 1995, 152, 161. kat. sz.; Batthyányak 2005, 77, III. 75. kat. sz.; Mátyás király öröksége, 2008, 145, IV.13.

IV.17.1.

IV.17.1.

Kazula díszítése a gyergyószentmiklósi örmény templomból

Huszka József (1854–1934), Gyergyószentmiklós, 1881
„casula Gyo. Szt. Miklós örménytemplom”
Papír, ceruzarajz, vízfestmény; 20×28,5 cm
Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Archívum
Rajzgyűjtemény, ltsz.: R 9411.

Huszka József rajztanár, művészeti író, a magyar ornamentika kutatója 1881-től minisztériumi támogatással gyűjtőútra indult, hogy a Székelyföldön megtalálható művészeti emlékeket, régészeti, történeti és néprajzi anyagokat, köztük a templomi falképeket, belső templomi berendezéseket, egyházi textileket, népi hímzéseket rajzban összegyűjtse. A templomokat fontos kutatási terepnek tekintette, nemcsak a magyar szenteket ábrázoló falképkutatásai miatt, hanem azért is, mert a régi egyházi textíliák díszítvényein is a keleti, „ős-magyar” motívumokat kereste. Katolikus, református, unitárius, görögkeleti templomokat, kolostorokat, kápolnákat is felkeresett, hogy minél régebbi anyagokat dokumentálhasson. Így jutott el Gyergyószentmiklóstra és Erzsébetvárosba, ahol az örmény templomok

hímzéseit is lerajzolta. A miseruha díszítvényének rajza sárga és kék háttérű arany mintázatban szegfű, gránátalma, rózsabimbó és tulipán virágfejeket ábrázol sok-sok apró levéllel tűzdelve.

T. Zs.

Irodalom: FEJŐS 2005, 117.

„Nyakba akasztható szalag alakú miséző ruha részlet az erzsébetvárosi szerzetes templomban, zöldbársony alapon. Kéztörlő kendő az erzsébetvárosi szerzetes templomban HJ. 1885 VII/9.”

Papír, ceruzarajz, vízfestmény; 39×27,5 cm
Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Archívum
Rajzgyűjtemény, ltsz.: R 9523.

T. Zs.

Közéletlen

IV.17.2.

Örmény egyházi hímzések az erzsébetvárosi mechitarista templomból

Huszka József (1854–1934), Erzsébetváros, 1885

IV.17.2.

IV.17.3.

Örmény egyházi hímzések az erzsébetvárosi mechitarista templomból

Huszka József (1854–1934), Erzsébetváros, 1885
Papír, ceruzarajz, vízfestmény; 39×27,5 cm
„Corporale sarok hímzése. Az erzsébetvárosi örmény szerzetes templ. tul. 9/12 t. n. α. β = Hímzett övek bársony és selyem alapon. t. nagyság. ε. η. = részletek egy zöld bársony pluviale fölvarrott díszítéséből. (A díszek fehér vászonra hímezték s csak utólag varrták fel. Az erzsébetvárosi örmény szerzetes templom tul.) HJ 1885. VII/9.”
Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Archívum
Rajzgyűjtemény, ltsz.: R 9522

Irodalom: FEJŐS 2005, 132.

T. Zs.

IV.17.3.

IV.17.4.

Örmény egyházi hímzések az erzsébetvárosi mechitarista templomból

Huszka József (1854–1934), Erzsébetváros, 1885 „Oltárterítő hímzési részletek. Kékalapon eredetileg fehérén volt, utolag van ren(d)

IV.17.4.

szernélkül átvarva. Az erzsébetvárosi örmény szerzetes templ. tulajdona. 1/2 t. n., HJ 1885. VII/8 Erzsébetváros”
Papír, ceruzarajz, vízfestmény; 39×27,5 cm
Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Archívum
Rajzgyűjtemény, ltsz.: R 9526.

T. Zs.

Közöletlen

IV.17.5.

Örmény egyházi hímzések az erzsébetvárosi mechitarista templomból

Huszka József (1854–1934), Erzsébetváros, 1885 „Kendősárok (selymhímzés lánczöltéssel túll alapon). Az erzsébetvárosi mechitarista szerzetes templom tulajdona. 17/24 t. n.

IV.17.5.

Oltárterítő szegély az erzsébetvárosi örmény szerzetes templomban (Fehér hímzés lyukakkal és fátlybetétekkel vásznon lalapon). HJ 1885, Erzsébetvároson július 8.”
Papír, ceruzarajz, vízfestmény; 39×27,5 cm
Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Archívum
Rajzgyűjtemény, ltsz.: R 9525

T. Zs.

Közöletlen

IV.17.6.

Örmény egyházi hímzések az erzsébetvárosi mechitarista templomból

Huszka József (1854–1934), Erzsébetváros, 1885 „α. Misemondóruha hímzése fehér selyem alapon az erzsébetvárosi örmény szerzetes (mechitaris) templomban. 7/10 t. n. β. Oltárterítő hímzése (szegély) az erzsébetvárosi örmény szerzetes templomban. 1/2 t. nagyság. HJ. 1885. jul. 12., Ebesfálván”
Papír, ceruzarajz, vízfestmény, 39×27,5 cm,

IV.17.6.

Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Archívum
Rajzgyűjtemény, ltsz.: R 9531.

T. Zs.

Közöletlen

IV.18.

Pluviálé

Szövet: francia, 17. század vége; hímzett rátét: erdélyi örmény, 1725; paszomány szegély, fémcsat, 19. század
Szövet: selyem moaré, brossírozott gros de Tours; rátét: selyembárony, aranyozott ezüst- és ezüstfonalas domborúhímzés; h.: 122 cm
A kereszt alakú rátét felirata:
TR YISTÉ: SOWR[...]AS: OLOORMAC: HOGI:
K'OSAVORDANIN: ÖNKEROČ'
MARGÖRTIN: EW [YSI] ORDOYN:
SIMÉONIN: I SK' P'OXELOYN OR: [...] K'S

EW IWR HAMÖREN: NƏ Ç[...JE C'ELOC'N
HOGOWN ƏRČHD 1725 AC

Isten (Szentatya), ez a Kazula egy emlék a jámbor lélekre, K'osa Vardan-ra és barátjára, Margarra és fiára, Simëonra, akik Krisztusban haltak meg és emlék minden lélekre, akik Krisztusban nyugosznak (1725.) „Emlékpalást Korza Vártán és felesége Margittól és Krisztusban elhunyt Simon fiától az Úrnak 1725-ik esztendejében” (Erdélyi Művészeti Kiállítás, Kolozsvár, 1941, 136. kat. sz.) Gyergyószentmiklós, örmény katolikus plébánia, ltsz.: XIV.11.00.018.

A félkör alakú palást 66 cm széles, borvörös színű selyemszövetből szabott. A szövet bordázott felületét faerezetre

emlékeztető, ún. moaré (fr. moiré) minta, valamint aranyozott ezüsthonallal szőtt, soronként váltakozó irányba hajló virágszalak és apró elszórt rozet-tak díszítik. A palást háta közepére applikált, sötétzöld bársonyra fémfonallal hímzett, kereszt alakú rátét – a felirat tanúsága szerint – a szövetnél későbbi, 1725-ből való. A palást aranyfonallal szőtt paszomány szegélye, vászon bélése és csillagos díszű fém csatja a 19. században készült.

A pluviálét az 1941-ben, Kolozsvárron megrendezett Erdélyi Művészeti Kiállítás katalógusa szerint Világosító

IV.18.

IV.19.

Szent Gergely püspök ünnepén használták; adományozói feliratát ugyancsak a katalógusban fordították először magyarra.

Pá. E.

Irodalom: Erdélyi Művészeti Kiállítás 1941, 136. kat. sz.

IV. 19.

Talpas kereszt

Ismeretlen erdélyi (?) mester, 17. század vége, átalakítva 1717.

Részben aranyozott ezüst, vert, öntött, vésett, cizellált; m: 39,5 cm; talpátm.: 15 cm.

A kereszt hátlapján vésett örmény felirat:
SRB XAČ'S YIŠATAKĒ EKELEC'PAN
YOVANĚSIN KIN ANNAYIN ORDİ PTOSIN
AR ƆN TATASTANIN M LOSOVN MEZ
P'RKĒ AC VARPET XAČ'ER

Ez a szent kereszt egy emlék Hovannes egyházi előjárónak, a feleségének Annának és fiának Petrosnak. Az ítéletednél légy mehetsünk, Isten, a fényeden, Mestereden. kereszteden keresztül. Előlapján filigrános örmény felirat: T'IVIN RČKZ (1166) =Anno 1166 (1717) ? 1166-os évben.

Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,
ltsz.: VIII.13.00.109

Nyolckaréjos, szétterülő peremű talp. A domború talpháton sima és növény-motívumokkal borított mezők váltakoznak. A talp aranyozásában az ötvös kontrasztra épített, a sima felületek ezüstjével szemben a török fegyverek ornamentikáját idéző díszítményeket gazdag aranyozással emelte ki. Az áttört arabeszkés díszítésű, hengeres szár lapított gömb alakú náduszt fog közre, melynek öntött ornamentikáján gyermek, ifjú és idős férfi maszkja tűnik fel. Szintén reneszánsz elemek (oroszlánmaszk és medallion) díszítik a nagyméretű gomb alatt elhelyezett öntött tárcsát is, amely eredetileg – a nádusszal együtt – egy világi serleg része lehetett. A nagyméretű gombot profilált öv osztja, alsó részén akantuszlevélsor, felsőn három vízszintes állású virágtő domborodik. A tulajdonképpeni kereszt a középkori ereklyetartó kereszték kialakítását követi, azonban kettős keresztlemezei közül, 17. századi alkotás lévén, már eltűnnek az ereklyék. A kereszt rövid szárai háromkaréjosak, a középső karéjok csúcsban végződnek. Hátlapjának alsó részét örmény felirat, szárait egy töről induló, szeszélyesen ívelő, vésett nagyvirágos minta borítja. Az előlap öt kazettába rendezett filigrános, granulációs háttére előtt öntött korpusz, a kereszt karéjaiban egy-egy angyalfő jelenik meg. A korpuszt és az angyalfejeket hosszú csavarok rögzítik. Oldallapjait öntött arabeszkés díszítés borítja. A kereszt tövével kétoldalt a korábbi évszázadok alkotásain szokványos Szűz Mária és Szent János szobrai helyett két imádkozó női alak áll az oldalakból kinyúló pálcákon. Az öntött részletek (korpusz és női alakok) minősége elmarad a kereszt igényesen megmunkált, vésett és trébelt elemei mögött, kevésbé sikeres másolatokról lévén szó.

A talpas kereszt jól beilleszkedik a 17. század második felében készült erdélyi ötvöstárgyak közé, amelyekre a késő gótikus és reneszánsz elemek keveredése jellemző. A gótikus hagyomány hosszú utóélete a tulajdonképpeni keresztész formájában figyelhető meg. A reneszánsz elemekből összeállított ötvösmű mai formáját 1717-ben nyerte el, ezt követően adományozták az erzsébetvárosi örmény katolikus egyháznak. Innen 1958-ban szállították Szamosújvárra, mai őrzési helyére.

K. M. M.

Közöletlen

IV.20.

Ereklyetartó

Ismeretlen, 19. század első fele
Aranyozott és ezüstözött réz, üveg, textil,
öntött, kalapált, áttört, cizellált; m: 29 cm;
talpátm.: 13,5 × 10,5 cm.
Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,
ltsz.: VIII.13.00.110

IV.20.

A monstancia alakú ereklyetartó ovális, tagolt peremű talpának negyedkörív keresztmetszetű tagozatán trébelt levélsor húzódik, ez az alacsony lábon ismétlődik. A nádusz díszváza idomú. Díszítése a talprésztől kiindulva mérsékelt bontakozik ki, az ereklyetartó ovális felső részén teljeseedik ki, amelynek kompozícióját két, rózsággal övezett ereklyeszekrény alkotja. A pajzs alakú, üvegezett alsó szekrényben a Világosító Szent Gergely csontereklyét ezüstsodrony és aranyozott fémlemez veszik körül. A pálmalevelekkel szegélyezett, ovális felsőben Nepomuki Szent János ereklyéje fémszálakkal hímzett textílián jelenik meg. Az ereklyetokokban papírsávon kézzel írott felirat: *S. Gregory E.*, illetve *S. Ioannis Nep.* A kompozíciót volutában végződő akantuszlevelek koronázzák. A kapcsos záródású, az ereklye tanúsítványának tárolására is szolgáló hátlapot napsugaras keret övezi.

Az úrmutatók formáját követő ereklyetartók a barokk korban terjedtek el. A 18–19. században gyakori, hogy egy templomot több védőszent oltalmába ajánlottak, ami több ereklye beszerzését követelte meg. Világosító Szent Gergely ereklyéjét Novák Péter szamosújvári örmény pap hozta magával Rómából 1767-ben. A 19. század elején helyezhették Nepomuki Szent János ereklyéjével együtt a bemutatott ereklyetartóba. Világosító Szent Gergelyt, mint az örmények védőszentjét, Nepomuki Szent Jánost, mint az utazók (az örmény kereskedő nép lévén) védelmezőjét tisztelték. A Nepomuki Szent János ereklye tisztelete a 18–19. században a Habsburg-ház iránti hűséget is jelentette.

K. M. M.

Közöletlen

IV.21.

Monstancia

Fabian Sebastian Feyerwary, Bécs, 1759
Aranyozott ezüst, rubin, színes üveg, hegyi kristály, kalapált, öntött, cizellált, poncolt, vésett;
m: 57,5 cm; talpátm.: 19,5 × 14,5 cm.

A talpszegély alsó részén vésett örmény felirat:
YŠTKĚ AYS MOSDRANCIN: O: H: A:
ABGARN ÖVANNESI KOROVEMEAN 1760
Ez a monstrancia egy emlék O.H.A-ra, Abgar
Ovannesi korovemean, 1760.
Szamosújvár, Örmény Katolikus Plébánia,
ltsz.: VIII.13.00.108

Karéjos, tagolt, domború talp, a fülkagyló-motívumokkal négy mezőre osztott talphát geometrikus alapján barokk ornamentika. A díszváza alakú öntött nóduszt stilizált kagylómotívumok és girlandok díszítik. A sugárkoszorús hátlapú felső részt a barokk monstranciákra jellemző Szentháromság kompozíció határozza meg: a Krisztus testét jelképező, lunulába foglalt szentostyát metszett üveges, kagyló és levéldíszekkel keretezett ostyaház foglalja magába, ezt az Atyaisten és a Szentlélegalamb alakja emeli ki. A kompozíciót a baljában glóbuszt tartó, háromszögletű glóriás Atya dinamikus alakja fölött barokk párkányon nyugvó sugaras ke-

IV.21.

reszt zárja. Az ostyaházat két adoráló angyal fogja közre. A monstrancia felső részét befoglalt hegyi kristályok és vörös üvegek gazdagítják, a holdsarló alakú lunulát öt rubin és hegyi kristályok borítják.

A rekatolizáció évszázadában a bécsi ötvösművek egyre nagyobb teret hódítottak Erdélyben, a Bécsből származó alkotások gyakori típusa a sugármonstrancia (Sonnenmonstranz). A szamosújvári monstrancia 1760-as adományozási ideje szorosan összefügg a helybeli Szentháromság templom építésével, amelyet 1759 körül fejeztek be. A következő évben Abgar Ovannesi Korovean 1759-ben készült ötvösművet vásárolt templomának. Az „előregyártott” alkotás kiválasztásakor fontos szempont lehetett, hogy a monstrancia kompozíciója a Szentháromságnak szentelt templom és főoltár sorozatába illeszkedjen.

K. M. M.

Közöletlen

IV.22.

Kis Officium Világosító Szent Gergely püspökről, az Örmény Országok megtérítőjéről. Készítetett a' szent püspöknek különös tisztelőjittől. Kolozsvár

Budapest, Örmény Katolikus Lelkészég, 1834.
ltsz.: 07.860

A Világosító Szent Gergelyről szóló imákat magában foglaló zsolozsmáskönyv a szamosújvári Kereskedő-társaság támogatásával jelent meg 1834-ben Kolozsváron.

P. E.

Közöletlen

IV.22.

IV.23.

Templomi zászló Világosító Szent Gergely és Szűz Mária képével

Ismeretlen erdélyi festő; olajkép: 18 század második fele, selyemdamszt: 20. század Selyemdamszt, vászon, olaj; 200×120 cm. Világosító Szent Gergely olajkép felső szegélyén felirat: „S. GREGORIUS. PATRONUS. ARMENORUM”. Szűz Mária olajkép felső szegélyén felirat: „S. MARIA. ORA. PRO. NOBIS”

Örmény Katolikus Plébánia,
Gyergyószentmiklós, ltsz.: XIV.11.00.060

A nagymintás vörös selyemdamszt zászló elő- és hátlapján Világosító Szent Gergelyt illetve Szűz Máriát megjelenítő egy-egy olajfestmény található. Az egyik olajképen Trdat király megkeresztelésének és a Világosító Szent Gergely kínzásainak témája az I.1-es és IV.14-es katalógustételekhez nagyon hasonló módon látható. A kép a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom Világosító Szent Gergely oltárképének (lásd 79. oldal) kompozícióját és részleteit követi, minden bizony-

nyal a helyi, képzetlen festő azt használta mintaként a zászló olajképének elkészítéséhez.

A zászló másik oldalán Szűz Mária látható felhőkön ülve, karján a koronás gyermek Jézussal, Mária fejére két puttó helyez díszes koronát. A kép érdekességét az aranszínű kereten körbefutó rózsamotívumok adják, amelyek a Rózsafüzéres Madonnára való utalásként értelmezhetőek és ismételten alátámasztják az erdélyi örmények körében élő intenzív rózsafüzér-tiszteletet.

A zászlót megrendelő gyergyószentmiklósi család(ok) kereskedőjele mindkét oldalon megtalálható a jobb illetve a bal felső sarokban. Az egyik egy Erdély-szerte elterjedt kereskedőjel (horogra komponált kereszt, arab 4-eshez hasonló végződéssel), amely valószínűleg nem egyetlen családhoz köthető. Megtalálható a szépvízi örmény katolikus templom főoltárán, az erzsébetvárosi örmény nagytemplom Szent József mellékoltárán, több szamosújvári örmény ház kapuján stb. A másik jel egy mérleg.

A zászló igazi jelentősége abban áll, hogy egyetlen tárgyként képes összefogni az erdélyi örmények szenttisztelőtének két legfontosabb oldalát, Világosító Szent Gergely és Szűz Mária tiszteletét. Feltehetően a Világosító Szent Gergely ünnepén tartott körmeneten használták, a kultuszban kiemelt funkciójára utal, hogy csak istenfélő férfiak hordozhatták.

P. E.

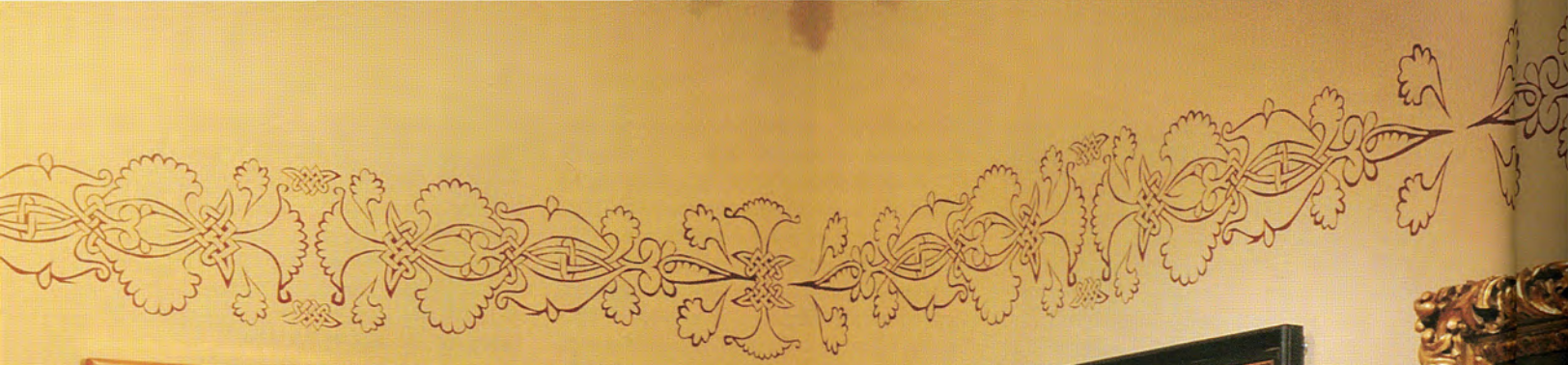
Közöletlen

IV.23.

IV.23.

Small red informational card with text.

Small red informational card with text.

V. Magyar–örmény

Örmények az 1848/49-es magyar forradalomban és szabadságharcban

Magyarország nemzetiségei közül, számarányukhoz képest, talán az örménység vett részt a legnagyobb arányban az 1848/49-es magyar forradalomban és szabadságharcban. Az aradi vértanúk közül ketten, Kiss Ernő és Lázár Vilmos voltak örmény származásúak, két másik ezredes is a magyarországi örménységből került ki, Czetz János, a kor egyik legismertebb tábornoka, valamint Lukács Dénes, a honvéd tüzérség országos főparancsnoka. Két alezredes, hat őrnagy, 18 főhadnagy és 25 hadnagy is örmény származású volt. A honvédeken túl pénzügyileg is támogatták a szabadságharc ügyét, így 1848 júniusában a Kossuth-bankó kibocsátását is támogatta a két nagy örmény város, Erzsébetváros és Szamosújvár kormányszervezete. Nem maradtak ki a forradalmi politikából sem, hiszen örmény származású volt Gorove István is, aki az 1867-es kiegyezést követően a megalakuló Andrássy-kormányban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, majd közmunka- és közlekedésügyi miniszter volt, s Kos-

suth Lajos, Hunkár Antal és Szacsvay Imre mellett az 1849. április 14-én kiadott Függetlenségi Nyilatkozat megfogalmazója is.

A hazai örménység 1848–49-es szerepvállalása a század második felében beleivódott a közhangulatba, sok esetben úgy ábrázolták az örményeket, mint a magyarság legfőbb szövetségését. Ez a közzelfogás azonban már a forradalom kezdeti szakaszában is jelen volt, így amikor a pesti országgyűlésre való felkészülés jegyében összeült az erdélyi országgyűlés, a két nagy erdélyi örmény város, Szamosújvár és Erzsébetváros kapcsán felmerülő adminisztrációs nehézségek miatt érzett rokonszenvből adódóan (ti. a pozsonyi országgyűlésen a régi országgyűlési papírok alapján küldtek meghívókat az erdélyi városoknak az összehívandó országgyűlésre, s ezeken nem szerepelt e két, viszonylag új város neve) egy emberként állt ki az országgyűlés az örménység mellett. Így tett Zeyk József képviselő is, ki a következőképpen szólalt fel ekkor: „mindazon népfajok közt, melyeket a magyar keblébe fogadott, az örmény az, mely irántunk mindig a legrokonzóbb csatlakozást tanúsította.”

K. P. P.

V.1.

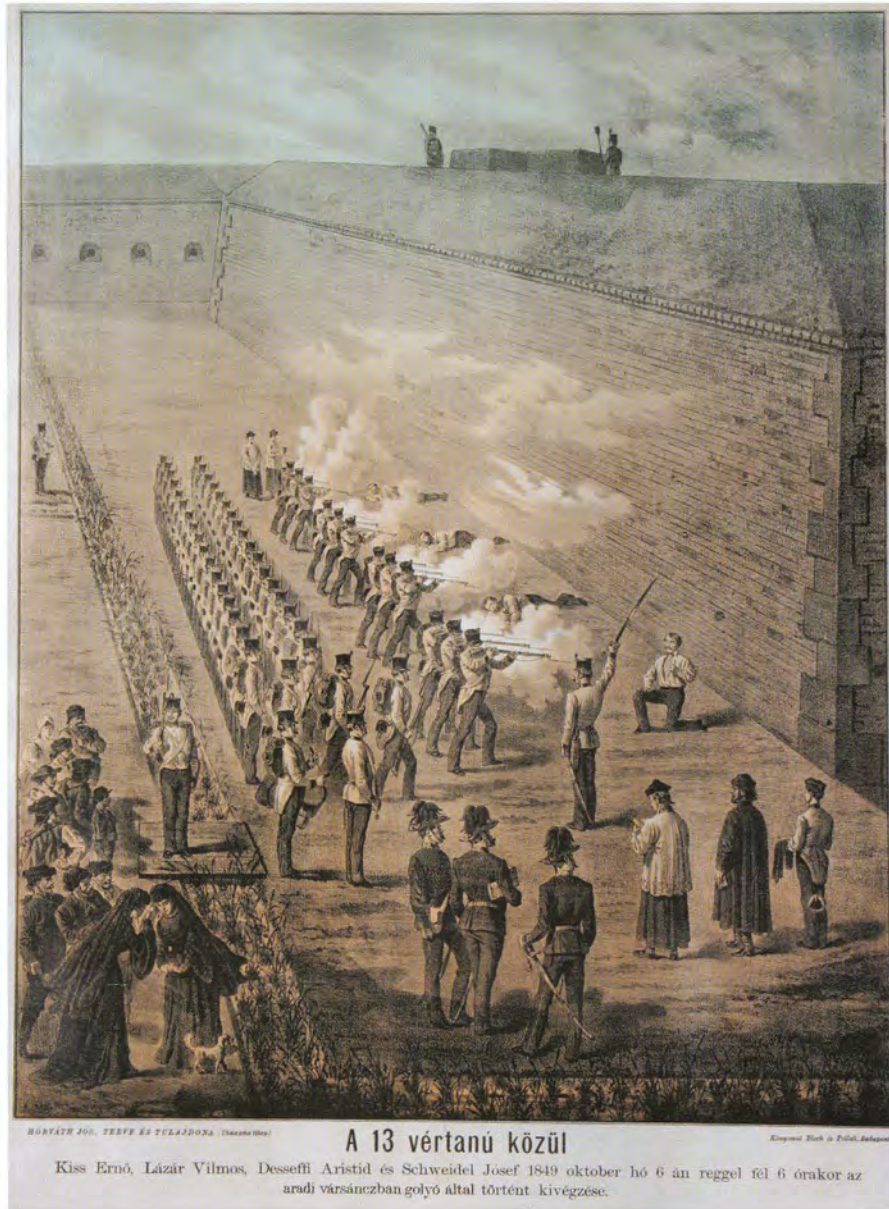
Kiss Ernő, Lázár Vilmos, Dessewffy Arisztid és Schweidel József kivégzése

Ismeretlen mester, 19. század második fele
Papír, színes litográfia; 63,5 × 48,3 cm
Felirata: „A 13 vértanú közül / Kiss Ernő, Lázár Vilmos, Desseffi Arisztid és Schweidel József 1849 október hó 6 án reggel fél 6 órakor az aradi vársáncban golyó által történt kivégzése.”
Jelezve a kép alatt balra: „HORVÁTH JÓS., TERVE ÉS TULAJDONA. (Utánzás tilos.)”
Jelezve a kép alatt jobbra: „Könyomat Bloch és Pollak, Budapest.”
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 5082.

Alig két héttel a világosi fegyverletétel után, 1849. augusztus 25-én megkezdődött az Aradra szállított honvédtisztek és tábornokok elleni katonai eljárás. Kiss Ernő altábornaggyal kezdték, a kihallgatások után a szabadságharcban való részvételéért, felségsértés vádjával rangfosztásra, vagyonelkobzásra és halálbüntetésre ítélték. Míg a tábornokok legtöbbjét felakasztották, neki és három hasonló sorsú társának „kegyelemből” lőpor és golyó általi kivégzést kellett elszenvedniük, amelyet az aradi vár sáncainál hajtottak végre október 6-án hajnalban. Katonához méltó módon haltak meg. Egy szemtanú visszaemlékezései szerint Lázár utolsó szavaival feleségét emlegette, az elegáns Kiss Ernő pedig nem engedte, hogy szemét egy szennyes ronggyal kössék be, saját selyem zsebkendőjét használta. A sortűztől nem halt meg azonnal, ezért közelről főbe lőtték. Bár katonai tehetsége vitatható volt, bátorsága nem. A vértanúk emlékét számos ábrázoláson örökítették meg, megbízható szemtanúk híján, sokszor pontatlanul. Ez a litográfia a sikerültebbek közé tartozik, nagy rálátással, a hősöknek kijáró tisztelettel feldolgozva a témát.

V. L.

Irodalom: JÓKAI-BRÓDY-RÁKOSI 1898, 381.

V.1.

V.2.

Kiss Ernő (1799–1849) honvéd altábornagy

Ismeretlen művész, 19. század második fele
Vászon, olaj; 69 × 57 cm
Budapest, Hadtörténelmi Múzeum, ltsz.: 1076/Kp

A vagyonos örmény családból származó Kiss Ernő (1799–1849) a bécsi

Theresianumban tanult, majd a császári hadseregben szolgált. A honvéd hadseregben először vezérőrnagy, a bányászati hadtest parancsnoka, rövid ideig honvéd altábornagy, majd az Országos Főhadtestparancsnokság vezetője. A világosi fegyverletétel után kötél általi halál helyett „kegyelemből” golyó általi halálra ítélik és 1849. október 6-án kivégzik. Az ismeretlen 19. századi művész Kiss Ernőt honvéd tábornoki

V.2.

atillában, bal mellén az 1848–49-es Magyar Katonai Érdemrend II. osztályának ideiglenes jelvényével ábrázolta.

Sz. N.

V.3.

Csetz János honvédtábornok portréja

Ismeretlen mester, 19. század második fele
Vászon, olaj; 70,5 × 57,5 cm
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 736.

V.3.

A Kreith Béla által alapított emlékműzeumba a szabadságharcra kapcsolatos relikviák kerültek, köztük a tábornokok képmásai, akik között a legfiatalabb Csetz János volt. Kinevezését Bem jobb kezeként nyerte el. Idealizált portréja, amelyet a millennium előtti évben vásároltak a Képcsarnok számára, talán a legjobban sikerült azok közül, amelyeket utólag festettek meg. Egyenruháján a Magyar Katonai Érdemrend III. Osztályát viseli. Nyílt tekintetén látszik a bátorság, büszkeség és az a reális életszemlélet, amely segítette őt abban, hogy összeomlás helyett sikeresen boldoguljon emigrációjában is.

Közöletlen

V. L.

fegyver stilizáltan felkerült a csapatzászlókra is).

Lázár Vilmos (Nagybecskerek, 1817–Arad, 1849) örmény származású nemesi családban született, 1833–44 között hadnagyként szolgál a 61. és a 34. sorszámozott ezredekben, majd vasúti főpénztárnokként helyezkedik el. 1848-ban tiszttársa a 39. honvédtáborban. Többször előléptetik és áthelyezik, 1849 februárjában már őrnagy, április végén dandárparancsnoki beosztásban szolgál. A szabadságharc végén a 9. hadtest parancsnoka, az utolsó napokban kapja meg ezredesi kinevezését. Aradon az osztrák haditörvényesség golyó általi halálra ítélt és október 6-án kivégezték.

J. V.

Irodalom: LUGOSI – TEMESVÁRY 1988,
249. tétel; Cs. KOTTRA 1999, 3.105 tétel.

V.4.

V.4.

Lázár Vilmos honvéd ezredes díszszabljája

Ismeretlen készítő munkája, 1830-40-es évek
Szénacél, sárgaréz, ezüst, bársony, 'kitt' (pontos összetétele nem ismert); kovácsolt, reszelt, csiszolt, öntött, cizellált, maratott, tűziezüstözött, szőtt, ragasztott (hüvelye nincs);
Teljes hossz: 954 mm, pengéhsz: 816 mm, ívmélység: 84 mm, pengető szélessége: 29 mm, keresztvéd hossza: 158 mm, tömege: 787 g
Budapest, Hadtörténelmi Múzeum, ltsz.: 0489/Fe.

A tárgy 1936-ban került a Hadtörténelmi Múzeum birtokába átadással a Magyar Történelmi Múzeumból. Ún. 'jurátus' forma, amely kimondottan magyar formavilágú, s az 1848-as forradalom, majd a szabadságharc egyik tipikus jelképévé vált (a trónfosztás után a

V.5.

Az 1848–1849-es Magyar Katonai Érdemrend ideiglenes II. osztálya

Ezüst, aranyozott középrésszel; 35,7 × 38,9 mm
Budapest, Hadtörténelmi Múzeum,
ltsz.: 75.692.1./É.

Két ágból álló, stilizált ezüst babérkoszorú középrészén aranyozott hármshalom nyitott leveles koronával és kettőskereszttel. Hátlapján függőleges állású, széles szalagtartó pánt van. Szalagja nincs.

Kiss Ernő (1799–1849) honvéd altábornagy tulajdona volt, aki Magyarország főhadparancsnokaként, a bánáti harcokért kapta a kitüntetést 1849. március 9-én. A rendjelet Kiss Ernő

V.5.

édesapja, ittebei Kiss Mihály 1853. augusztus 11-én kelt írása hitelesíti (HTM 75.692.2./É).

S. G.

Örmény származású politikusok Magyarországon a dualizmusban

Bár az I. világháború előtti Magyarországon az összlakosságnak alig 0,1%-a volt örmény, a politikai elitben mégis több örmény eredetű politikust találunk: Lukács László miniszterelnök mellett öt miniszter, közel 70 országgyűlési képviselő és öt főispán árukkodott az örménység sikeres asszimilációjáról (így többek között Gorove István, Gajzágó Salamon, Dániel Ernő). Mindezt megkönnyítette a korabeli befogadó, liberális magyar nemzetfelfogás, amely a rendi előzményekhez hasonlóan anyanyelvétől függetlenül mindenkit az egységes magyar politikai nemzet részének tekintett.

A korabeli magyar képviselőházban az örmény származású politikusok száma éppen a világháború előtti években érte el a maximumot, amikor is az összes országgyűlési képviselő mintegy 3%-a tartozott közéjük. Elsősorban Erdélyből, másodsorban pedig a helybeli örmény eredetű birtokos nemes családok révén a Bánság választókerületeiből kerültek be a parlamentbe. A korszak második felében azonban az örmény eredetű képviselők nagyobbik fele már az ország más részeiben szerzett mandátumot, ami eredményes országos po-

litikai integrációjukat jelzi. A legfőbb erdélyi örménycentrumok (Szamosújvár és Erzsébetváros) mellett néhány bánsági választókerületben (Zichyfalva, Béga-szentgyörgy ill. Pancsova) is majdnem minden választást örmény eredetű politikus nyert meg.

Az örmény eredetű képviselők nagy többsége (kb. 80%) a mindenkori kormánypárthoz tartozott, ugyanakkor a 48-as ellenzék 20. század eleji országos szintű erősödése visszaköszönt az örmény képviselőknél is. A pártállás és a megválasztás helye közötti összefüggések alapján is megerősödik az a vélekedés, hogy a régi örmény központoktól messzebb élő, a magyarsághoz már jobban asszimilálódtak jóval nagyobb arányban váltak a magyar etnikum nacionalista pártjaként is értelmezhető 48-asok híveivé.

Egyes képviselők évtizedeken át állandóan helyet foglaltak a magyar képviselőházban, az örmények parlamenti képviselőletét alig néhány család, illetve azok tágabb rokonsága dominálta.

Az örmény eredetű miniszterek közül Lukács László rövid ideig (1912–13-ban) a miniszterelnöki pozíciót is elfoglalta. Feltűnő, hogy egy kivétellel valamennyien a gazdasági, kereskedelmi élettel kapcsolatos tárca valamelyikét vezették. Mindez egyrészt megfelelt az illető politikusok személyes érdeklődésének, szaktudásának, másrészt azonban ismét megerősíti azt az asszimilációs modellt, amelyben az örményekre gazdasági szakemberekként volt szüksége az idegeneket is szívesen integráló, befogadó, szabad magyar nemzetnek.

V.6.

Gorove István portréja

Barabás Miklós (1810–1898), 1887
Vászon, olaj; 73 × 58 cm
Jelzés balra lent: „Barabás M. 1887”
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 2291.

1886 végén Baross Gábor került a Közlekedésügyi Minisztérium élére. Röviddel kinevezése után portrészorozatot rendelt Barabás Miklóstól, amelyet a festő

a következő évben el is készítette. A 8 db festmény Baross elődeit ábrázolta, befejezésük után magát a „vasminisztert” is lefestette. Az azonos méretű, reprezentatív mellképek egyike ez a Gorove Istvánt ábrázoló kép. A Lipót és a Vaskorona rend nagykeresztjével kitüntetett politikus 1870–71-ben irányította a minisztériumot, amit a művész a festmény hátoldalán is feltüntetett.

V. L.

Irodalom: SZENDREI-SZENTVÁNYI 1915, 116.; BARABÁS 1944, 292.

V.6.

V.7.

Gajzágó Salamon portréja

Than Mór (1828–1899), 1890
Vászon, olaj; 150 × 90 cm
Jelzés balra lent: „Than M. 1890”
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 1930

Az 1880-as éveket, pályájának viszonylag sikertelen időszakát Than jórészt külföldön töltötte. 1890-ben hazatért, és átvette a Nemzeti Múzeum Képtárának vezetését. A feladat lekötötte, megrendelések nemigen akadtak, de a kezdet még biztatónak látszott. Ekkor készítette az Állami Számvevőszék első elnökének portréját, reprezentatív, akadémikus stílusban. A térdkép a hagyományos beállításon túl szinte utalás azokra

V.7.

a párhuzamokra, amelyek összekötik a csaknem egy idős festőt és modelljét. Mindketten részt vettek a szabadságharcban is, egyikük karddal, a másik ecsettel tette a dolgát, és a művész csupán két évvel élte túl a politikust.

V. L.

Irodalom: C. WILHELM 1982, Kat.137.

V.8.

Dániel Ernő portréja

Stetka Gyula (1855–1925), 1898

Olaj, vászon; 156 x 98 cm

Jelezve jobbra lent: „Stetka Gyula 1898ban”

Proveniencia: A Statisztikai Hivataltól került a Nemzeti Múzeumba 1949-ben.

Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,

Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 2031.

A reprezentatív térdkép a hagyományos nemesi portré hivatali változatát mutatja, amelynél a környezet bemutatása elmarad, s a semleges, sötétbarna háttér előtt csak magát az alakot látjuk. A kissé oldalra forduló kereskedelemügyi miniszter mélybordó díszmagyart visel,

baljában ékköves díszszablyát tart, míg jobb kezét a mellette lévő asztalra támasztja, amelyen prémszegélyű tollas süvege pihen. Mentéjén a Vaskorona rend első osztályú csillagát viseli, míg dolmányát ennek sárga-kék vállszalagja keresztjezi. A bécsi, majd a müncheni képzőművészeti akadémián tanuló Stetka Gyula hazatérve Benczúr Gyula mesteriskolájában képezte magát így híven követte mesterének részletező, virtuóz akadémikus portréfestését.

G. M.

V.8.

V.9.

Gróf Karátszonyi Jenő portréja

Benczúr Gyula, (1844–1920), 1907

Olaj, vászon, 140 x 100 cm

Jelezve balra lent: „Benczúr Gyula 1907

Budapest „

Jelezve balra fent: „karácsonyfalvi és beodrai gróf Karátszonyi Jenő”

Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.:

K.73.6.2.

Az 1883-ban Münchenből hazatért Benczúr Gyula itthon a Mesteriskola igazgatója lett, s ekkortól kezdődött

portréfestői tevékenységének legsikeresebb korszaka is. Benczúr mintegy 270 portréjából csaknem 200 a művész hazaköltözése után született. Miniszterelnökök, bankvezérek, a király és családtagjai, mágnások és közismert arisztokraták mind Benczúrhoz fordultak képmásuk igényes és színvonalas megörökítése végett. Sok jelentős személyiség mellett pl. Andrássy Gyula, Tisza Kálmán, Tisza István, Trefort Ágoston, sőt Erzsébet királyné és Rudolf főherceg képmásainak szinte máig eleven típusait Benczúr teremtette meg olyan erővel, hogy nélküle aligha tudnánk elképzelni a Kiegyezés utáni békés évtizedek meghatározó szereplőit.

Az erdélyi örmény családból származó Karátszonyi Jenő portréját először a Múcsarnok mutatta be az 1907/1908-as téli kiállításon. Ezt követően Benczúr 1921-es emlékkiállításán állították ki, majd évtizedekre eltűnt a nyilvánosság elől. A mű 1973-ban került a nyíregyházi Jósza András Múzeum tulajdonába.

B. G.

V.9.

V.10.

Karikatúra Lukács László és Khuen-Héderváry Károly alakjával

Gáspár Antal (1889–1959)
Papír, tus, ceruza; 26 × 20,8 cm
Jelzés balra lent: „ · GÁSPÁR · ”
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 55.728

Közöletlen

V.L.

V.11.

magukat politikai tisztségre a különböző irányzatokat képviselő Kossuth Ferenc, Justh Gyula és Tisza István. Az elsősorban festőként működő Éder Gyula itt karikaturistaként nem csak a politikusokról, de áttételesen egyben az állami festménymegrendelésekről is torzképet rajzolt.

Közöletlen

G. M.

V.12.

Karikatúra Lukács László alakjával

Jeney Jenő (1874–1942)
Papír, tus; 28,2 × 24,1 cm
Feliratok a képen: „A pénzügyminiszter pénzt ad a generálisoknak, / a bosnyákoknak / Fiumének, / csak a tisztviselőknek mutat – fűgét.”
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 55.1141.

A magyar karikaturisták egyik legismertebb alakja, Jeney Jenő kamaszkorától kezdve rajzolt a leghíresebb élclapoknak. Lotz Károly tanítványaként a főiskolán, majd a Müncheneri Akadémián tanult, és kiváló grafikus lett belőle. A századforduló idején sajátos kompozíció szerint készítette munkáit, a főszereplőt középre helyezte, és burkolt célzások vagy hasonlatok helyett, direkt módon hozta kapcsolatba a többi figurával.

Bár a jelzés hiányzik a lapról, hasonlóan a másik rajzhoz, ezt is Jeneynek tulajdoníthatjuk. A dualizmus egyik legvitatottabb szereplő politikusáról, a századforduló idején pénzügyminiszterként működő Lukácsról több karikatúrát is készített. Ezen a rajzán az előbbihez hasonló kompozíciót alkalmaz. Kissé leegyszerűsített, de ma is aktuális témát dolgozott fel: mindenre jut az állami költségvetésből, csak a kiszolgáltatott helyzetben lévő tisztviselőkre (közalkalmazottakra) nem.

Közöletlen

V.L.

V.12.

V.13.

„Az indenmitás” Karikatúra Lukács Lászlóról

Éder Gyula (1875–1945), 1911
Ceruza, tus, fedő fehér, papír; 31,5 × 26 cm
Jejeze jobbra lent: „Éder Gy”
A karikatúra megjelent a *Kakas Márton* 1911. június 25-i számában.
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 55.831.

Pénzügyminiszterként az örmény származású Lukács László terjesztette elő az 1910. évben viselendő közterhekről és állami kiadásokról szóló indenmitási javaslatot, amely szerint az országgyűlés felhatalmazást ad a kormány számára

V.10.

V.11.

„Énreám, néz! Énreám néz!” Karikatúra Kossuth Ferenc, Justh Gyula, Tisza István és Lukács László alakjával.

Éder Gyula (1875–1945), 1912
Tus, vízfesték, fedő fehér, papír; 31 × 26,8 cm
Jejeze jobbra lent: „Éder Gy”
A karikatúra megjelent a *Kakas Márton* 1912. április 28-i számában.
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 55.827

A Lukács László miniszterelnöki kinevezése után 6 nappal megjelenő gúnyrajzon a frissen megfestett reprezentatív miniszterelnöki portré előtt ajánlják

ra, hogy az új költségvetés elfogadásáig az előző évi költségvetés alapján gazdálkodják. Ezzel a felhatalmazással elfogadott költségvetés nélkül is működhet az állami bevételek szedése és kiadások fedezése.

G. M.

V.13.

Örmény származású művészek a Kárpát-medencében

V.14.

Hollósy Kornélia képmása

Kovács Mihály (1819–1892)
Vászon, olaj; 160×116 cm
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 211

Kovács Mihály az 1850-es évek végén Párizsba készült, de az ottani belpolitikai bizonytalanság miatt elállt ettől a szándékától, és Pest-Budát választotta. Itt számos híresség portréját festette meg, köztük az európai híru operaénekesnőt, akit itthon „magyar csalogány”-ként, majd a „nemzet csalogány”-ként emlegettek. Az ünnepelt művészt drága színpadi ruháinak egyikeben, reprezentatív beállításban láthatjuk, a régi Nemzeti Színházra utaló háttér előtt. A festmény két évvel visszavonulása előtt készült. Megrendelője bizonyos „pesti társaság” volt, tőlük került a Nemzeti Képcsarnokba 1860-ban.

nya”-ként emlegettek. Az ünnepelt művészt drága színpadi ruháinak egyikeben, reprezentatív beállításban láthatjuk, a régi Nemzeti Színházra utaló háttér előtt. A festmény két évvel visszavonulása előtt készült. Megrendelője bizonyos „pesti társaság” volt, tőlük került a Nemzeti Képcsarnokba 1860-ban.

V. L.

Irodalom: LUDÁNYI 1987, Kat. 222.

V.15.

Önarckép

Hollósy Simon (1857–1918), 1916
Vászon, olaj; 105×87 cm
Jelzés nélkül
Magyar Nemzeti Galéria, XIX–XX. Századi Gyűjtemények Főosztálya, Festészeti Osztály, ltsz.: 63.108 T.

Az erdélyi örmény származású Hollósy Simon portréjához hozzátartozik az

V.14.

V.15.

a legendárium, amely a nagybányai művésztelep alapítómester szenvedélyteli, karizmatikus alakját körülfonta. Hollósy úgy lett korának kiváló művészpédagógusa, hogy temperamentumából fakadó lelkesítő biztatással a legtöbbet csiholta ki növendékeiből. Az ő társaságában mindenki jelentősebbnek érezte magát, „az ő fénytől fényleni látszott, az ő pezsdítő erejétől forrott” (RÉTI István, *A nagybányai művésztelep*, Budapest, 1994, 68.).

Hollósy 1916-os drámai erejű *Önarcképe* a festő kései korszakának főművei közé tartozik. Keletkezésének háttere pályájának sorsfordulóiból bonta-

kozik ki. A kolónia-alapítómester hat év után, 1901-ben úgy távozott Nagybányáról, hogy oda soha többé vissza ne térjen. Önérzetében sértve, elképzelt jövőképeiből kiábrándítva vezetett másfelé soknemzetiségű növendékeit. Leghosszabb ideig Técsőn táboroztak, a Hollósy szülőhelyéhez Máramaroszigethez közeli faluban. A Tisza felső folyása menti helység, a festői Nereszneheggel tájképeinek addig nem látott erejű sorozatához kínálta témáit. Nagy kompozíciójának, a Rákóczi-induló expresszív tömegjelenetének megfestésével küszködött, újra és újra, szétszabdalva a korábbi változatokat. Közben a

világháború miatt, az oroszok betörése nyomán tanítványai szétszóródtak. Egyre magányosabb lett, számúzva a világtól, anyagi gondoktól is gyötörve.

Ezt az életérzést fejezi ki a halála előtt két évvel készült *Önarckép*. Szegényes műteremben, talán egy padlástérben áll a festő. Úgy tekint a nézőre, hogy arcának egy része homályban áll. Reménytelenségét ez a beállítás még inkább hangsúlyozza.

Színeiben nagyon gondosan megkomponált mű ez az önarckép. Festőköpenyének kékesszürkéje felel a padló vagy egy függöny intenzív vörösével. A zöldernyőjű falilámpa színe ismétlődik a virágállványon, amely azonban virág nélkül árválkodik egy témájában kivethetetlen festmény rájája alatt.

A szakirodalomban sok helyütt méltatott festmény, kvalitásait tekintve, nem véletlenül került Németh Lajos Hollósy-monográfiája (1956) címlapjára.

M. J.

Irodalom: NÉMETH 1956; RÉTI 1994;

V.16.

Gróf Nákó Kálmáné Gyertyánffy Berta portréja

Friedrich Von Amerling (1803–1887), 1855
Olaj, vászon; 128 x 107 cm
Jelezve lent, balra: F. Amerling 1855
Budapest, Szépművészeti Múzeum, 1800 utáni
Gyűjtemény, ltsz.: 572.B

A 19. század második negyedében a közép-európai régióban igen kedvelt Bécs művészeti életében a portréfestészet folyamatosan megőrizte rangját és népszerűségét a műfajok között. Az 1830-as évektől a császárváros Gorg Friedrich Waldmüller mellett egyik legjelentősebb arcképfestője, Friedrich von Amerling volt, aki az angol portréfestészetből átvett virtuóz festésmódjáról volt híres, kritikusan élénk színvilágát éltették. Amerling a magyar arisztokrata körökben is népszerű volt, gróf Széchenyi István egészalakos portréját is megfestette. Arcképein a hiteles vonások ábrázolása mellett az egyéniség,

és az anyag, a gazdagság sugárzó érzékeltetésével tűnt ki kortársai közül.

A kiállításban bemutatott női portré modellje Gyertyánffy Berta (1819–1882) bobdai (egykori Torontál vármegye, ma Temes megye, Románia) örmény nagybirtokos családban született. 1842-ben férjhez ment a görög származású Gróf Nákó Kálmánhoz. Gróf Nákó Kálmánné a bécsi művészvilág tagjait jól ismerte, vendégszeretetét gyakran élvezhették. A különleges szépségéről ismert asszony általánosan elfogadott, sőt a leányok nevelésében egyre inkább ösztökölt művészeti oktatásban több mestertől részesült. Éle-

tében neméből fakadóan műkedvelőnek (amatőr) nevezhették, nőtársaihoz hasonlóan más művészeti ágakban is aktív volt. Jótékonyági hangversenyeken zongorajátékával fel is lépett.

A. E. K.

Irodalom: Gróf Nákó Kálmánné festményeinek kiállítása, 1906.; PROBSZT 1927, 883.; CIFKA 1996, 100–102.; A XIX. századi osztrák és német művészet 1994, 137.; The 19th Century European and Hungarian Paintings from the Budapest Museum of Fine Arts and the Hungarian Gallery 1994, 148., Kat. 3.; Rejtett szépségek 2006, 12–14.

V.16.

V.17.

Gróf Karátsonyi Guidó (1817–1885) portréja

Kriehuber, Josef (1800–1876), 1860
Színezett litográfia, papír; 35,3 x 26,3 cm
Jelezve balra lent: „Kriehuber 860”
Jelezve jobbra lent: „Nyomt. Reiffenstein & Rösch.”

Felirata: „Beodrai Gróf Karátsonyi Guidó”
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 53.450.

A 19. század egyik legbőkezűbb művészeti mecénásáról egy évvel osztrák grófi kinevezése után készült a legkeresettebb bécsi litográfus, Josef Kriehuber portréja. Nyakában a IX. Pius által adományozott legfőbb pápai kitüntetés, a Krisztus Rend koronán függő keresztje látható, míg dalmányát a rend csillaga díszíti. Később grófi címét honfűsítőták, majd Ferenc József kinevezte császári és királyi kamarássá és valóságos belső titkos tanácsossá, valamit meg-

V.17.

kapta a Vaskorona Rend nagykeresztjét is. Az Akadémiának és a Nemzeti Múzeumnak tett nagy összegű adományai mellett híres volt a Krisztina városban, Pan József tervei alapján építtetett romantikus stílusú palotája, amelynek képtára a leggazdagabb magángalériák közé tartozott.

G. M.

V.18.

V.18.

A budai Karátsonyi palota

Az örmény eredetű, erdélyi család III. Károlytól 1718-ban kapta a nemességet, majd 1858-ban osztrák, 1878-ban magyar grófi címet nyertek el. Gróf Karátsonyi Guidó (Pest, 1817–Buziás, 1885) a főrendiház tagja, a magyar kultúra neves támogatója volt, több alapítványt is létre hozott, támogatta a Magyar Tudományos Akadémiát.

A Krisztinavárosban 18. századi, korábbi barokk díszudvaros palota egy részének lebontásával Pán József építész tervei alapján építtette meg a félköríves romantika jegyében palotáját, amelyet 1938-ban lebontottak, hogy helyére német birodalmi iskolát építsenek.

A kéttraktusos, egyemeletes új szárny egy reprezentatív, kocsíáthajtós árkádos középrizalittal és két oldalrizalittal rendelkezett. Az árkádos kocsíáthajtó harántirányú téglalap alaprajzú előcsarnokba nyílt, közepén nyolcszögű, oszlopokkal határolt, néhány lépcsőfokkal süllyesztett térrésszel. Innen a főtengelyben háromkarú fölépcsőház indult tovább, a középső szélesebb kar a közbelső pihenőről a két szélső kar-

ral vezetett tovább az emeletre. A pihenőről egy külső lépcső vezetett le a parkba.

A palota belsőépítészeti kialakítása csak a 19. sz. végén fejeződött be, neobarokk stílusban. Legfontosabb belső tereit Klósz György 1900 körüli fényképei örökítették meg. Így a földszinti

V.18.

előcsarnok feletti, a középrizalit három emeleti ablakával megnyitott reprezentatív báltermet, a földszinti könyvtárat, ebédlőt és a színháztermet. Híres műgyűjteményt is elhelyezett palotájában, a leghíresebb *Jordaens* egy festménye volt (*Bűnbeesés*).

A kastély mögötti parkot a hátsó, Koronaőr utca felé a korábbi barokk kapu nyitotta meg.

F. P.

Irodalom: Horler 1955, 777–780; Hidvégi 1987, 193–228.

V.19.

Örmény férfi

Eisenhut Ferenc (1857–1903), 1882

Olaj, vászon; 40,4 × 30,5

Jelezve jobbra lent: „Eisenhut F. 1882

München”

Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, XIX–XX.

Századi Gyűjtemények Főosztálya, Festészeti

Osztály, ltsz.: 4345.

A bácskai sváb családból származó Eisenhut Ferenc a 19. század végi orientalizáló festészet kiemelkedő alakja. Festészeti tanulmányait az Országos Magyar Királyi Mintarajztanodában kezdte, majd a müncheni Képzőmű-

V.19.

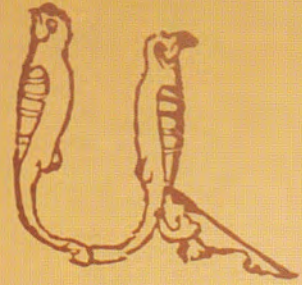
vészeti Akadémián folytatta, ahol Benczúr Gyula tanítványa volt 1877 és 1883 között. Orientalizáló életképeirez kaukázusi és észak-afrikai útjai során gyűjtött élményanyagot. Első kaukázusi útjára még az akadémia hallgatójaként, 1883 szeptemberében indult el, amelyet számos másik követett a Kaukázusba, Tunéziába, Algírba és Kairóba. Tanulmányozta az ott élők erkölcsét, életmódját, szokásait, majd

vázlati és az utazásai során vásárolt kellékek alapján képeit müncheni műtermébe hazatérve festette meg. Már kezdetben elismerésben részesült, kortársai képeinek értékét abban látták, hogy más orientalizáló festőkkel szemben valós élményeket dolgozott fel. Levelezéséből tudható, hogy már gyerekkorában foglalkoztatta a kelet kultúrája, különféle irodalmi művek és festmények alapján már első kaukázusi uta-

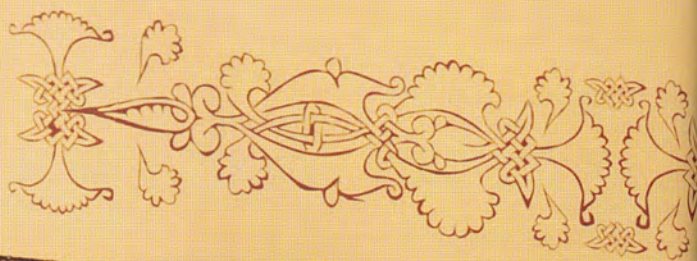
zása előtt készített orientális témájú képeket. Ezek közé tartozik az örmény ifjú arcképe, amelyet 1882-ben festett Münchenben. A keleties hangulatot a festő a férfi fejére csavart színes kendővel teremti meg, amely pompás textúrája által a kép leghangsúlyosabb elemévé válik.

P. E.

Irodalom: NINKOV KOVAČEV 2007, kat. 9. sz.

Új korszakok
New Eras

VI. Új korszakok

Armenizmus és Örmény Múzeum

A 19. század második felére az erdélyi örménység jórészt asszimilálódott a magyar társadalomba. Nyelvüket többnyire elfelejtették, használatára szinte már csak a templomi liturgia nyújtott lehetőséget. Ennek ellensúlyozását, az örmény identitás felélesztését, megerősítését tűzte ki célul a 19. század második felében jelentkező ideológia, az úgynevezett armenizmus. Az elnevezés és az ideológia rendszerbe foglalása Merza Gyula (1861–1943) örmény származású néprajzkutató nevéhez köthető. Az örmények az elmagyarosodás okát többek között az önálló egyházi vezető hiányában látták, így az armenizmus egyik központi törekvése az örmény püspökség visszaállítása volt.

Szamosújváron és Erzsébetvárosban helytörténeti kutatások indultak meg a Magyarországon is ekkoriban kibontakozó pozitívizmus szellemében. A kutatások forrásbázisát elsősorban az örmény egyházi levéltárak jelentették. Szamosújvár kapcsán Govrik Gergely (1840–1931) mechtarista főapát, Lukácsy Kristóf (1804–1876) főesperes-plébános és Szongott Kristóf (1843–1907) gimnáziumi tanár, Erzsébetváros kapcsán Govrik Gergely, illetve Ávedik Lukács (1847–1909) plébános nevei emelhetők ki. Az armenizmus hirdetésének színtere a Szamosújváron szerkesztett és kiadott *Armenia* magyar–örmény havi szemle

lett (1887–1907). A folyóirat körül örmény értelmiségi kör alakult ki, a munkatársak létszáma mintegy 50 fő körül mozgott.

A 20. század elején, kapcsolódóan az armenizmushoz, fölvetődött egy örmény múzeum alapításának gondolata, azzal a céllal, hogy megmentsek, összegyűjtsék és bemutassák az „örmény kincseket”. A múzeumalapítás gyakorlati elindítója végül Hermann Antal (1851–1926) néprajzkutató volt, az ő 1904. november 1-én tartott beszédének hatására alakult meg az Örmény Múzeum Egyesület 1905 februárjában. Az ügy népszerűsítésére a múzeum igazgatójaként választott Szongott Kristóf (1843–1907) az *Armenia* című havi lapot használta fel.

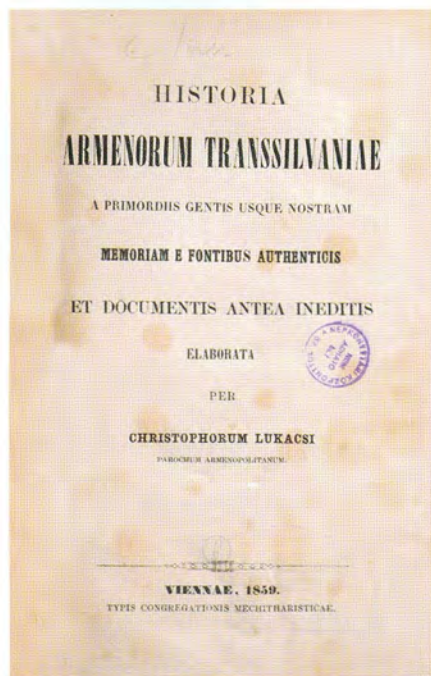
Az Örmény Múzeum az első világháború után megszűnt, majd 1942. június 21-én az előzőnél szerényebb célkitűzésekkel alakult újjá. 1944-ben a múzeum gyűjteményeiből 10 ládányi értéket a háborús körülmények miatt a bakonybéli bencés apátságba menekítettek. Innen a budapesti Iparművészeti Múzeumba kerültek és csak 1952-ben érkeztek vissza Szamosújvárra. Ekkor azonban a tárgyakat államosították és a Szamosújvári Állami Történeti Múzeumnak adták át. Az Örmény Múzeum elmenekített anyagát a szamosújvári örmény katolikus egyház 60 évnyi várakozás után, 2013 márciusában kapta vissza.

P. E.

VI.1.1.

Lukácsy Kristóf (1804–1876), szamosújvári örmény főesperes művében önálló erdélyi örmény katolikus püspöki szék létrehozását szorgalmazta

LUKACSI Christophorus, *Historia Armenorum Transylvaniae*, Viennae, 1859. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: 217.027

VI.1.1.

VI.1.2.

Az „örmény történetírás atyja”, Movszesz Khorenaci történeti munkája magyar nyelven jelent meg Szongott Kristóf fordításában

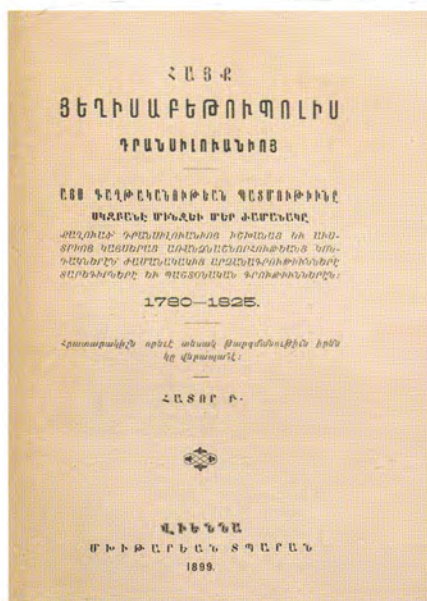
CHORENEI Mózes, *Nagy Örményország története*, Szamosújvár, 1892. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: 260.156

VI.1.2.

VI.1.3.

Govrik Gergely (1840–1931) a bécsi mechitaristák szamosújvári származású főpátjának Erzsébetvárost bemutató monográfiája (1. kötet)

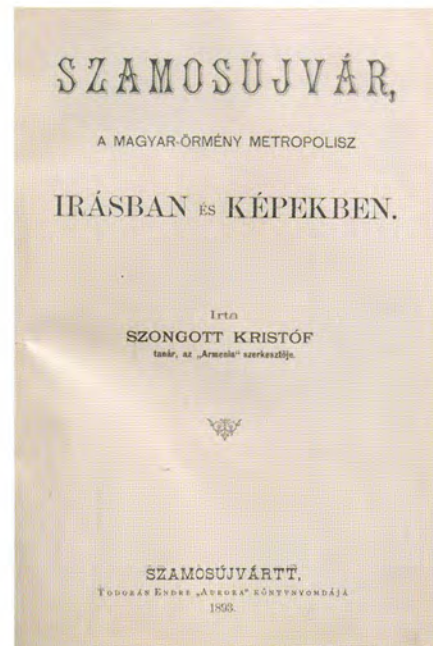

VI.1.3.

GOVRIK Gergely, *Hayk' Yelísabet'wopolis Dransilwanioy, Hator B. 1680–1825*, Vienna, 1899. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: 816.991

VI.1.4.

Szongott Kristóf Szamosújvárról szóló egyik monográfiája

VI.1.4.

SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár, a magyar-örmény metropolisz irásában és képekben*, Szamosújvár, 1893. Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, jelzet: 0778

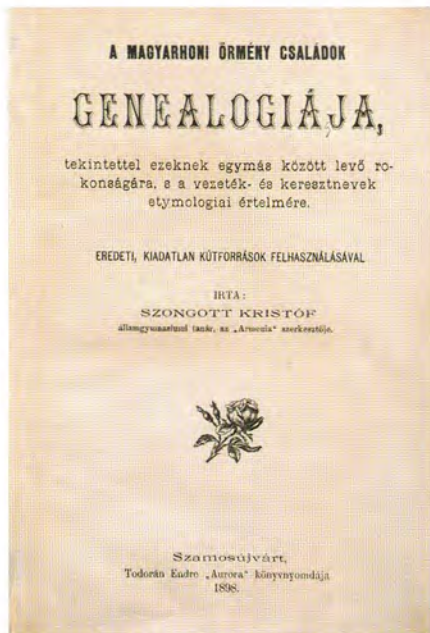
VI.1.5.

Szongott Kristóf „genealógiája”

SZONGOTT Kristóf, *A magyarbani örmény családok genealógiája*, Szamosújvár, 1898. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: 52.674

A műfaj iránt érdeklődőknek igazi kuriózum, az örmény családok leszármazásának bemutatása helyett az erdélyi örmények neveit elemzi alapos anyakönyvi kutatásokra támaszkodva.

K. B.

VI.1.5.

VI.1.6. és VI.1.7.

Tudományos elméletek a magyar és örmény nép közös eredetéről

A 19. században a magyar történettudományi és nyelvészeti kutatások egyik központi kérdése volt a magyar nép származása és őstörténete. Az erdélyi örménység-kutatók, így Lukácsy Kristóf és Szongott Kristóf az örmény források tanulmányozása révén kivették ebből a munkából a részüket, majd megalkották saját elméletüket az örmény-magyar közös származásról, vagyis arról, hogy a magyarok közvetlenül az örményektől származnak. Felvevésétük a magyar tudományos körök – különösen a Magyar Tudományos Akadémia – komolyan vették, Szongott Kristótot maga Kuun Géza, az MTA titkára kérte fel elméletének önálló kötetben való kifejtésére. Lukácsy Kristóf pedig még az akadémiai tagsághoz is közel került. A szerzők munkássága rávilágít a 19. század második felében zajló ugor-török háborúba, a magyarság őstörténetének kutatását kísérő vitákra. A mai szemszögből mesésnek, legendásnak tűnő elméletek a maguk korában minden bizonnyal komolyak lehettek. Nem a maguk szórakoztatásá-

ra, nem valamiféle romantikus örmény-magyar származástudat helyi népszerűsítésére írták meg könyveiket, hanem magyar akadémiai körök megrendelésére. A források alapján Lukácsy és Szongott a legjelentősebb tudósainkkal álltak személyes kapcsolatban.

K. B.

VI.1.6.

Szongott Kristóf: *A magyarok eredete és őslaka*

Szamosújvár, Aurora könyvnyomda, 1906.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár,
jelzet: MC 147.301

VI.1.6.

VI.1.7.

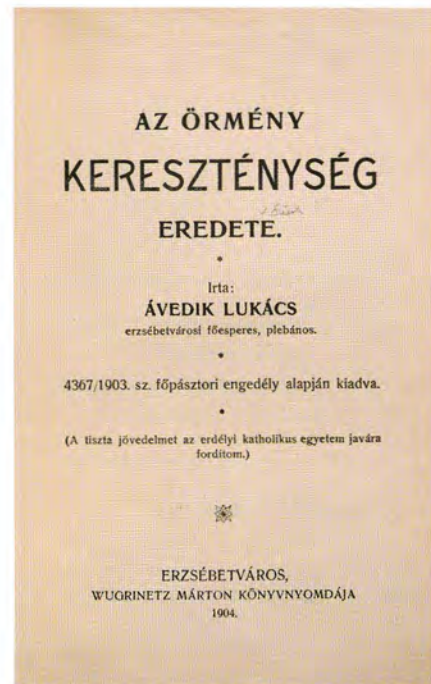
Lukácsy Kristóf: *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei*

Kolozsvár, 1870.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár,
jelzet: 225.315

VI.1.8.

Ávedik Lukács: *Az örmény kereszténység eredete*

Erzsébetváros, 1904.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
jelzet: 300

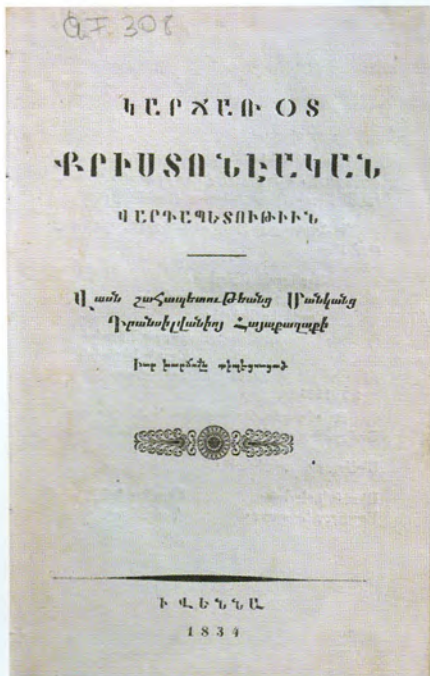
VI.1.8.

VI.2.1.

Örmény nyelvű katekizmus

Karčarot K'ristonēakan Vardapetowt'iw'n, Venna, 1834.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
jelzet: 07.823

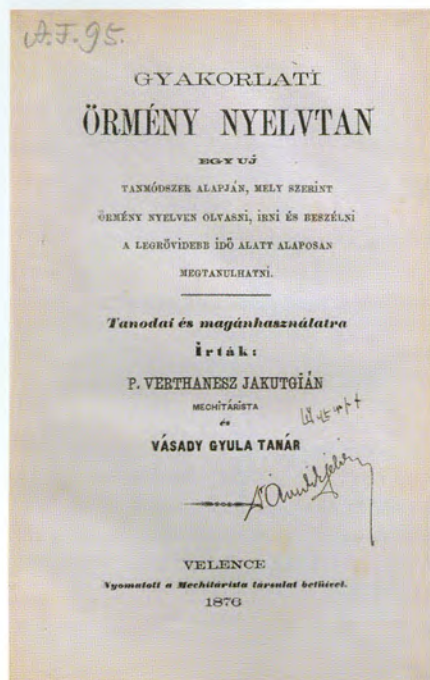
A katolikus katekizmust, vagyis az egyház tanítását örmény nyelven (az erdélyi örmények dialektusán) a szamosújvári örmények megrendelésére Bécsben a mechitaristák nyomdájában nyomtatták ki.

VI.2.1.

VI.2.2.

Az első örmény–magyar nyelvtankönyv

VI.2.2.

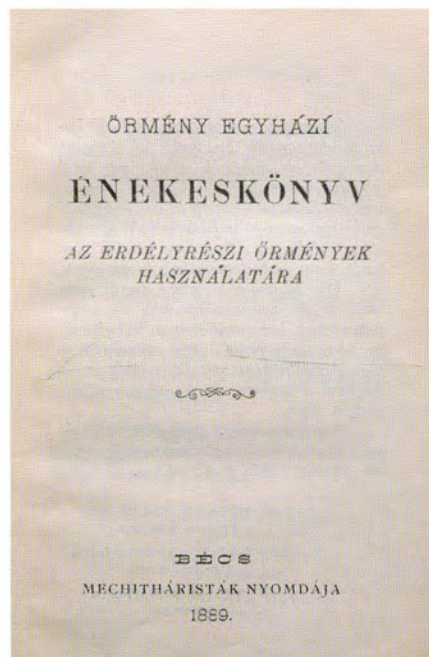
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, jelzet: 298

P. Vertánész Jakutgián-Vásady Gyula, *Gyakorlati örmény nyelvtan egy új tanmódszer alapján, mely szerint örmény nyelven olvasni, írni és beszélni a leg-rövidebb idő alatt alaposan megtanulhatni*, Velence, 1876.

VI.2.3.

Örmény énekeskönyv az erdélyi örmények részére

Örmény egyházi énekeskönyv az Erdélyrészi örmények használatára, Bécs, 1889. Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, jelzet: 302

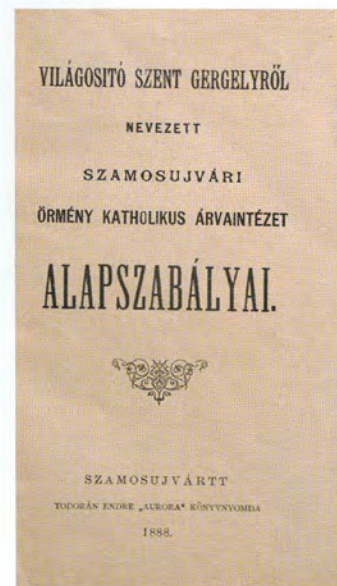

VI.2.3.

Az erdélyi örmények megrendelésére latin karakterekkel, magyar fonetikus átírással készült Bécsben az erdélyi örmény liturgikus hagyományokat is figyelembe vevő egyházi énekeskönyv.

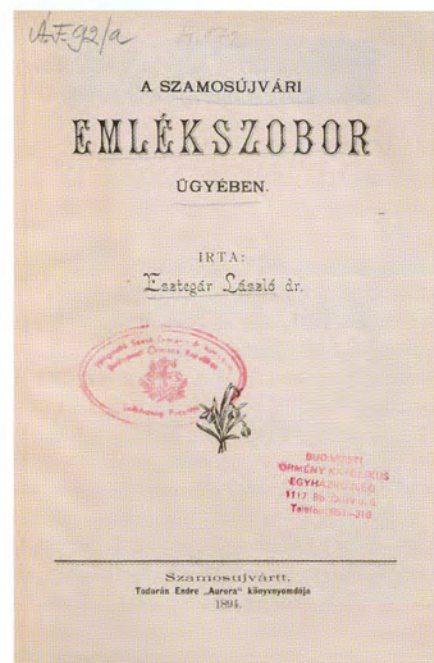
VI.2.4.

A szamosújvári örmény árvaház alapszabályzata

VI.2.4.

Világosító Szent Gergelyről elnevezett árvaintézet Alapszabályai, Szamosújvárt, 1888. Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, jelzet: 283

VI.2.5.

VI.2.5.

Oxendio VirzirSCO erdélyi
örmény püspök szobrának
szamosújvári felállítása érdekében
kiadott nyomtatvány

ESZTEGÁR László, *A szamosújvári emlékszóbor
ügyében*, Szamosújvárt, 1894.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
jelzet nélkül

Az örmény humort bemutató
magyar nyelvű irodalom
(VI.2.6. és VI.2.7.)

Többnyire a szocializmusból ismert
„jereváni rádió jelenti” vicctípusok a
megjelenítői az örmény humornak –
különösen a posztzocialista országok-
ban. Az örmények humora, derűje
azonban ennél sokrétűbb, érdekesebb
és változatosabb – és régebből is is-
mert.

Hakob Paronjan (1843–1891) az
örmény irodalom legnagyobb komé-
diaírója humoristája, szatírája. Konstan-
tinápolyban tevékenykedett, itt havi-
lapot alapított, számos publikációja je-
lent meg. A jereváni vígszínház máig az
ő nevét viseli. Magyarul megjelent mű-
veiből Kapatán Márton örmény katoli-
kus plébános szerkesztésében egy válo-
gató.

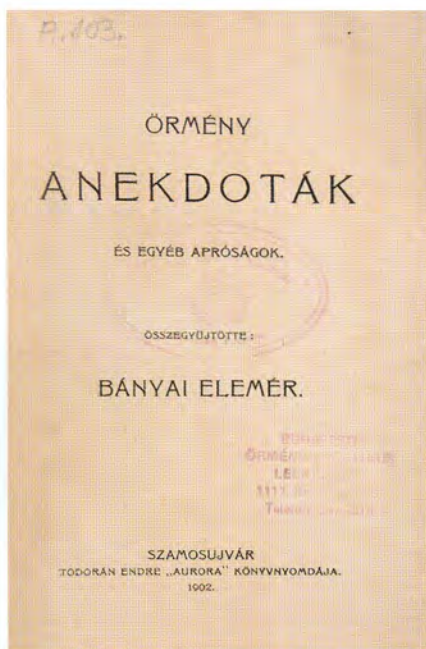
A szamosújvári születésű író, újság-
író Bányai Elemér (1875–1915) Ady
Endre személyes barátja volt, többnyi-
re Zuboly álnéven publikált. A szépiro-
dalomhoz és az örmény származásához
is hűen önálló kötetben gyűjtötte össze
és adta ki az erdélyi örményekhez kötő-
dő humoros anekdotákat.

K. B.

VI.2.6.

Bányai Elemér: *Örmény anekdoták*

Szamosújvár, 1902.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
jelzet nélkül.

VI.2.6.

VI.2.7.

Hágob H. Báronián: *Szatírák*
(Szerk. Kapatán Márton)

Szamosújvárt, 1914.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
jelzet nélkül.

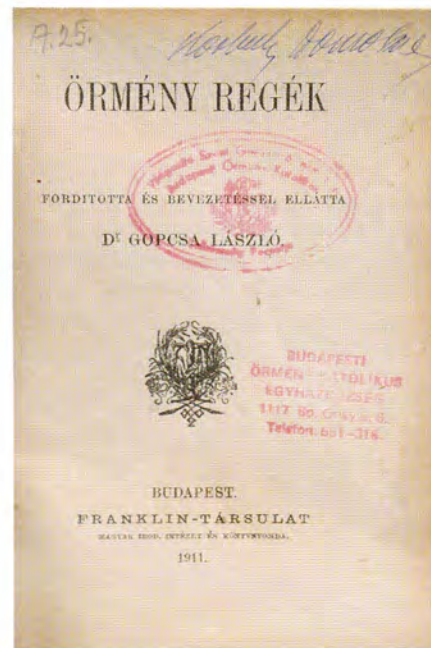
VI.2.7.

VI.2.8

Gopcsa László: *Örmény regék*

Budapest, é.n.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
jelzet nélkül

A szamosújvári születésű, örmény szár-
mazású Gopcsa László (1865–1933)
jogot végzett Kolozsváron, Budapesten
minisztériumi tisztviselő, 1922-től pe-

VI.2.8.

dig a budapesti örmény katolikus egy-
házközség egyik elöljárója lett. A jogtu-
domány témaköréből, az örmény nép-
rajzról, illetve a gyorsírásról számos ta-
nulmányt és cikket írt, amelyek társadal-
mi és szakfolyóiratokban, illetve a Pallas
Nagy Lexikonában jelentek meg.

K. B.

Örmények a Kárpát-medencében az örmény népirtás után

A népirtás elől menekülő örmények – a világ számos országa mellett – Budapesten, illetve a Kárpát-medence más településén is otthonra találtak, ahol jó kapcsolatot építettek ki a már itt élő, magyarsághoz nagyban integrálódott örményekkel. Hovhannesian Eghia az *Armenia népe* című könyvében többek között arról is beszámolt, hogy a két világháború között Budapesten olyan 1800–2000, s ezzel együtt az egész országban kb. 4500–5000 örmény élt. Arra vonatkozóan, hogy hány örmény menekült a népirtás elől Budapestre, a következőket írta:

„A háború után többen menekültek Törökországból Budapestre, számuk 1922-ben 80-90-re ment fel, majd újból 40-50-re ment le és annyian lehetnek ma is. Ezek között egy orvos, nyelvtanárt, s egy festőművészt (Aznavurian Levon) is találhatunk, egy, pedig mint ügyvéd működik. A többiek leginkább keleti szőnyegekkel való kereskedéssel, szőnyegszövéssel és azok javításával foglalkoznak.”

1920. április 18-án Dr. Gopcsa László, dr. Simay Gyula, dr. Ávedik Félix, Tutsek József, dr. Zakhariás János és Hovhannesian Eghia kezdeményezésére megalakult a Magyarországi Örmények Egyesülete. Korbuly Domonkos, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank örmény származású tisztviselője, armenológus, 1942-es könyvében azt írta, hogy ez az egyesület „a háború után Erdélyből a csonka Magyarországra menekült örmények egyesülete” volt. Valójában a magyarországi örménység színe-javát egyesítette, s magába olvasztotta a másik – már korábban megalakult – örmény szervezetet, a Maszisz Egyesületet is.

A törökországi menekültek által megnövekedett budapesti örmény közösség az 1920-as években végzett állhatatos munkával, saját lelkészség (1922) és kápolna (1924) alapításával hozzájárulással megalakulhasson a Budapesti Örmény Katolikus Egyházközség. Ekkor 290 család kért felvételt az egyházközségbe, amelynek világi

VI.3.

elnökéül dr. Simay Gyula kúriai bírót kérték fel.

Az örmény szőnyegkereskedőknek Budapest legnívósabb helyein voltak boltjaik, így a Ferenciek terén, a Kárpátia étterem belső udvarában, a Váci utcában, az Irányi utcában, a Kossuth utcában, a Cukor utcában, a Régiposta

utcában és az Eskü téren. Az Anatóliából, Nyugat-Örményországból hozott tudást olyan magas szinten úzták, hogy még a Nemzeti Múzeum antik szőnyeget is a budapesti örmény diaszpóra egyik kiemelkedő tagja, Rsduni Hrant Szerkisz reparálta.

K. P. P.

VI.4.1.

VI.3.

Örményország szimbólumai

Színes litográfia, 72x50,5 cm
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
leltári szám: 07412

VI.4.1.

A népiertás elől menekülő, majd
Budapesten letelepedő örmények
úti okmányai – a Nansen útlevél

Budapest, magángyűjtemény

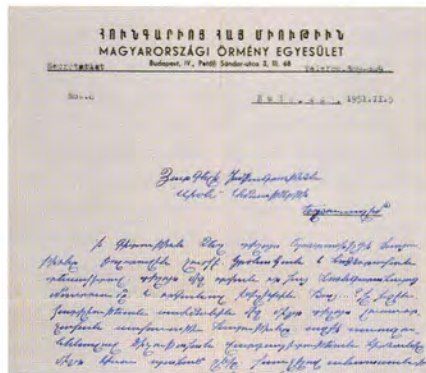

VI.4.1.

VI.4.2.

Az 1920-ban megalakult
Magyarországi Örmények
Egyesületének levélpapírja

Budapest, magángyűjtemény

VI.4.2.

VI.4.3.

Nor Dar – a Budapesten kiadott
örmény nyelvű folyóirat, 1919

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár,
jelzet: H 524.722

VI.4.3.

Mindössze három számot élt meg, ám
annál nagyobb jelentőséggel bírt a
Maszisz Egyesület folyóirata, a *Nor Dar*
(*Új Század*), hiszen örmény nyelven
tudósította Magyarország örményeit a
magyarországi és külföldi örménység
életéről, valamint a népiertásról és az ek-
koriban megszülető Örmény Köztársas-
ság hányattatásairól. Szerkesztője és
írója Rsduni Hrant Szerkisz volt, aki
nemcsak ebben lapban, hanem külföldi
folyóiratokban is publikált a magyaror-
szági örménységéről.

K. P. P.

VI.4.4.

Csoportkép az örmény népiertás
után Magyarországra menekült
örményekről

Budapest, magángyűjtemény

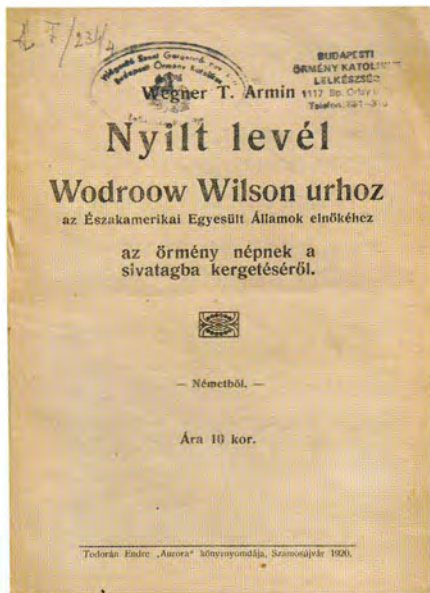
VI.4.4.

VI.4.5.

Nyílt levél az örmény népiertásról

WEGNER T. Armin, *Nyílt levél Woodrow Wilson
urhoz az Északamerikai Egyesült Államok
elnökéhez az örmény népnek a sivatagba
kergetéséről*, Szamosújvárt, 1920.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség,
jelzet nélkül

Armin Theophil Wegner (1886–1978)
orvosként 1915-ben egy német egézs-
ségügyi csoporttal az Oszmán Biroda-
lomba érkezett, ahol szemtanúként élte
meg az örmények elleni népiertás ke-

VI.4.5.

gyetlenségét, amelyet fotografikusan, illetve irodalmi műveiben is rögzített. Fényképfelvételei máig a leghitelesebb fotódokumentumai az örmények ellen elkövetett népirtásnak az I. világháborúban. Később aktív pacifista lett, 1933-ban Hitlernek írt levelet, amelyben a zsidók üldözése ellen szólalt fel, azután azonban koncentrációs táborba került, innen kiszabadult, Itáliába emigrált. A hitleri Németország írásait betiltotta, később azonban díjakat kapott, ma számos emberi jog védő társaság viseli nevét.

K. B.

VI.4.6.

VI.4.6.

Örmény–magyar kereskedelmi részvénytársaság részvénye.

Budapest, 1926.

Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, leltári szám nélkül

Dr. Zakhariás János, Duducz Péter és dr. Gopcsa László kezdeményezésére megalakult az Örmény–Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság, amely később, a gazdasági világválság idején igen komoly válságba került. A részvénytársaságnak nemcsak kereskedelmi profilja volt, működésének második évétől ösztöndíjat létesített olyan magyarországi örmény fiatalok részére, akik tanulmányaikat a Velencei Mechitarista Kongregáció Moorat-Rafaelian Kollégiumában szerették volna folytatni.

K. P. P.

VI.4.7.

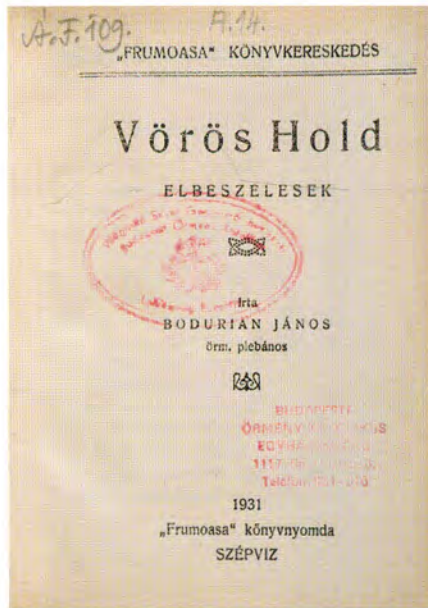
Bodurján János irodalmi munkája az örmény népirtásról

BODURJÁN János, *Vörös hold*, Szépvíz, 1931.

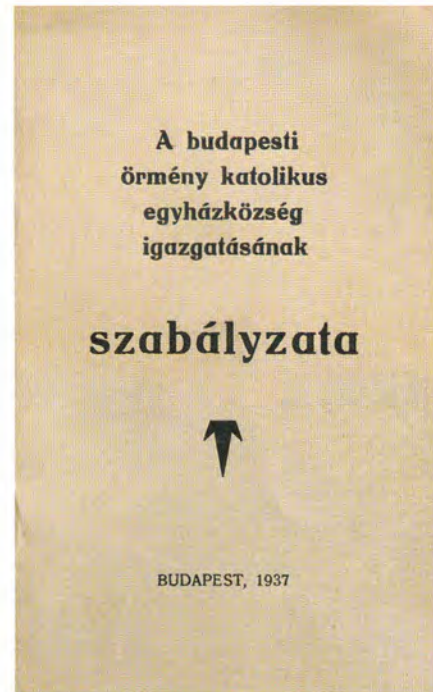
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, jelzet nélkül

Bodurján János O.Mech. 1881-ben az Oszmán Birodalomban, Bardizakban született, majd Velencében folytatott tanulmányokat 1911-től 1920-ig Erzsébetvárosban tevékenykedett, majd önként Bukarestbe távozott. 1928-tól ismét Erdélyben, azonban Csíkszépvízen végzett lelkipásztori szolgálatot, ahol többek között nyomdát létesített, illetve kiadta a *Vörös Félhold* című regényét, amely az örmény népirtásról magyar nyelven megjelent irodalmi mű. 1958-ban Örményországba távozott, ahol 1959-ben halt meg. Derűs személyéről számos anekdota ismert Erdélyben.

K. B.

VI.4.7.

VI.4.8.

VI.4.8.

Az örmény lelkészség megalakulása Budapesten

A budapesti örmény katolikus egyházközség igazgatásának szabályzata, Budapest, 1937.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, jelzet nélkül

VI.4.9.

Hovhannesian Eghia: Szemelvények az örmény irodalomból

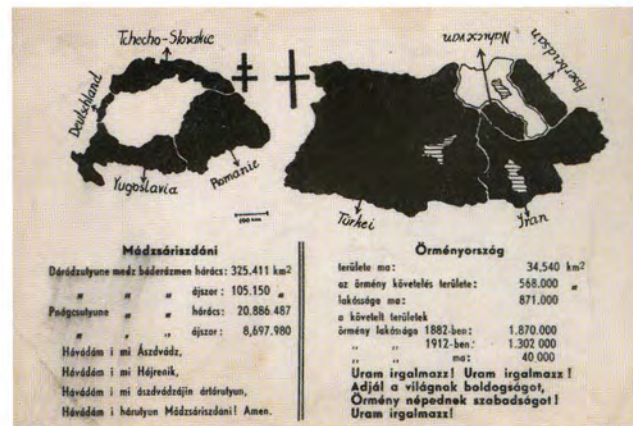
Gödöllő, 1942.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, jelzet nélkül
Képet lásd a 105. oldalon

VI.4.10.

A budapesti Lepsius-kirendeltség által kiadott képeslap

Budapest, magányújtemény

Nagy Örményország és a történeti Magyarország közötti párhuzamokat mutatja be a Korbuly Domonkos által működtetett budapesti Lepsius kirendeltség által kiadott képeslap.

VI.4.10.

VI.4.11.

Martaian Aram Harutiun szőnyegszövő mester és dolgozói a szamosújvári műhelyben

Budapest, magányújtemény

Az örmény népiartás elől menekülők a Kárpát-medencében Budapest mellett, az erdélyi örmény kolóniákban telepedtek le. Erre példa a Martaian család (Nigdéből), a Kurusian család (Cesareából), a Horenian család, akik Szamosújváron telepedtek le, a Kozanlian család, a Jamgosian család (Cesareából), akik Kolozsváron telepedtek le, illetve a Bodurján család (Smyrnából). Az erdélyi befogadó intézmények először a szamosújvári örmény árvaházak voltak. A Szamosújváron letelepedett, népiartás elől menekülő örményeknek máig tanúi az örmény feliratú sírok a szamosújvári örmény temetőben.

K.B.

VI.4.11.

VI.4.12.

Rsduni Hrant Szerkisz szőnyegüzletének reklámtáblája a Ferenciek terén

Budapest, magányújtemény

SZERKISZ H. RSDUNI
perzsa szőnyeg javító művész
A Magyar Nemzeti Múzeum antique szőnyeg javítója
Mosás, javítás, és festés.
BUDAPEST, IV, PETŐFI SÁNDOR U.3. III. 70.
Telefon 88-5-31. • Alapítva 1912.

VI.4.12.

Magyar–örmény tudományos és kulturális kapcsolatok a 20. században

VI.5.1–VI.5.2.

Patrubby Lukács (1861–1924) tudományos munkássága

Patrubby Lukács filológus, egyetemi magántanár. Budapesten, a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen armenológiát oktatott. Az armenológia egyetemi tantárgyként való oktatásában ő volt az első Magyarországon.

K. B.

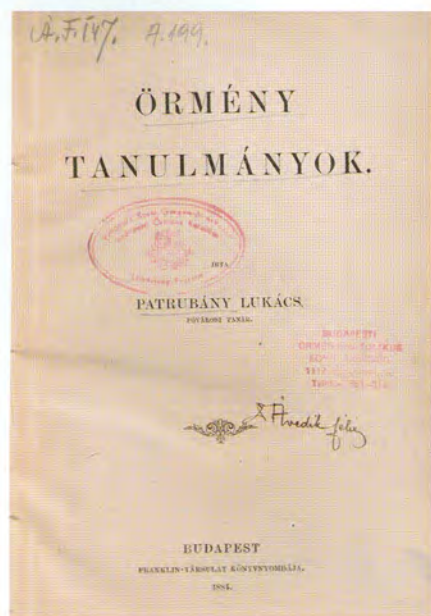
VI.5.1.

Patrubby Lukács: *Sprachwissenschaftliche Abhandlungen*

Budapest, Franklin, 1897–1902.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: H 81.162

VI.5.2.

Patrubby Lukács: *Örmény tanulmányok*

VI.5.2.

Budapest, 1884.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, jelzet nélkül

VI.5.3.

Gárdonyi Géza, Egri csillagok című regényének örmény kiadása

KARTONI, Keza, *Ēkēri astlerə*, Venetik, 1962.
Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, jelzet nélkül

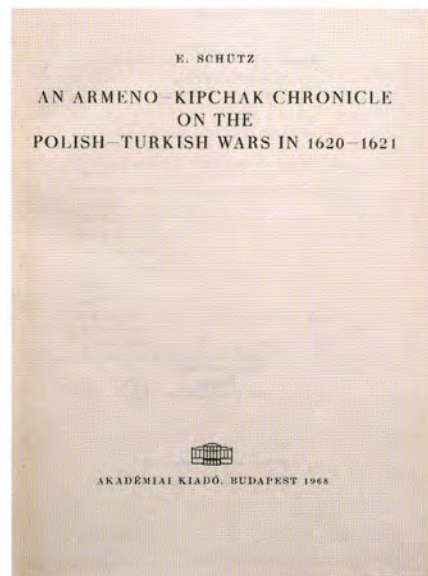
VI.5.3.

VI.5.4–VI.5.5.

Schütz Ödön (1916–1999) tudományos munkássága

Schütz Ödön a magyarországi orientalisztika kiemelkedő alakja. Először az MTA Történettudományi Intézetének, 1969-től hivatalosan az ELTE Belső-Ázsiai Tanszékének munkatársa. Tagja volt az American Oriental Society, a Türk Dil Kurumu, az Örmény Tudományos Akadémiának. Kutatásának két fő területe volt, az armeno-kipchak források és a korai magyar történelem örmény forrásai.

K. B.

VI.5.4.

VI.5.4.

Schütz Ödön: *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620–1621*

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MC 54.139

VI.5.5.

Edmund Schütz armenológiai munkáiról Jerevánban megjelent bibliográfia

ANAHIT, Simonjan, *Armenovedčeskie raboty Ėdmonda Šuca*, Jereván, 1986.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: OB 75.487

VI. 6.

A budapesti örmények transznacionális kapcsolatai az Orlay utcai örmény múzeum örmény folyóiratgyűjteménye alapján

Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, leltári szám nélkül.

VI.7.

Csomózott szőnyeg

Kaukázus, Yelisabetpol régió (ma AZ), 1821 Gyapjú lánc- és vetülékfonal, gyapjú gördesz csomózás; 430 × 100 cm

A szőnyeg egyik keskenyebb végén sárga alapon feketével csomózott örmény nyelvű felirat és arab évszám: "OSKANIN 1821 ASIN" (Voszkanak az 1821-es évben) [Tigran Sayadyan olvasata] Budapest, Iparművészeti Múzeum, Textil- és viseletgyűjtemény, ltsz.: 86.392.1.

A szőnyeg keskeny, hosszúkás *futószőnyeg* formája, élénk sárga, világoskék, zöld és vörös színezése, valamint geometrikus mintázata a korai, klasszikus Gendzse szőnyegek jellemzője. Sárga alapú tükrét nyolcszögekből álló hálóminta díszíti, amelyet átlós irányban váltakozó színű – vörös, zöld, sötétkék és kék – csillagok töltenek ki. Bordűrjének nyers színű fő sávjában színes rozetták négyes levélmotívumokkal változnak. Külső és belső szegélybordűrjében zöld, illetve kék alapon fekete reciprok liliumok sora fut. A szőnyeg külön értéke, hogy datált és örmény tulajdonosának neve (Voszkan) is ismert.

A szőnyeget az Iparművészeti Múzeum 1986-ban vásárolta dr. Barcsay Sándornétól. Az eladó családjának hagyománya szerint egykor Prohászka Ottokár (1858–1927) székelyfővári püspök magánkézlőjében az oltár előtti teret díszítette. Egyetlen kopása ezzel magyarázható.

Pá. E.

Közöletlen

VI.8.

Sárkányos szilé szőnyeg

Kaukázus, Arcah (Hegyi-Karabach), Dzsebrail körzet, 19. század második fele Gyapjú, pamut, szumák szövés technika, 221 × 290 + 24 cm rojt Budapest, Iparművészeti Múzeum, Textil- és viseletgyűjtemény, ltsz.: 20883.

Az eredeti rendeltetése szerint takarónak készült szőnyeget két darabban szőtték és utólag varrták össze középben. A nyugati szakirodalomban „sárkányos szilé” takaróként ismert, *szumák*

VI.7.

VI.8.

technikával szövött szőnyegtípust a karabachi Dzsebrail körzetben élő örmények készítették. Jellemző mintázatuk függőleges és vízszintes sorokba rendezett, „S” alakú, stilizált sárkányokból áll. A váltakozó színű sárkányok testét apróbb „S” motívumok, a köztes felületet ember-, állat- és geometrikus motívumok töltenek ki. A közkeletű és az orosz szakirodalomban ez a típusú takarószőnyeg *verné* vagy *varni* takaróként szerepel.

Az Iparművészeti Múzeum sárkányos szilé szőnyege dr. Fettes Ottó ajándéka, 1949-ben került a gyűjteménybe. Különlegessége, hogy az „S” alakú sárkányok iránya a jobb oldal első sorában a többivel ellentétes.

Pá. E.

Irodalom: GOMBOS 1979, 157–176.

„ARMENIA”, Marseille (1920)

„VERATSUND”, Párizs (1921)

„HAYASTAN”, Philippopolis (1921)

„TCHAKATAMART”, Pera
(Kostantinápoly / Isztambul (1920)

„AREV”, Alexandria (1920)

„HUSABER”, Kairó / Cairo (1921)

„AZAT KHOSQ”, Szófia / Sofia (1938)

„HAY MAMUL”, Bukarest / Bucharest
(1938)

„AZDAK”, Bejrút / Beirut (1938)

„NOR OR”, Athén / Athens (1938)

„ARAQS”, Alexandria (1938)

„HAYRENIQ”, Boston (1939)

„NOR OR”, Fresno (1947)

„THE ARMENIAN MIRROR”,
New York (1951)

„SPYURQ”, Bejrút / Beirut (1978)

„SOVETAKAN VRASTAN”,
Tbilisi / Tbilisi (1985)

„HRAYRQ”, Bécs / Vienna (1986)

„THE ARMENIN REPORTER”,
New York (1986)

„AREV”, Kairó / Cairo (1986)

„SOVETAKAN HAYASTAN”,
Jereván / Yerevan (1986)

Az örmény diaszpórák közötti érintkezés, a transznacionális kapcsolatok tükröződnek a budapesti Orly utcai örmény gyűjtemény folyóiratain. A 20. századi kommunikáció médiumai Kaliforniától Kairóig, Jerevántól Bécsig juttatták el a híreket a helyi örmények közösségeiről, de eljutottak a budapesti örményekhez is és hírt adtak a távoli diaszpórák hétköznapijairól. Nem egyoldalú kommunikációról volt szó, mert a kárpát-medencei örmények is ismertek voltak távolabbi területeken. Erre példa a párizsi Veratsnund hetilap 1921-es beszámolója a magyarországi örményekről.

VII. Tüködarabok

Örményeket bemutató archív felvételek kárpát-medencei gyűjteményekből.

MEMORIES

A katalógus rövidítéseinek feloldása

A XIX. századi osztrák és német művészet 1994

CIFKA Brigitta, *A XIX. századi osztrák és német művészet*, Kiállítási katalógus, Bp., Szépművészeti Múzeum, 1994.

ARADI 1960

ARADI Nóra, *Réti István*, Bp., Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1960.

BARABÁS 1944

Barabás Miklós önéletrajza, bev., jegyz. BÍRÓ Béla, Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1944.

BUZÁSI 1988

Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból, Kiállítási katalógus, szerk. BUZÁSI Enikő, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1988.

CIFKA 1996

CIFKA Brigitta, *Friedrich von Amerling-festmények a Szépművészeti Múzeumban*, Bulletin du Musée hongrois des beaux-arts, 84(1996), 99–102.

Cs. KOTTRA 1999

„Fényesebb a láncnál a kard...”, szerk. Cs. KOTTRA Györgyi, Bp., 1999.

C. WILHELMB 1982

CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *Than Mór*, Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1982.

DRÁGOI 2010

Livia DRÁGOI, *Történelmi értékű festmények a szamosújvári örmény közösség gyűjteményében* = Helmut BUSCHHAUSEN, Livia DRÁGOI, GAZDOVITS Miklós, *Örmény kultúra és művészet Szamosújváron*, Bukarest, Ararat, 2010.

DROST-ABGARJAN 2006

Drost Armenuhi-Abgarjan, *Eine Skizze zur Geschichte der armenischen Armnologie nach den Beständen der Staatbibliothek zu Berlin (von den Anfängen bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts)* = *Armeni syn die menschen genant. Eine Begegnung mit dem historischen Armenien*, Ausstellungskatalog, szerk. Meline PEHLIVANIAN, Berlin, 2001.

Erdélyi Művészeti Kiállítás, Kolozsvár, 1941.

FOGOLYÁN 1943

VILMOS András, *Örmény kódexek az Országos Széchényi Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 1943, 16–23.

GOMBOS 1979

GOMBOS Károly, *Kaukasische Webteppiche*, *Ars Decorativa*, 6(1979), 157–176.

Gróf Nákó Kálmánné festményeinek kiállítása 1906.

Gróf Nákó Kálmánné festményeinek kiállítása az országos Iparművészeti Múzeumban, előszó NYÁRI Sándor, Bp., Iparművészeti Múzeum, 1906.

HIDVÉGI 1987

G. HIDVÉGI Violetta, *Adalékok Pán József életéhez és működéséhez*, *Ars Hungarica*, 1987/2, 193–228.

HORLER 1955

HORLER Miklós et al., *Budapest műemlékei*, szerk. POGÁNY Frigyes, Bp., 1955.

Huszka József, a rajzoló gyűjtő, Kiállítási katalógus, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2006.

JÓKAI-BRÓDY-RÁKOSI 1898

Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben, szerk. JÓKAI Mór, BRÓDY Sándor, RÁKOSI Viktor, Bp., 1898.

Im Lichte des Halbmonds 1995

Im Lichte des Halbmonds. Das Abendland und der türkische Orient, Kiállítási katalógus, Dresden, Staatliche Kunstsammlungen, 1995 – Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 1995–1996.

KOVÁCS 2009

KOVÁCS Petronella, *18. századi, erdélyi, bőrrel borított díszes útiládák, I. rész: Történeti vonatkozások, készítőtechnikai kutatás és anyagvizsgálatok (Lăzi de voiaj învelite în piele și ornamentate din Transilvania secolului al 18-lea. Partea I. Aspecte istorice și cercetări privind tehnica lor de confecționare și materialele utilizate)*, ISIS Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 8–9, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum, 2009, 52–76, 145–158.

KOVÁCS 2010

KOVÁCS Petronella, *18. századi, erdélyi, bőrrel borított díszes útiládák. II. rész: állapotfelmérésük és konzerválási-restaurálási lehetőségeik (Lăzi de voiaj învelite în piele și ornamentate din Transilvania secolului al 18-lea. Partea II. Evaluarea stării de conservare și posibilitățile de conservare-restaurare)*, ISIS Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 10. Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum, 2010, 21–42, 125–142.

LUDÁNYI 1987

LUDÁNYI Gabriella, *Kovács Mihály*, Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1987, Kat. 222.

LUGOSI-TEMESVÁRY 1988

LUGOSI József, TEMESVÁRY Ferenc, *Kardok*, Bp., 1988, 249. tétel.

Magyar arisztokrata művészek a polgárosodás korában (1840-1940), szerk. GÁLIG Zoltán, Bp., Ernst Múzeum, 2001.

Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16-17. század), szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2008.

MEZEI 1984

MEZEI Ottó, *Nagybánya – A hazai szabadiskolák múltjából*, Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, 1984.

NÉMETH 1956

NÉMETH Lajos, *Hollós Simon és kora művészete*, Bp., Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956.

NEUMANN 1836

Carl Friedrich NEUMANN, *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur, nach den Werken der Mechitaristen frei bearbeitet*, Leipzig, 1836.

NINKOV-KOVAČEV 2007

Olga NINKOV-KOVAČEV, *Život i delo Franca Ajzenhuta (1857-1903) : povodom 150 godišnjice rođenja umetnika = Eisenhut Ferenc élete és művészete (1857-1903) : születésének 150. évfordulója alkalmából = Kunst und Leben von Franz Eisenhut (1857-1903) : 150 Jahre von dem Geburt*. Szabadka, 2007

PÁL 2011

PÁL Emese, *Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben = KOVÁCS Zsolt, et al., Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2011.

PEHLIVANIAN 2001

Armeni syn die menschen genant. Eine Begegnung mit dem historischen Armenien, Ausstellungskatalog, szerk. Meline PEHLIVANIAN, Berlin, 2001.

PEHLIVANIAN 2006

Exotische Typen. Buchdruck im Orient – Orient im Buchdruck, Ausstellungskatalog, szerk. Meline PEHLIVANIAN, Berlin, 2006.

PROBSZT 1927

G. PROBSZT, *Friedrich von Amerling, der Altmeister der Wiener Porträtmalerei*, Zürich-Leipzig-Wien, No. 3603, Bulletin du Musée hongrois des beaux-arts, 84(1996), 100.

Rejtett szépségek 2006

Rejtett szépségek. A nő ábrázolása a 19. század kezdetétől a századfordulóig. Festmények, szobrok, grafikák a 100 éves Szépművészeti Múzeum Gyűjteményéből [A 100 éves Szépművészeti Múzeum bemutatkozása kilenc magyar városban: Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kaposvár, Keszthely, Pécs, Szeged, Szolnok, Szombathely], Kiállítási katalógus, vál., rend. PAPP Katalin, Bp., Szépművészeti Múzeum, 2006.

RÉTI 1994

RÉTI István, *A nagybányai művésztelep*, Bp., Kulturtrade Kiadó, 1994.

SABĂU 2005

Metamorfoze ale barocului transilvan, 2, Pictura, Cluj-Napoca, Mega, 2005.

SABĂU 2010

Nicolae SABĂU, „*Armenopolis*” sau *Gherla barocă* = Helmut BUSCHHAUSEN, et al., *Cultură și artă armeană la Gherla*, București, Ararat, 2010.

SZENDREI-SZENTIVÁNYI 1915

Dr. SZENDREI János, SZENTIVÁNYI Gyula, *Magyar képzőművészek lexikona*, Bp., Közoktatásügyi Minisztérium, 1915.

The 19th Century European and Hungarian Paintings from the Budapest Museum of Fine Arts and the Hungarian Gallery 1994
The 19th Century European and Hungarian Paintings from the Budapest Museum of Fine Arts and the Hungarian Gallery, Kiállítási katalógus, szerk. Nobuyuki SENZOKU, Tokio, 1994.

ZSÁMBÉKY Mónika, *A Batthyányiak évszázadai*, Szombathely, Szombathelyi Képtár, 2005.

ZSIGMOND 2007

ZSIGMOND Benedek, *A csíkszépvízi kézíratos örmény énekeskönyv-töredék = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. ŐZE Sándor, KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, 2007, 258-277.

A kötet szerzői

Aczél Eszter Krisztina (A. E. K.)

Bellák Gábor (B. G.)

Ifj. Bertényi Iván (B. I.)

Drost-Abgarjan, Armenuhi (D. A. A.)

Farbaky Péter (F. P.)

Gödölle Mátyás (G. M.)

Jamrich Viktor (J. V.)

Kovács Mária Márta (K. M. M.)

Kovács Petronella (K. P.)

Kovács Bálint (K. B.)

Kránitz Péter Pál (K. P. P.)

Murádin Jenő (M. J.)

Nagy Kornél

Pál Emese (P. E.)

Pál Judit

Pásztor Emese (Pá. E.)

Pehlivanian, Meliné (P. M.)

Sallai Gergely (S. G.)

Szántó Nóra (Sz. N.)

Tamáška Máté

Tasnádi Zsuzsa (T. Zs.)

Vajda László (V. L.)

www.btm.hu, www.oszk.hu